

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

UPPSATSER

Bengt Jacobsson: Europeiseringen av förvaltningen.

Cecilia Åse: Individ utan innehåll

ÖVERSIKTER

Svante Ersson: Berör ytterligheterna varandra?

Renato Aguilar – Björn Gustafsson: Kommunerna och socialbidraget

Erik Åsard: Amerikanska presidentvalet 1992: Mot en ny liberal era?

LITTERATURGRANSKNINGAR

Stig-Björn Ljunggren: Folkhemskapitalismen – Högers programutveckling under efterkrigstiden. Anm av Peter Esaiasson

Lennart Lundquist: Ämbetsman eller direktör? Anm av Bengt Abrahamsson

Peter J Coughlin: Probabilistic Voting Theory. Anm av Sven Berg

NOTIS

ABSTRACTS

Årgång 96 1993 **2**

INNEHÅLL

UPPSATSER

<i>Bengt Jacobsson</i> : Europeiseringen av förvaltningen.....	113
<i>Cecilia Åse</i> : Individ utan innehåll.....	138

ÖVERSIKTER

<i>Svante Ersson</i> : Berör ytterligheterna varandra?	153
<i>Renato Aguilar – Björn Gustafsson</i> : Kommunerna och socialbidraget.....	185
<i>Erik Åsard</i> : Amerikanska presidentvalet 1992: Mot en ny liberal era?.....	192

LITTERATURGRANSKNINGAR

<i>Stig-Björn Ljunggren</i> : Folkhems kapitalismen – Högerns programutveckling under efterkrigstiden. Anm av Peter Esaiasson.....	204
<i>Lennart Lundquist</i> : Ämbetsman eller direktör? Anm av Bengt Abrahamsson.	215
<i>Peter J Coughlin</i> : Probabilistic Voting Theory. Anm av Sven Berg	218

NOTIS	221
-------------	-----

ABSTRACTS	223
-----------------	-----

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Utgiven av Fahlbeckska Stiftelsen
med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

Redaktionssekreterare: Lennart Lundquist
(ansvarig utgivare)

Bitr. redaktionssekreterare: Anders Sannerstedt

Redaktionsutskott: Lennart Lundquist, Anders
Sannerstedt och Lars-Göran Stenelo

Teknisk redaktör: Bengt Lundell

Tidskriftens ombud

Göteborg: Mikael Gilljam

Stockholm: Rune Premfors

Umeå: Benny Hjern

Uppsala: Jörgen Hermansson

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

Prenumerationspris 1993 160 kr.

Pris för enstaka nummer 50 kr.

Studenter erhåller abonnemang till nedsatt pris
efter hänvändelse till vederbörande lärare.

Prenumeration sker genom insättning av avgiften
på postgiro 27 95 65-6 med angivande av namn
och adress eller skriftligen till tidskriftens exp.

Adress: Statsvetenskaplig Tidskrift, Box 52,
221 00 Lund

Telefon: 046-109776 (Lundquist), 108939
(Sannerstedt), 108946 (exp), telefax 104617.

Eftertryck av tidskriftens innehåll utan angivande
av källan förbjudes.

ISSN 0039-0747

Tryck: Studentlitteratur, Lund 1993

Europeiseringen av förvaltningen

Bengt Jacobsson

Det svenska samhället genomgår djupgående förändringar. Den offentliga sektorns omfattning, inriktning, verksamhetsformer och resultat ifrågasätts. Idéer om privatisering och marknadslösningar lanseras och sprids mellan sektorer och organisationer. Försök pågår att flytta gränserna mellan offentligt och privat. Såväl stat, landsting som kommuner genomsyras av omfattande ambitioner att grundligt omskapa verksamheter. Organisationer avregleras och omregleras. Vi är, tycks det, mitt uppe i en omfattande omvandlingsprocess där regler och föreställningar om vad som är självklart och eftersträvansvärt håller på att förändras.

Till en del kan den pågående omvandlingen ses som framvuxen ur *interna* förhållanden. Oavsett hur den svenska modellen för att organisera samhället preciseras så verkar förändringar ha ägt rum i riktning från modellen, menade exempelvis maktutredningen. Tilltron till centralstyrning, enhetliga lösningar och hierarkier är lägre än tidigare. En syn på samhället som betonar stabilitet, förutsägbarhet och kontroll har försvagats. Förändringar växer fram i nätverk som skär genom de formella organisationerna, över traditionella sektorsgränser och över nationsgränser. Samtidigt tycks det paradoxalt nog bli vanligare att föreställa sig organisationer som isolerade och avgränsade enheter.

Drivkrafterna bakom denna ambition att omskapa den offentliga sektorns organisationer är också *externa*. Till en del styrs de förändringsprocesser som genomlöper det svenska samhället av förhållanden utanför nationsgränserna. Nya regel- och idésystem som växer fram i ett samarbete mellan nationalstater påverkar alla organisationers handlingar. Den ekonomiska och sociala integrationen i Europa får sannolikt stor betydelse för nationers roll när det gäller att reglera aktörers handlingsmönster (Olsen 1992, Sbragia 1992). Konsekvenserna av de externa drivkrafterna är dock oklara och kommer sannolikt att variera mellan olika sektorer.

Den europeisering av förvaltningen som vi idag ser är inte något nytt fenomen. Svensk förvaltning har ofta importerat managementidéer. Lybeck drev länge Stockholm på entreprenad. Tysken Conrad von Pyhy såg till att Gustav Vasa fick tidens modernaste redovisningssystem för att skatterna skulle kunna drivas in ordentligt. Vi lät de mest drivna kapitalister som vi kände till, holländarna, grunda och få fart på Göteborg. Så svensk stats- och stadsförvaltning har ofta hämtat sin inspiration utifrån. Sådana idéer har sedan modifierats i mötet med inhemska traditioner.

Enligt vissa scenarier är framtiden för nationalstaten inte särskilt ljus. Dess betydelse omtalas i imperfekt. Argumentationen är att allt mäktigare övernationella enheter övertar regleringen av aktiviteter från nationerna, delvis som en följd av att marknader har så liten respekt för nationsgränser. Samtidigt skapas större utrymme än tidigare åt regionala och lokala enheter, som tar tillfället i akt att utforma nya gemenskaper (som i idén om "regionernas Europa"). Inklämd mellan dessa nya auktoritetscentra (det övernationella och de regionala/lokala) blir nationalstaten, och därmed statsförvaltningen, allt mindre betydelsefull.

Jag menar att den version av framtiden där nationalstaten gradvis vittrar bort är osannolik. Ändå är det ett misstag att tro att allt kommer att förbli vid det gamla när nationalstaten skall göras, eller åtminstone framställas som, "eurokompatibel". Något kommer att hända när europeiska regel- och idésystem möter under lång tid utvecklade nationella regel- och idésystem. Idag är det dessutom som samhällsforskare möjligt att empiriskt undersöka denna förändring.

Jag skall i den här uppsatsen redovisa en studie av hur *arbetarskyddssektorn* i början av 1990-talet håller på att omregleras, som en följd av försöken att skapa en gemensam västeuropeisk marknad. Ambitionen är att jämföra regleringen under början av 1990-talet med regleringen i början av 1970-talet. Studien används sedan för att mer generellt fundera kring reglering av samhällssektorer och statsförvaltningens framtida roll.¹ Jag skall inledningsvis rekapitulera vad som kännetecknade 1970-talets arbetsmiljöarbete.

Regleringen under 1970-talet

Arbetarskyddet har länge haft någon form av offentlig reglering.² Lagen om skydd mot yrkesfara trädde i kraft 1890. I samband med yrkesfarelagen anställdes tre yrkesinspektörer. Med 1912 års arbetarskyddslag byggdes yrkesinspektionen ut så att den kom att omfatta 38 personer i nio distrikt. Det frivilliga partssamarbetet betonades. Efter Saltsjöbadsavtalet träffades avtal om lokal skyddsverksamhet och om inrättande av en arbetarskyddsnämnd. Frågan om en starkare formell reglering genom lagar aktualiserades. Arbetsgivarna ville fortsätta med frivillig partssamverkan, medan de fackliga organisationerna ville arbeta både med partssamverkan och lagstiftning.

En ny lag om arbetarskydd kom 1949, och SAF och LO omförhandlade sitt avtal. Från denna tid, skrev arbetsmiljökommissionen, "... är det ingen överdrift att påstå att det finns en grundläggande enighet på arbetsmarknaden mellan parterna och regeringen om behovet av lagstiftning, föreskrifter och kontroll" (SOU 1990:49 s 17). Regleringen bestod av en kombination av lagstiftning och partssamverkan. Det var också 1949 som Arbetarskyddsstyrelsen inrättades som central myndighet för arbetarskyddsfrågor och som chefsmyndighet för yrkesinspektionen. Antalet anställda var 61 vid styrelsen, och 150 vid inspektionen.

Diskussionen kring arbetarskyddsfrågor blev allt intensivare under slutet av 1960-talet. Olycksfallen i arbetet hade minskat, men anmälda fall av stress, belastningsskador och psykisk ansträngning ökade. Nya typer av skador dök upp, t ex buller och vibrationsskador. Diskussionen om hantering av kemikalier var intensiv. Ambitionsnivån när det gällde arbetarskyddsfrågor ökade. Missnöjet växte med arbetarskyddets organisation och aktiviteter, och med den lagstiftning som fanns.

På 1970-talet inträffade en väckelse för arbetarskyddsfrågor: en "arbetsmiljörevolution". Reformarbetet hade initierats av fackföreningsrörelsen. Regeringen svarade lyhört på de krav som kom, och ville på olika sätt stärka förutsättningarna för arbetsmiljöarbetet. Regeringen försökte blåsa liv i en trött myndighet. Ambitionerna att verkligen vilja åstadkomma förändringar var inte att ta miste på. Pengar avsattes för forskning och utveckling, arbetarskyddsfonden kom till, forskningen vid det Arbetsmedicinska institutet lyftes in i Arbetarskyddsstyrelsen, lokala skyddsorganisationer skapades och skyddsombuden gavs befogenheter att stoppa farliga arbeten.

Såväl Arbetarskyddsstyrelsen som yrkesinspektionen fick en ny ledning, och under flera år massiva resurstillskott. Yrkesinspektionsdistrikten ökade från 11 till 19. Arbetarskyddsstyrelsens personal ökade från drygt 100 i början till drygt 500 i slutet av decenniet. Yrkesinspektionernas personal ökade från drygt 250 till knappt 600 i slutet av decenniet. Under ett par år i mitten av 1970-talet fick myndigheten t o m mer pengar än den hade äskat. De ekonomiska problem som på sina håll började märkas i statsförvaltningen under decenniets slut nådde aldrig arbetarskyddsverket.

Som kronan på verket tog riksdagen i november 1977 en ny arbetsmiljölag.³ Det var en ramlag, vars innehåll i praktiken skulle ges av de föreskrifter som Arbetarskyddsstyrelsen utfärdade. Lagen gav Arbetarskyddsstyrelsen ökade befogenheter att ingripa med straffsanktionerade föreskrifter för att komma tillrätta med brister i arbetsmiljön. Otvetydigt var detta en ökad betoning av att lagstiftningsvägen försöka förändra arbetsmiljön. Men, som arbetsmiljökommissionen senare uttryckte det, "... 1977 års arbetsmiljölagstiftning präglas tydligt av ambitionen att söka ett mönster för samverkan och samarbete mellan parterna, i första hand på arbetsplatsen ... Lagstiftningen utvidgades visserligen, men fick samtidigt en ramkaraktär" (SOU 1990:49 s 35).

Precis som arbetsmarknadens parter hade varit företrädare när lagen togs fram, förutsattes det att parterna skulle samverka både i föreskriftsarbetet och i tillsynen. Såväl styrelsen som yrkesinspektionsdistrikten fick partssammansatta styrorgan. Idén var att:

"... inga hos parterna upplevda problem skall bli obeaktade och ingen skall behöva gå miste om berättigat inflytande på användningen av styrelsens resurser" (Arbetarskyddsstyrelsens anslagsframställning 1981/82 s 32)

En grundbult i regleringen var just samverkan mellan arbetsgivare och arbetstagare. Parterna skulle komma överens, både om lagen och om föreskrifterna. Föreskriftsarbetet gav också stort utrymme för arbetsmarknadens parter att påverka innehållet i lagen. Varje föreskrift förbereddes i en arbetsgrupp där

representanter för olika intressen fanns med. Förslag till föreskrifter gick sedan ut på remiss till parterna, och i sista hand satt representanter för arbetsmarknadens parter i verkets styrelse, där de också kunde påverka föreskriftsarbetet.

Arbetsmiljösektorn härbärgerade sålunda en korporativistisk praktik, "en svensk modell" i miniatyr om man så vill. Riksdagen och regering delegerade såväl lagens utformning som lagens innehåll till Arbetarskyddsstyrelsen, och de gjorde detta i medvetande om att parterna var representerade. Politiken delegerades till ämbetsverket, som förutsattes administrera ett kompromissande mellan motstridiga intressen. Regeringen ville hålla föreskriftsarbetet inom arbetsmiljöområdet ifrån sig. Genom att arbetsmarknadens parter gavs möjligheter att påverka ansåg regeringen att alla tillbörliga hänsyn ändå skulle tas.

Den nya lagen gav arbetarskyddsverket ökade möjligheter att med lagens hjälp direkt ingripa mot brister i arbetsmiljön. Ett system med statliga riksprovplatser byggdes ut under 1970-talet, till vilka styrelsen kunde överlämna alltfler uppgifter. I lagen förutsattes i relativt hög utsträckning teknisk provning, kontroll och besiktning av olika maskiner och andra tekniska anordningar. Riksprovplatserna kom att sköta officiell provning, dvs sådan som föreskrevs i lag eller förordning. Det föreskrevs t ex att officiell provning av grävmaskiner skulle ske vid Statens maskinprovningar, officiell provning av tryckkärl vid Statens anläggningsprovning och officiell provning av emballage för farliga varor skulle ske vid Statens provningsanstalt.

Arbetarskyddet expanderade finansiellt under 1970-talet, och antalet tjänster i verket mer än fördubblades. Den friska hyn från det beslutsamma 1970-talet förbyttes dock snart i eftertankens lite blekare nyanser. På vägen från idévärld till praktik kunde mycket hända. Föreskriftsarbetet gick trögt. I det lokala arbetarskyddsarbetet fanns tveksamheter i ansvarsfrågor. Yrkesinspektionen som lokalt skulle se till att föreskrifterna följdes fungerade oftare mer som konsulter och rådgivare åt företagen än som fru Justitias förlängda arm.

De resultat som kunde avläsas tydde heller inte på stora framgångar. Ensidaiga arbeten hade inte försvunnit och organiseringen av arbetet var fortfarande hårt hierarkiskt styrt. Att bestämma över arbetsinnehållet var fortfarande förbehållet ett privilegierat fåtal. Stora klass- och könsskillnader fanns kvar när det gällde risken för att skadas i arbetet eller för att råka ut för förslitningsskador (SOU 1990:49). Anmälda arbetsskador, långtidssjukskrivningar och för tidspensioneringar ökade. Reformarbetet fortsatte dock under 1980-talet med utbyggnaden av företagshälsovården, vars verksamhet till en tredjedel finansierades av statliga pengar.

Sammanfattningsvis kännetecknades regleringen från 1970-talet och långt in på 1980-talet av att den var *nationellt* förankrad. Regleringen sköttes huvudsakligen av offentliga organisationer. Systemet med riksprovplatser utgjorde en *offentligrättsligt reglerad* provningsverksamhet. Föreskrifter växte fram i ett samspel mellan arbetsmarknadens parter, enligt välkända *korporativistiska mönster*. Stat och intresseorganisationer hade vävts samman. Politiker höll frågor ifrån sig, delvis därför att de inte ville blanda sig i parternas göranden. Dessa förhandlingsprocesser var relativt strikt rutinerade, och försiggick på flera olika nivåer inom den statliga myndigheten.

Regleringen under 1990-talet

Så långt historien. Regleringen av arbetsmiljön håller på att förändras. Jag skall beskriva förändringarna med hjälp av några nyckelord: de-nationalisering, standardisering, privatisering och rationalisering. Regleringens ursprung har i hög grad förskjutits från en nationell till en utomnationell nivå (*de-nationalisering*). Regleringen sker genom att expertgrupper utarbetar standards för hur EG-direktiv skall uppfyllas (*standardisering*). En allt högre grad av reglering och kontrollen av om regler är uppfyllda avses att ske genom privaträttsliga arrangemang (*privatisering*). Det finns ökande krav att organisationer inom sektorn skall framstå som systematiska, rationellt prioriterande och allmänt ordningssamma (*rationalisering*). Jag skall beskriva dessa förändringar.

De-nationalisering

Styrelsens arbete i början av 1990-talet styrs till stor del av Sveriges ambitioner att medverka i det europeiska harmoniseringsarbetet. EES-avtalet tvingar Sverige att införliva EG:s rättsregler inom arbetsmiljöområdet. Inför EES-avtalets förväntade ikraftträdande skulle alla EG:s direktiv ha omsatts i bindande svenska föreskrifter. Arbetarskyddsstyrelsen omvandlade EG:s direktiv till svenska föreskrifter.

Romfördraget syftar till att skapa fri handel mellan medlemsländerna i EG. När tullarna började försvinna blev det uppenbart att det fanns många andra hinder för en fri handel, främst tekniska handelshinder. Det fanns skillnader i lagar, förordningar etc i de olika länderna som gjorde att produkter måste modifieras, med ökade kostnader som följd, för att kunna säljas. En grundläggande princip skapades som innebar att om en vara uppfyllde tillverkarlandets lagar och standards så kunde den säljas fritt i alla övriga EG-länder, den så kallade Cassis de Dijon-principen.

Vissa områden sågs dock som så betydelsefulla att det var angeläget att skapa gemensamma regler, framförallt gällde detta miljö- och säkerhetsfrågor. Ett arbete med att *harmonisera* lagarna inom dessa områden intensifierades. I EG-kommissionens vitbok från 1985 om "Completing the Internal market" lanserades en del idéer som skulle påskynda rörelsen mot en fri marknad. När det gällde borttagande av tekniska handelshinder argumenterades för en ny strategi som innebar "... quicker and less troublesome progress" (White Paper s 18). Framförallt överlät EG till de europeiska standardiseringsorganisationerna att avgöra hur direktiven skulle uppfyllas. Jag skall nedan återkomma till standardiseringsarbetet, eftersom det till stor del var där som det slutliga harmoniseringsarbetet utfördes.

Två typer av direktiv finns inom arbetsmiljöområdet. Det finns, för det första, så kallade *produkt direktiv*. Sådana § 100 a-direktiv (eller inre marknadsdirektiv) är beslutade av rådet och de måste införas i nationell lagstiftning. Direktiven gäller krav på maskiner och utrustning, elektriska anordningar, gasbärande kärl, medicinsk-teknisk utrustning, krav på fordon etc. Det finns ett 10-tal sådana direktiv som syftar till att avlägsna tekniska handelshinder som har kon-

sekvenser för arbetsmiljöområdet. I direktiven finns de väsentliga säkerhetskraven allmänt formulerade som måste vara uppfyllda för att man fritt skall kunna sälja sina produkter på hela EG-marknaden. Exakt vad kraven tekniskt innebär överläts till standardiseringsorganen att beskriva, eller till tillverkare eller exportörer att själva avgöra. Också direktiven innehåller ibland relativt långtgående krav.⁴

Det finns också s k *minimidirektiv* (§ 118 a-direktiv). En särskild arbetsmiljöparagraf har införts i Romfördraget som gör att rådet med stöd av denna paragraf med kvalificerad majoritet kan besluta om minimiregler för arbetsmiljöns beskaffenhet, dvs hur arbetsplatser och produktionsprocesser skall vara utformade. Till skillnad från vad som gäller för produktdirektiv, står det här varje land fritt att införa strängare regler. Det är t o m så att det ses som angeläget att "harmonisera på en ständigt stigande nivå". Regeln har kommit till delvis för att hindra länder att använda dålig arbetsmiljö i konkurrens syfte.

Sverige kan således ha strängare arbetsmiljöregler än andra länder t ex när det gäller säkerhet på arbetsplatsen, skyddsutrustning, arbete vid bildskärm etc, såvida inte detta leder till att man skapar nya handelshinder. Det är således inte tillåtet att kräva låga expositionsnivåer för att därigenom sätta produktregler (§ 100 a-regler) ur spel. Här kan det naturligtvis uppstå knepiga tolkningsfrågor. Även minimidirektiven skall, enligt EES-avtalet, införas som bindande regler i svensk lagstiftning.

En s k harmoniseringsgrupp på Arbetarskyddsstyrelsen tog fram riktlinjer för styrelsens arbete med att anpassa sina regler till EG-direktiv. Där betonades att arbetsmarknadens parter skulle bjudas in till informationsmöten, men att kraven i direktiven faktiskt inte var förhandlingsbara. När det gällde produktdirektiven sades det klart ifrån att styrelsen skulle ha "exakt samma krav ... varken strängare eller mildare".

Styrelsen arbetade hårt med att anpassa sina föreskrifter till EG:s.⁵ När det gällde minimidirektiven gav styrelsens arbete för handen att Sverige på de flesta områden hade mer långtgående regler än EG, men att det fanns undantag. EG hade högre minimikrav på exponeringsregister och medicinska kontroller för sådana som exponerades för t ex cancerframkallande ämnen. EG hade också större krav på internkontroll, och något mer detaljerade krav för bildskärmsarbete. Här var det nödvändigt att anpassa de svenska kraven så att de nådde upp till miniminivåerna.

Utformandet av regler hade således förskjutits från nationell till en utomnationell nivå. Regleringen hade de-nationaliserats.⁶ Därigenom förändrades också Arbetarskyddsstyrelsens uppgift. Den hade tidigare i hög grad varit att, på basis av sin expertkunskap, medla mellan arbetsmarknadens parter. Direktiven var inte möjliga att modifiera. De måste accepteras, och därigenom fanns inget utrymme alls för de korporativistiska arrangemang som tidigare var brukliga. I ett övergångsskede hade också stora personella resurser hos styrelsen gått åt till att jämföra EG-direktiv mot svenska regler, och vice versa. Det skall sägas att all verksamhet vid styrelsen inte påverkades lika kraftigt av harmoniseringsarbetet.

De som på styrelsen deltog i detta arbete med föreskrifter menade att Sverige förmodligen skulle ligga i nivå med EG-länderna den 1 januari 1993. Under flera år hade styrelsen i sitt arbete kommit att ta hänsyn till den ökade betydelsen av EG-reglerna. Text hade den yrkeshygieniska avdelningen tagit fram föreskrifter för stora olyckor som i huvudsak byggde på det direktiv som fanns inom EG (det s k Sevesodirektivet). Ingen av de intervjuade betvivlade att Sverige i början av 1993 skulle vara bland de länder i Europa (inklusive EG-länderna) som mest samvetsgrant och grundligt hade anpassat sina nationella regelsystem efter EG:s.

Arbetsmiljöns status förändras i och med anpassningen till det europeiska regelsystemet. På 1970-talet var arbetsmiljö ett betydelsefullt område, där det var önskvärt att profilera sig partipolitiskt. Den nya arbetsmiljölagstiftningen under 1970-talet presenterades, som visades ovan, som en av de allra viktigaste reformerna. I början av 1990-talet diskuteras arbetsmiljö huvudsakligen som ett nödvändigt område att reglera för att åstadkomma en gemensam inre marknad. Kanske är det att gå för långt att påstå att arbetsmiljöregleringens legitimeringsgrund hade förändrats, men onekligen motiverades regleringen nu på ett helt nytt sätt. I EES-propositionen föll arbetsmiljöfrågorna huvudsakligen in under den del som handlade om fri rörlighet av varor.

Standardisering

Produktdirektiven innehåller föreskrifter med funktionskrav. Dessa kan ses som en form av rambestämmelser, och de skall kompletteras med standards. EG beställde, ofta tillsammans med EFTA, sådana standards hos olika standardiseringsorgan. Det bildades standardiseringsgrupper inom ramen för CEN och CENELEC⁷. I CEN var inte Arbetarskyddsstyrelsen svensk medlem utan det var Standardiseringskommissionen, SIS. I CENELEC var Sveriges Elektriska Kommission medlem. Arbetarskyddsstyrelsen var med i ca 200 sådana standardiseringsgrupper⁸, och i princip fick styrelsen vara med i de grupper som man ville vara med i.

Harmoniserade standards ersätter olika nationella myndighetsbestämmelser. Standards blir viktiga, eftersom det i standards anvisas en väg att uppfylla kraven i direktiven. Det kommer att antas att den som följer standards också uppfyller ett direktiv, s k presumtion. För den som hävdar att han uppfyller direktiven på ett annat sätt än via standards kommer det att krävas betydligt mer omfattande dokumentation och, i vissa fall, tredje-partskontroll genom s k anmäلت organ. I offentlig upphandling skall det också ställas krav att upphandlade produkter uppfyller angivna standards. Standards är visserligen frivilliga, men kommer på detta sätt att få en status som liknar bindande föreskrifter.

Det är alltså viktigt att vara med i standardiseringsarbetet om man vill påverka arbetsmiljöreglers innehåll. Det finns i Sverige en lång tradition när det gäller standardisering. Länge hade det internationella standardiseringsarbetet varit knutet till ISO och IEC (global standardisering), men det arbetet gick oerhört långsamt. EG och EFTA-länder ville utarbete för dem gemensamma standards, och de ville att arbetet skulle gå fortare. Det europeiska standardi-

seringsarbetet satte fart i och med EG:s försök att förverkliga den inre marknaden. I enlighet med kommissionens nya ansats gällande direktiven, kom arbetsbördan på CEN och CENELEC kraftigt att växa. Verksamhetens omfattning exploderade.

Tidigare hade CEN utgått ifrån ISO-standards, och försökt observera vad det fanns för nationella standards. Snart utvecklades dock en betydande självständig europeisk standardiseringsverksamhet. När en CEN-standard hade blivit antagen blev det numera aktuellt att ta fram en ISO-standard. CEN- och CENELEC-standards överfördes också direkt till nationella standards (t ex i Sverige). De svenska standardiseringsgrupperna (samordnade genom SIS) arbetade idag främst med antingen att arbeta fram eller att reagera på förslag som kom från CEN- och CENELEC-kommittéer. Dessa standards överfördes till Sverige, och det förekom mycket lite av nationell standardisering. Förut arbetade svensk standardisering mest mot ISO och IEC. Idag arbetar den mot CEN och CENELEC.

Industrin var relativt van att arbeta med standardisering, men här kom det att ske en förskjutning mot europeiska standards. De flesta var övertygade om att standardiseringsarbetet skulle komma att bli allt viktigare, t ex beräknades att maskindirektivet (som berör ca 40 000 olika maskintyper) skulle komma att ge upphov till ca 500 nya Europastandards.⁹ En nyhet var att flera områden än tidigare nu höll på att standardiseras. Det fanns i början av 1992 flera tusen standardiseringsgrupper i arbete.

Standardisering var tidigare inriktad på specifika områden, framförallt där det fanns tydliga samordningsbehov eller säkerhetsproblem. Den ägde rum inom ramen för branschorganisationer och inom industrin. Endast undantagsvis var staten inblandad. I enlighet med EG:s "White Paper" arbetade man nu för att föra in alla regleringar under samma hatt. Istället för olika regleringar inom olika områden höll någon form av europeisk reglering på att växa fram. Och arbetet hade kommit att gälla ett ofantligt mycket större område, dvs även områden som tidigare inte hade ansetts ha så tydliga säkerhetsproblem.

I vissa fall var det samma aktörer som tidigare som nu blev inblandade i den europeiska standardiseringen, och då kom det gamla tänkesättet att dominera. Det tycktes t ex vara fallet med tryckkärl. Aktörerna var uppvuxna och samdiskuterade kring ett tänkesätt, dvs DIN och de amerikanska reglerna. Då kunde EG lätt producera ett direktiv på basis av detta. I andra fall lyfte man bara in den reglering som fanns (t ex den elektriska).

Den mer detaljerade regleringen av arbetsmiljöfrågor hade kommit att ske via procedurer som företag och branschorganisationer kände relativt väl. Det motsatta gällde för de fackliga organisationerna, som inte alls hade samma vana att arbeta med standards. Standards hade alltid påverkat företags villkor på marknader. Det kunde få stora konsekvenser för tillverkare att ställas inför standards som krävde relativt omfattande modifiering av de egna produkterna. Den europeiska standardiseringen var så betydelsefull att arbetet i kommittéerna kom att få starka inslag av "taktiskt spel". Så här beskrevs arbetet i kommittéerna av en svensk tjänsteman:

”Ju större fördelar som står att vinna för en deltagande part, desto större blir uppfinningsrikedomen, när det gäller att spela bort meningsmotståndare och konkurrenter. Målet är många gånger att med standarden hamna så nära sin egen produkts utformning som möjligt. Om konkurrenterna har andra konstruktiva lösningar, så gäller det att få dessa uteslutna från standarden. Går inte det, så kanske i standarden ingående eller fristående provningsmetoder kan utformas, så att de diskriminerar i rätt riktning” (Lindkvist s 5)

Formellt stod de nationella standardiseringsorganen för sekretariat och kommittéledamöter. ”Reellt och finansiellt är det en intressent, t ex ett företag eller en organisation, som har ett egenintresse av kommitténs arbete. En tillverkare av en produkt, som skall standardiseras, kan på detta sätt skaffa sig en taktisk fördel gentemot sina konkurrenter. I ett senare skede kan detta ge ett försprång på marknaden”. På detta sätt beskrev Sveriges tekniska attaché i Bryssel standardiseringsarbetet.¹⁰

Att beskriva standardiseringen som ett expertarbete är således tveksamt. Det gäller särskilt när det var fråga om produktnära direktiv. Man bör hoppas på god vilja i kommittéarbetet, men vara förberedd på ”tjuv- och rackarspel”, sades det i ”instruktionerna” till svenska deltagare i standardiseringsarbetet. Det var betydelsefullt att ”go for Europe” och alla förhandlingsmässiga knep var nödvändiga. Framför allt att vara där, att vara påläst, att ha konkreta förslag, att agera och argumentera, att ”lobba”, att sammanfatta. Och gärna att se till att själv få ha hand om ordförandeskap och sekretariat.¹¹

Att EG valde att delegera arbetet till standardiseringsorganen berodde på att man ville minska medlemsländernas möjligheter att bromsa utvecklingen mot ett gemensamt regelverk (Ettarp 1990). Standardiseringsarbetet var också omfattande i Sverige. Det fanns i Sverige 700 kommittéer och arbetsgrupper som medverkade i europeisk och global standardisering samt överföring av resultat till svensk standard (Ettarp 1990, bilaga 11 till arbetsmiljökommissionens betänkande). Utan att standardiseringsorganen betalade arbetade över 5000 svenska experter från näringslivet. Kostnaderna för dessa uppskattades till ca 1/2 miljard om året (Ettarp 1990).¹²

För att konkretisera hur standardiseringsarbetet går till, och svenska Arbetarskyddsstyrelsens roll, skall jag beskriva standardiseringen i anslutning till det sk maskindirektivet (som är det viktigaste av EG:s produktdirektiv). Det finns, när det gäller maskindirektivet, tre typer av standards. A och B-standards (dvs sådana som antingen gäller allmänna principer eller säkerhetsfrågor som hänförelse till en stor mängd maskiner) och C-standards, dvs sådana som gäller för viss typ av maskin eller grupp av maskiner. Den svenska myndigheten är aktiv när det gäller A- och B-standards, där man anser att det fanns viktiga säkerhetsaspekter.

När det gäller C-standards var det i hög grad tillverkare och konstruktörer som dominerade. En allmän uppfattning bland styrelsens tjänstemän var att ”... tillverkarna försöker få standards skrivna så att det passar den utrustning som man tillverkar idag ... inte benägen att ta steg framåt”. Det förekom sällan konflikter när det gällde hur Sverige skulle ställa sig till standards. Delvis kun-

de det bero på att de fackliga organisationerna inte var så aktiva i det internationella arbetet

Enligt en tjänsteman berodde det också på att det inte fanns så stora skillnader mellan fackrepresentanter och verkstadsgubbar, eftersom "... det har växt fram ett bra säkerhetstänkande i landet". Vad som betonades var de stora skillnader som fanns dels mellan nordeuropéer och sydeuropéer, dels mellan svenska sätt att se på normer och tyska sätt att betrakta normer. Så medan konflikter tidigare hade löpt mellan fack och företag (åtminstone definierades reglerandet som konfliktfyllt på det sättet), märktes sådana konflikter nu inte alls.

Det blev viktigt att kunna definiera vad som var nationella intressen. I de olika standardiseringsgrupperna var konflikter mellan nationer och traditioner betydelsefulla. Och, naturligtvis, konflikter mellan olika tillverkare som gärna gjorde sina intressen till nationella intressen. Vem som nu än var svensk representant (antingen för SIS eller Sveriges Elektriska Kommission), agerade denne för att företräda svenska intressen. Som det hette i SIS information till deltagare så "... representerar (Du) alltså inte Ditt företag, Din organisation eller myndighet, vare sig det är ett privat företag eller en offentlig myndighet".

Det europeiska standardiseringsarbetet löpte långt ifrån smärtfritt. Det var tänkt att direktiven skulle styra standardiseringsarbetet. Standardiseringsarbetet var tänkt som en hierarki, dvs utformningen av C-standards skulle baseras dels på direktiven, dels på de mer generella bestämmelserna i A- och B-standards. Arbetet med alla standards hade dock förts parallellt, vilket gjorde det möjligt att det kom fram C-standards som stred mot A- och B-standards (och, kanske t o m mot direktiven). Överhuvudtaget var medio 1992 läget när det gällde standardiseringsarbetet kaotiskt.

Särskilda problem fanns när det gällde s k C-standards. I denna grupp fanns det arbetsgrupper som var mycket tillverkarorienterade, dvs där företagen inom vissa segment styrde vilka regler som skulle gälla för dessa segment. Inställningen i företag till standardiseringsarbetet var inte alltid så positiv, och det kunde vara svårt att få gehör för att lägga ned möda på detta arbete. Så här beskrev en tjänsteman i ett annat svenskt företag inställningen:

"... standardisering har en dålig klang. Man fattar inte att standardisering är en viktig del av utvecklingsarbetet av produkter, vilka metoder som skall användas, hur det skall kommuniceras etc ... Om du är duktig kan du ta fram standards som slår ihjäl dina konkurrenter ... Man kan mata in egen utvecklingskunskap och göra det svårt för konkurrenterna."

Det fanns också sedelärande berättelser som visade hur viktigt det kunde vara att ta del av standardiseringsarbetet. En handlade om "Delta-maskiner", som kan konstrueras för olika spänning. En svensk tillverkare använde 120 volts spänning, medan de flesta konkurrenterna använde 90 volt i sina batterier. I standardiseringsgruppen, där det svenska företaget inte var med, gjordes en gruppindelning av maskiner. Det svenska företaget observerade inte att indelningen gjordes i maskiner med spänning under 100 volt respektive spänning över 100 volt. Olika villkor skapades för dessa olika grupper, t ex skulle maskiner över 100 volt ha en annan skyddsutrustning, bli föremål för annan sor-

ters provning etc. Det svenska företaget fick härigenom en kraftig försämring i sitt konkurrensläge.

Arbetskyddsstyrelsen ägnade ca 20% av den centrala tillsynen åt standardiseringsarbete. De var med i ca 200 kommittéer. Ständigt fanns fyra handläggare "i luften". Den tekniska avdelningen hade till följd av sitt arbete med standardisering i stor utsträckning släppt arbetet med att ta fram egna nya föreskrifter. Även den yrkeshygieniska avdelningen deltog i stor omfattning i standardiseringsarbete. Tjänstemännen ansåg att man fick gott gehör för sina synpunkter när man la ner kraft på att argumentera. Det fanns vissa tekniker som man skulle följa, t ex att skriva kort och med motiveringar (det skulle gå att direkt klippa in förslaget) och man skulle vara där och argumentera för sina ståndpunkter.

Privatisering

Privatisering är en tredje viktig tendens inom arbetsmiljösektorn. Standardiseringsorganen är privaträttsliga till sin natur. Standardiseringsarbetet innebär att regleringen av arbetsmiljön i stor utsträckning förs över från den offentligrättsliga till den privaträttsliga sfären.¹³ Standards är visserligen formellt frivilliga men kommer genom presumtionsidéen reellt sett att få en mycket hög status. Det är visserligen möjligt att uppfylla direktiv på annat sätt än det som föreskrivs i standards, men det kräver då att tillverkaren på annat sätt kan visa att han uppfyller direktiven, t ex genom att låta ett kontrollorgan testa produkten. Det presumeras att följande av standards är detsamma som att uppfylla direktiven.

Ett annat område där det pågår ett tydligt skifte från det offentliga till det privata gäller frågor kring hur man kan veta att produkter uppfyller de säkerhetskrav som ställs. Sverige byggde på 1970-talet upp ett system för myndighetsgodkännanden där det fastställdes både produktkrav och krav på att produkten skulle kontrolleras av en myndighet, eller av annat organ på statens vägnar. Det fastställdes ofta både hur provningen skulle ske och vem som skulle göra den. Ett system med riksprovplatser, fastställda av regeringen, byggdes ut. Dessa riksprovplatser fick monopol inom sina områden. Ansökningar om godkännanden prövades offentligrättsligt, och de kunde överklagas.

Beslut om godkännande togs av säkerhetsansvariga myndigheter (t ex Arbetskyddsstyrelsen) efter provning hos riksprovplatsen, eller delegerades direkt till riksprovplatsen.¹⁴ Detta myndighetssystem innehöll betydande inslag av förhandskontroller. T ex hade Arbetskyddsstyrelsen när det gällde vissa pressar, gradsaxar, bultpistoler, tvåhandsmanöveranordningar till pressar etc beslutat att inte enbart ställa tekniska krav utan också att kräva att dessa skulle vara typkontrollerade och typgodkända före leverans och användning.¹⁵

En grundläggande princip i EG:s regelverk är att sådana krav på förhandskontroll skall begränsas. I normalfallet skall tillverkaren kunna välja hur han vill visa att han lever upp till de krav som finns i direktiven. Det vanligaste är att tillverkaren försäkrar att produkten uppfyller direktivets krav (declaration of conformity), genom att produktionen sker i enlighet med harmonisera-

de standards. Efter denna egenkontroll sätts ett CE-märke på produkten. Denna egenkontroll inkluderar bl a dokumentation gällande produktens konstruktion, säkerhetsaspekter etc. I undantagsfall krävs dock i direktiven från EG (t ex i maskindirektivet) att produkter granskas av tredje-part. Sådan tredje-partskontroll är också nödvändig i de fall då tillverkningen endast delvis eller inte alls följer harmoniserade standards.

Om en produkt inte är tillverkad i enlighet med de standards som finns måste ett utomstående organ bedöma om produkten klarar säkerhetskraven. Även om det inte är förbjudet, utsägs det att offentliga myndigheter normalt inte skall engagera sig i sådan kontrollverksamhet. Tredje-partscertifiering skall ske hos organ som normalt är privata, men där staten garanterar kvalitén. Det skall finnas ett nationellt ackrediteringsorgan som garanterar att dessa kontrollorgan uppfyller de krav som i respektive direktiv ställs på sådana, och detta nationella organ skall också anmäla sådana organ till EG-kommissionen.¹⁶

Staten skall således kontrollera att kontrollorganen uppfyller europeiska standards. Sådana standards för hur provningslaboratorier, inspektions- och certifieringsorgan skall granskas är utformade av CEN/CENELEC (på uppdrag av kommissionen).¹⁷ Det nuvarande svenska ackrediteringssystemet bygger på sådana internationella regler.

Den svenska myndighet som har ansvar för kompetens och kontroll av anmälda organ är styrelsen för teknisk ackreditering, SWEDAC.¹⁸ SWEDAC ackrediterar därutöver laboratorier, certifierings- och besiktningsorgan. Myndigheten arbetar också för att "skapa en gemensam europeisk ackrediteringsstruktur med mål att provnings- och certifieringsorganens verksamhet ömsesidigt kunde godtas över hela Europa" (verksamhetsberättelse 90/91).¹⁹

SWEDAC har aktivt deltagit i det internationella arbetet när det gäller att fastställa regler för system för hur organ (ackrediteringsorgan) som ger tillåtelse för andra organ (certifieringsorgan) att certifiera produkter, kvalitetssystem eller personer skall vara utformade. När nu ett helt "öppet" och icke-monopolistiskt system för provningsverksamhet håller på att utformas, finns det också sådana som ifrågasätter SWEDAC:s roll som monopolist som svensk ackreditor. Näringsministern framhöll dock i sitt avsnitt i EES-propositionen fördelarna med att denna verksamhet koncentrerades till ett organ. Ministern anförde att han hade fått veta att "... EG-kommissionen (vill) närmast se ackreditering som en nationell angelägenhet där varje land bör svara för riktigheten av sina ackrediteringar".²⁰

Det system som har byggts upp innehåller olika möjligheter för tillverkaren att visa att konstruktion och produktion överensstämmer med kraven i direktiven. Inriktningen är i huvudsak på egencertifiering, dvs ansvar läggs på tillverkaren att visa att produkten uppfyller de krav som ställs. Enbart i vissa specifika fall behöver tillverkaren anlita ett utomstående kontrollorgan. Området var tidigare helt offentlighetsreglerat. Enligt EG:s regler skiljs helt mellan myndighetsutövning och sk notified bodies (provnings- och certifieringsorgan). De senare kan både vara offentliga och privata, men idén är att certifieringen skall skötas av privata organ. Kontrollen förs därigenom över från den offentlighetsreglerade till den privaträttsliga sfären.²¹

Som det framhölls i EES-propositionen får detta viktiga rättsliga konsekvenser. De anmälda organens verksamhet innefattar "... inte något moment av myndighetsutövning" (prop 1991/92:170 bil 11 s 60). Det skall vara ett helt öppet system där många skall kunna agera. Organisationerna utför sin verksamheten på uppdragsbasis och "... helt på egna vägnar. De fattar inga beslut på statens eller EG:s vägnar" (som ovan, s 60). Några skadeståndsanspråk kan inte riktas mot staten, vilket var möjligt i systemet där en riksprovplats hade begått ett fel i sin myndighetsutövning.

Konsekvenserna för arbetarskyddet av dessa nya regler för provning är betydelsefulla. Sverige försökte, utan resultat, att i förhandlingarna om EES-avtalet få tillåtelse att delvis hålla fast vid de gamla bestämmelserna. Som det uttrycktes av några tjänstemän vid Arbetarskyddsstyrelsen så innebar borttagandet av typkontroller betydande risker för dem som arbetade med produkterna. Efterkontroller på marknaden (som skall ersätta förhandskontroller) är svåra att göra på maskiner i bruk. För korrekta kontroller behöver provaren ha tillgång till maskinen under en längre tid, och ibland resulterar sådana prov i att komponenter förstörs. Sådant är inte möjligt vid efterkontroller (Ahnström och Olander, ASS Pocketserie 3/91).

Systemet med riksprovplatser skall komma att försvinna från januari 1994. Även inom de områden som inte berörs av EES-avtalet (framförallt återkommande kontroller av fordon och hissar), föreslog regeringen att man skall övergå till ett öppet system. Konkurrens mellan flera aktörer förutsattes vara effektivitetsbefrämjande. Organisationerna skall delvis komma att bestå men de skall helt privatiseras. Såväl AB Statens Anläggningsprovning, SEMKO som AB Svensk Bilprovning fanns med på den privatiseringslista som den nytillträdda regeringen presenterade (prop 91/92:69).

Rationalisering

Man kan kalla det som beskrivits en fortgående rationalisering av arbetarskyddsverksamheten. De viktiga aktörerna inom området är internationella organisationer som ISO, CEN, CENELEC med motsvarande organisationer på nationell nivå, och i Sverige SIS och alla organisationer kopplade till standardiseringen. På mättnings- och provområdet blir verksamheten allt vidare i och med att man går från teknisk provning och kalibrering av laboratorieinstrument mot mera av kontroll av att organisationers kvalitetssystem, personal och rutiner uppfyller vissa standards. Ofta är de inblandade organisationerna knutna till staten, men expertgrupper och professionella grupper spelar också en viktig roll.²²

Den europeiska integrationen och harmoniseringsarbetet spelar en formidabel roll när det gäller att sprida dessa normer mellan länder och till nya sektorer. Allt större delar av vardagens verksamheter har kommit att standardiseras och allt mer omfattas av europeiska direktiv. Standardisering gällde tidigare exempelvis maskiner inom områden som uppfattades som särskilt farliga, tex tryckkärl, sågar etc, men idag sker standardiseringsarbetet mycket bredare. Till fromma för den fria handeln mellan länder på en allt större marknad, har det

blivit allt viktigare att inga länder har egna regler. Sådana kan verka hindrande för handeln eftersom det blir möjligt att konkurrera med dålig arbetsmiljö, social dumping. Därför måste regelverket vara lika.

Och genom dessa nya normer och standards tvingas organisationer att införa nya rutiner och nya procedurer. Denna fortgående rationalisering sker delvis under rubriken egenkontroll. Egenkontroll förutsätter nämligen (enligt SWEDAC) ett modernt svenskt system för kvalitetssäkring av mätning och provning. För att näringslivet skall vara säkra på att leverantörer håller god kvalitet och för att myndigheter skall veta att företag som exempelvis bedriver verksamhet som kan påverka miljön sköter sig var ackreditering viktig. Dvs, det blir viktigt att se till att verksamheter uppfyller de regler som finns i t ex ISO 9000 eller EN 45 000-serien. "Ackreditering blir här ett medel för att säkerställa olika samhällsintressen inom ramen för ett mer flexibelt system" (PM 1991-10-24).

EG:s system för kontroll bygger på att det normalt skall räcka med egenkontroll, men att det därutöver skall finnas olika grundformer (moduler) för kontroll. Direktivförfattare kan med hänsyn till vad det är som skall regleras välja en "lämplig" modul för att kontrollera utveckling av och tillverkning av produkter. Också tillverkaren skall kunna välja mellan olika former för bedömning av överensstämmelse. Det finns t ex moduler som förutsätter att tillverkaren har kontrollerade system för kvalitetssäkring enligt standard i EN 29 000-serien (motsvarar ISO 9000). Ett av syftena bakom denna "helhetssyn" är att skapa ett höjt kvalitetsmedvetande i europeisk industri. Det finns således också "industripolitiska" aspekter inbakade i denna tekniska kontroll.

Sådana rationaliseringsprocesser genomsyrade de flesta organisationer inom arbetarskyddsområdet. Hittills har exempel hämtats från de normer som har vuxit fram inom den europeiska gemenskapen och i de internationella standardiseringsorganen. Även Arbetarskyddsstyrelsens egen verksamhet styrdes av dominerande rationalistiska idéer, och styrelsen gjorde sitt bästa för att visa att de levde upp till sådana ideal. Styrelsen försökte också utöva tryck på yrkesinspektionen att bli mer systematisk, precis som yrkesinspektionen i högre grad än tidigare inriktade sitt arbete på att granska att det fanns rutiner och procedurer i företagets egenkontroll som garanterade kvalitet i arbetarskyddet.

När det gällde privatisering var det inte enbart standardiseringen och provningsorganen som skulle befrias från myndighetssfären utan också företagshälsovården, som hade byggts ut kraftigt under 1980-talet, föreslogs bli privatiserad. 80% av de anställda hade i slutet av 1980-talet tillgång till företagshälsovård. Företagshälsovården kostade ca 3 miljarder per år, där en tredjedel täcktes av staten. Efter en utvärdering föreslogs att staten fortsättningsvis skulle ställa en del villkor för bidrag för att man skulle kunna "garantera en rimlig kvalitet och att verksamheten bedrivs i planerade former". Bl a skulle staten kräva en tydlig ledning i den operativa företagshälsovården (som oftast bedrevs privat). Företagshälsovården skulle också tvingas årligen upprätta verksamhetsplan och verksamhetsberättelse.

Regeringen gav sitt stöd till dessa villkor för bidragsgivningen. Under hänvisning till att de avtal som parterna hade förhandlat fram ofta var oklara vad gällde mål och inriktning, var det naturligt att "samhället" (läs: staten) ställde en del villkor. Till den lista av villkor som utredningen hade föreslagit lade regeringen det att verksamheten skulle drivas med för ändamålet utbildad personal. Samtidigt betonades att detta skulle garantera att verksamheten bedrevs målinriktat och i planerade former, men att de lokala parterna skulle bestämma om den närmare utformningen av verksamheten. En ökad statlig kontroll sågs tidigare som ett sätt att bidra till att verksamheten bedrevs mer ordnat och effektivt.²³ Nu skulle dock statsbidraget avskaffas, och en grupp skulle utreda konsekvenserna av detta.²⁴

Länge har sektorer i samhället kännetecknats av långtgående försök att göra verksamheter mer rationella. Den rationella andan förutsattes, enligt Weber, besitta sådan styrka att den skulle fånga människor i sin "iron cage". I dess mest manifesta form, byråkratin, var det rationella tänkandet så kraftfullt och effektivt att inga andra organisationsformer skulle kunna konkurrera. Weber knöt drivkrafterna bakom byråkratiseringen till konkurrens mellan företag, konkurrens mellan stater, möjligheterna att styra organisationer och till kraven på likabehandling inför lagen. Drivkrafterna bakom rationalisering och byråkratisering förutsattes således vara att den skapade effektiva organisationer.

Rationaliseringen av samhället, med hjälp av tekniker för att systematisera, kontrollera, målinrikta, mäta resultat och utvärdera, är fortfarande en genomgripande process. Det hävdas dock att denna process inte längre drivs av interna faktorer, dvs för att öka effektiviteten, utan av att det finns krafter i organisationers omvärld (staten och olika professioner brukar pekas ut) som kräver rationalitet av organisationer (Meyer och Rowan 1977, DiMaggio och Powell 1983). Organisationer skulle på detta sätt alltmer komma att likna varandra. Statens roll i detta skapande av likformighet visar sig ofta i olika slag av reformer av offentlig verksamhet (Tolbert och Zucker 1983, DiMaggio och Powell 1983).

Beslutet från 1989 av ministerrådet om en helhetssyn på metodik som skulle tillämpas för att fastställa produkters överensstämmelse med föreskrivna krav, dvs det som kallades "A Global Approach for Testing and Certification", avspeglade denna rationella anda. Idén var att anvisa moduler för olika steg i de procedurer som skulle tillämpas för att fastställa överensstämmelse med föreskrivna krav. Det sågs som betydelsefullt att utveckla rationella kriterier både för dem som skulle ackreditera, prova och certifiera tillverkare och för dem som skulle tillverka de egentliga produkterna.

Rationaliseringsidéerna är mycket starka inom arbetarskyddssektorn. Det märks tydligast i kopplingen till det europeiska standardiseringsarbetet. De svenska arbetsgivarna hade attackerat de korporativistiska dragen i det svenska samhället och menade att detaljreglerandet, bl a baserat på en tro på jämlikhet skulle kunna regleras fram, odugligförklarade individen. Sådant regleraseri hörde inte framtiden till, menade SAF.²⁵

Möjligen underskattade arbetsgivarna den reglering som faktiskt ägde rum inom ramen för det europeiska samarbetet. EG-kommissionen presenterade

1990 en grönbok om standardisering där man pekade på att det pågick ca 6000 sådana projekt, och då var det ändå projekt som var vitala för att den inre marknaden skulle fungera som ännu inte hade startats.²⁶ Den europeiska standardiseringen som syftade till att möjliggöra en inre marknad skapade således ett mycket omfattande regelsystem. Som visats ovan var det också av vital intresse för företagen att faktiskt gå in i detta standardiseringsarbete. Att hålla sig utanför skulle kunna ge konkurrenterna ett ointagligt försprång.

Tillverkningen av standards ökade. Standards skapades i privaträttsliga organisationer; i samverkan mellan tillverkare, användare och (när det gällde arbetarskydd) statliga myndigheter. Standards fick så småningom, genom att accepteras av EG som harmoniserade, inom varje land en status som liknade bindande föreskrifter. Det blev också allt vanligare att kräva att leverantörer uppfyllde t ex ISO 9000, som var ett samlingsbegrepp för standards gällande kvalitetssystem i företag. Företaget kunde genom tredjepartscertifiering, dvs genom att låta en oberoende part bedöma sitt eget kvalitetssystem, visa att det uppfyllde standards.

Standardiseringen och det därpå uppkommande behovet av certifiering och ackreditering är typexempel på hur externa normer i organisationers omgivning på ett mycket påtagligt sätt styr organisationerna. Eller som det uttrycks av organisationssociologer:

”... organizations are driven to incorporate the practices and procedures defined by prevailing rationalized concepts of organizational work and institutionalized in society. Organizations that do so increase their legitimacy and their survival prospects, independent of the immediate efficiency of the acquired practices and procedures” (Meyer and Rowan 1977)

Ta t ex exemplet med Kylbranschens samarbetsstiftelse (KYS). EG tog fram en CEN-standard för hur freoner skulle hanteras, bl a innefattande krav på personer. CEN-standarderna var exempel på en ”rationalized concept” och genom EG-harmoniseringen blev denna standard ”institutionalized in society”. För dem som jobbade med freoner var det nödvändigt att bli certifierade, och för KYS blev det nödvändigt att bli accepterat som en organisation som kunde utfärda sådana certifikat (dvs att bli ett ackrediterat certifieringsorgan).²⁷

Europeiseringens innebörd

Studien visar att påverkan utifrån utgör en mycket stark källa till förändring. Vi anpassar oss. Formellt övertar vi hela det europeiska regelsystemet inom arbetarskyddsområdet. Regleringen av arbetsmiljösektorn har påtagligt förändrats. Vi har fått en förskjutning i regleringen från det nationella till det utomnationella, från det offentliga till det privata och från partsöverenskommelser till mera av expertproducerade standards. Och vi kan se en fortgående rationalisering i den meningen att det även knutet till arbetarskyddsarbetet produceras normer och standards som syftar till att visa upp organisationerna som rationella. Allt detta innebär en anpassning till europeiska regelsystem.

Jag skall nedan analysera innebörden av denna anpassning. För det första skall den förändring av rättssystemet som håller på att ske diskuteras. Anpass-

ningen innebär ju bl a att *domstolarnas betydelse* i reglerandet kan förväntas öka betydligt.

För det andra visar studien att denna euro-reglering inom vissa områden direkt leder till ändrat handlande. Inom andra områden tvingar det fram explicita strategier för att inordna det nya i det gamla. Det är dock svårt att förutsäga vilka motståndskraft som finns i det existerande. Utrymmet för *särkopplingar* ökar dramatiskt.

Studien indikerar, för det tredje, att det ökade trycket på konformism gentemot EG-regler, snarare förstärker än försvagar betydelsen av *nationen som aktör*. Även i sådana fall där den centrala myndigheten arbetade fram föreskrifter som gällde produkter som enbart användes i kalla Norden, tvingades Sverige att notifiera EG-kommissionen. Kommissionen accepterade (när det gällde s k stockcirkelsågar/gårdssågar) inte en sådan föreskrift, och en konflikt uppstod mellan Sverige och EG huruvida Sverige skulle få ha sådana föreskrifter.

Domstolarnas ökade makt

Domstolarnas betydelse ökar inom arbetarskyddet. Genom förskjutningen från förhandskontroll med myndighetsgodkännanden till efterhandskontroll på marknaden, blir ju metoden för att skapa rättelse för tillverkare och andra i högre grad än tidigare att gå till domstol. Sådant som tidigare skulle överklagas hos förvaltningsmyndigheter skall nu avgöras av domstolar. Detta gäller inom arbetarskyddet, men också inom flera andra områden.

I och med EES-avtalen kan man också tala om en förändring av det rättsliga systemet. Det normala i svensk förvaltning har länge varit att riksdag och regering i sina förarbeten både motiverar och för andra resonemang som avser att underlätta tolkningen av en paragraf. Detta har varit ett utmärkande drag för svensk lagstiftningsteknik. Genom att gå till förarbetena har man kunnat skaffa sig en god uppfattning om vad som gäller. Detta förändras. Det finns inte i EG:s dokument någon vägledning om hur ett direktiv skall tolkas. Enligt EG:s rättsordning är det EG-domstolen som har exklusiv rätt att tolka EG:s rättsregler.

I EES-avtalet finns en bestämmelse som säger att regler i EES-avtalet som har sin motsvarighet i EG-rätten skall tolkas i enlighet med relevanta avgöranden i EG-domstolen. EG-domstolens "case law" kommer således att direkt styra arbetsmiljöpolitiken. Lagutskottet menade t ex i samband med reglering av produktansvar – ett förslag som byggde på ett EG-direktiv – att:

"... i fråga om tillämpningen ... anser sig utskottet inte böra göra några uttalanden härom. Det bör ankomma på domstolarna att med utgångspunkt i EG-direktivet och med vägledning av den rättspraxis som bildats inom EG och som kan komma att utvecklas inom EES-området avgöra hur den ifrågakvarande bestämmelsen skall tillämpas" (1991/92: LU 14).

Genom EES-avtalet integreras Sverige i detta system; det gäller arbetsmiljöregleringen men också inom andra områden. Och man bör komma ihåg att det just är EG-domstolens aktiva juridiska tolkningar av fördragen som över åren

har bidragit till att skapa enhetlighet mellan länder (Dine m fl 1991). Det är domstolen som har stått för de federativa inom den europeiska gemenskapen. Ett exempel, som omtalats ovan, var Cassis de Dijon-domen, som etablerade regeln om fri rörlighet för varor som lagligt tillverkades och marknadsfördes i ett land att också säljas inom hela övriga gemenskapen.

Det står EG-domstolen fritt att ge ett direktiv sin egen tolkning. Därvid kan domstolen utgå från hur de tolkar de intentioner som finns i fördragstexterna. Det finns flera andra viktiga avgöranden i specifika fall som har fått vittgående konsekvenser för hela rättsutövningen inom gemenskapen. Den skivan Gend- domen, från 1962, slog fast att traktaten inte enbart band nationerna utan också deras medborgare. EG:s regler skulle gälla omedelbart och på ett bindande sätt helt oavsett om nationen i sig hade antagit ett direktiv. EG:s direktiv hade direkt effekt. Ett annat principiellt viktigt avgörande var det (Costa mot Enel, 1964) som bestämde att EG-rätten alltid hade företräde framför de nationella lagarna, även grundlagarna.

Denna "case law" skapad av domstolen är således utomordentligt viktig, och den inskränker direkt på den nationella suveräniteten. Det blir också viktigt för de nationella domstolarna att se till att man följer med i utvecklingen av EG-rätten. Domstolar blir viktigare, men det blir samtidigt svårare (för enskilda) att veta vad som är gällande rätt. För att veta det måste man ju ha tillgång till och ha förmågan att kunna göra korrekta tolkningar av vad som är rättsläget. Det kan väl inte uteslutas att denna situation kan göra att företag, förvaltningar och andra organisationer känner sig tvingade att skaffa sig ökad juridisk kompetens.

Det juridiska regelsystemets ökade autonomi är intressant. EG-domstolen har ju intagit en mycket aktivistisk position i den europeiska integrationen. En artikel av en av EG-domstolens domare förebådar utvecklingen mot en European Public Law. Koopmans (1991) skisserar en situation där medborgarna inte längre har särskilt stor tilltro till traditionella auktoriteter. Det finns en ökad tilltro till "individual judgements". Samtidigt menar Koopmans att:

"... our political systems seem less and less adequate for solving modern problems of society, like urban decay, industrial pollution, biological technology, the place of women in society, immigration, etc. As a result of these two developments, courts are faced with litigation of a new and different kind nowadays: instead of merely applying statutes or precedents, they have to find rules where none exist. They can only do so on the basis of general principles and basic guidelines." (Koopmans, 1991, European Public Law: Reality and Prospects. Public Law. Spring s 53-63)

Här finns en tillit till att det rättsliga systemet i en fortgående europeisk enhetsprocess är väl rustat att klara en del problem som andra institutioner går bet på. Regler kan skapas där sådana egentligen inte finns.

Särkopplingar

På ytan är det dramatiska förändringar som sker. Självklart har frihetsgraderna för en "svensk" arbetsmiljöpolitik kraftigt begränsats. Betydelsen av de poli-

tiska intentioner som läggs fast i olika förarbeten kommer att minska. Tillämpningen av EG-normer kommer att bygga på domstolspraxis. För stora föreskriftsområden har den traditionella kombinationen av lagstiftning och partsamarbete ersatts av andra mekanismer.

Formellt – på ytan – *måste* en anpassning ske. EES-avtalet föreskriver att EG:s direktiv skall omsättas i nationell lagstiftning. Möjligheterna att "kringgå" reglerna, t ex genom att utforma regler för arbetsplatsens utformning på en nivå som diskriminerar mellan produkter, kommer enligt initierade personer att stöta på stort motstånd både från tillverkare och från kommissionen. När det gäller kontrollsystemen blir det också förbjudet att kräva vissa kontroller som tidigare har varit vanliga.

Arbetsmiljöpolitiken påverkas, men det som händer på den nivån behöver inte ha så mycket att göra med vad som händer med den lokala kontrollen av arbetsmiljön. Förhållanden på arbetsplatser behöver ju inte direkt påverkas av politiken och den svenska formella regleringen. Det är inte nödvändigtvis så att normerna styr praktiken. Det finns en risk (eller möjlighet, om man så vill) att föreskrifter som bygger på EG-direktiv inte följs, att få bryr sig om de standards som arbetas fram, att nationen håller fast vid egna kontrollsystem och att rationalismen stannar på den retoriska nivån.

Tjänstemän vid Arbetarskyddsstyrelsen menade att man bör skilja på "... formella ramar som påverkar styrelsens arbete och organisation ... och det verkliga arbetsmiljöarbetet som sker internt inom styrelsen av kunniga specialister". Kanske kan verksamheten hållas isärkopplad från diskussioner om verksamheten. Det är intressant att det ses som möjligt att skilja mellan, å ena sidan, "det verkliga arbetsmiljöarbetet" och, å andra sidan, de formella ramarna. Helt klart är att anpassningen till europeiska regelsystem kommer att vidga avståndet mellan vad man gör och vad man låtsas göra (jfr Weick 1976).

Nationen som aktör

Normgivningen har förskjutits från nationalstaten till internationella aktörer: dels till EG, dels till de europeiska standardiseringsorganisationerna. De europeiska standardiseringsorganisationerna har blivit viktiga normgivare. Strävan hos standardiseringsorgan och inom den europeiska gemenskapen efter att skapa mening och ordning i tillvaron, reglerar vad som händer på den nationella nivån. Regleringen sker i långt högre grad än tidigare utanför nationernas gränser. En tolkning av detta är att nationalstaten håller på att förlora i betydelse.

Man bör dock komma ihåg att denna reglering förutsätter en nationell nivå. Regleringsprocessen bygger på att det finns en nationell mottagare av reglerna. Den övernationella regleringen återskapar på detta sätt nationen som en betydelsefull aktör. Fördjupningen av det inter-nationella samarbetet mellan nationer gör "nationen" som aktör *mer* betydelsefull än tidigare. Samarbetet sker mellan nationer.

Det tidigare korporativistiska arrangemangen mellan arbetsmarknadens parter ersattes inom stora områden (där det fanns produktdirektiv) av ett interna-

tionellt standardiseringsarbete, där det var viktigt att veta hur Sverige skulle agera. Varje standardiseringsgrupp gav upphov till frågan om vad som var den svenska linjen.

Tidigare hade reglerandet definierats som en arena för konfliktlösning mellan arbetsmarknadens parter. Nu fanns det grupper som förberedde det svenska internationella agerandet, och där inriktningen var att "hitta" en svensk linje. Det växte fram ett behov av ett samlat svenskt agerande. De flesta konflikter i standardiseringsgrupperna definierades som konflikter mellan nationer (dvs som det svenska sättet att tänka visavi det tyska; medelhavsländernas perspektiv visavi det nordiska etc); och inte längre som konflikter mellan fackliga intressen och företagsintressen.

Betydelsen av det nationella framgår också av riksdagens behandling av frågan om Sverige och den västeuropeiska integrationen. Utrikesutskottet deklarerade att:

"... ett svenskt medlemskap i EG med bibehållen neutralitet ligger i vårt lands nationella intresse. Sveriges ekonomi och samhälle är redan mycket nära knutna till det övriga Europa. Det förefaller klart att EG och dess medlemsländer kommer att spela en central roll i den fortsatta utvecklingen av europeiskt samarbete. Våra möjligheter att påverka och bidra till denna process, politiskt, socialt och ekonomiskt, skulle självfallet förbättras genom fullt deltagande i gemenskapsarbetet. På det internationella området skulle ett sådant deltagande kunna öka möjligheten att vinna gehör för våra nationella ståndpunkter ...". (1990/91: UU 8)

Således betonades mycket starkt det nationella. Ett deltagande skulle öka möjligheten att vinna gehör för våra nationella ståndpunkter. För att vara ett ställningstagande för utomnationell reglering betonades nationen som aktör mycket starkt.

I Maastricht-avtalet, i EG-domstolens (Dine m fl 1991) och kommissionens agerande (Wilks 1992) kan man peka på tendenser mot ett mer federalistiskt Europa. Framförallt är det betydelsefullt att notera den roll som domstolarna får, vilket i hög grad bryter mot en svensk tradition. Jag vill dock hävda att det också är klokt att inte räkna bort nationalstaten. Det finns många studier av reglering inom EG som betonar betydelsen av det nationella när regler skapas (jfr Siedentopf och Ziller 1988, Swinbank 1989, Jachtenfuchs 1990).

Procedurregler, t ex i standardiseringsorganisationerna, bygger exempelvis på att nationell representation och röstning sker efter regler som bygger på nationers befolkningsegenskaper. Gemenskapens direktiv skall omsättas i nationell lagstiftning, och gör nationerna inte det så kan kommissionen dra nationerna inför EG-domstolen.

De-nationaliseringen är betydelsefull i den meningen att regelskapandet i hög grad sker utanför nationen. Men samtidigt återskapas nationen som aktör. Allt inter-nationellt samarbete förutsätter att det finns en aktör som står för det nationella. Finns ingen sådan nationell aktör inom ett område måste den skapas. De-nationaliseringen skapar måhända ett än större utrymme än tidigare åt det nationella. Anpassningen innebär en försvagning av den nationella suveräniteten, men denna försvagning tycks skapa en än starkare nationell identitet.

Europeiseringen och statsförvaltningen

Jag har ovan redovisat en sektorsstudie, där konsekvenserna av europeiseringen visade sig vara betydande. Processerna ser förmodligen annorlunda ut inom andra sektorer, så det är betydelsefullt att göra komparativa studier över flera sektorer. Den här redovisade studien skall ses som ett led i en sådan ambition. Värdefullt vore också att kunna göra jämförelser mellan nationer, dvs hur ser omregleringen av arbetarskyddet ut i andra länder (EG-nationer, EES-nationer, nationer utanför EG). Särskilt betydelsefullt är att med utgångspunkt från empiriska studier fundera kring vilka krav som europeiseringen kan komma att ställa på statsförvaltningen. Jag skall avslutningsvis något analysera den frågan.

En ökad efterfrågan på aktörer som står för den nationella, ställer stora krav på statsförvaltningen. För att vara med och påverka framtida reglering (och retoriken talar för att vi gärna vill det) är det nödvändigt att bygga upp nätverk mellan svensk förvaltning och såväl kommission, COREPER och andra byråkratier i Bryssel som med andra nationers förvaltningar. Sådana nätverk blir nödvändiga för att orientera sig i den myriad av informationer, råd, förslag, motförslag, reaktioner, notifikationer etc som uppstår.

Det är nödvändigt att diskutera statsförvaltningens möjligheter att fungera på ett bra sätt i ett sådant system. Man kan lätt tänka sig att de kvaliteter som kommer att efterfrågas är exempelvis en förmåga att över organisations- och nationsgränser skapa och upprätthålla nätverk, förmågan att se till större helheter än den egna organisationen, dvs någon slags integrativa kvaliteter. "Förvaltningsmyndigheterna skola räcka varandra handen", brukar det ju heta. I fallet med Arbetarskyddsstyrelsen, blir det t ex viktigt att kunna skapa koalitioner med andra nationer kring den svenska linjen. Eller att nationellt förankra de koalitioner och ståndpunkter som man internationellt har bundit sig till.

Det teoretiska tänkandet om organisationer har under senare decennier i allt högre grad kommit att se organisationer som delar i vidare regel- och idésystem, ungefär som jag har beskrivit myndigheterna inom arbetarskyddssektorn. Organisationer ses som externt styrda, dvs som beroende av den omgivning som de verkar inom. För att förstå organisationers förändring är det nödvändigt att förstå deras relationer till sin omgivning. Denna öppna organisationsidé, som tycks fruktbar för den som vill begripa vad som händer, har dock inte i särskilt hög grad påverkat reformarbetet inom förvaltningen.

Den starkaste idealet inom statsförvaltningen är en betydligt mer slutna och rationalistisk bild av organisationen. Idén är att det finns en avgränsad verksamhet med en ledning och en hierarki. Antagandet är att ledningens mål (strategi, affärsidé) styr det som händer i organisationen. Organisationer ses som tätt kopplade och ambitionen är att med hjälp av tekniker för ekonomistyrning, personalutbildning, resultatmätning etc ytterligare stärka idén om en sammanhållen organisatorisk enhet. Redovisningen går bl a ut på att visa hur lyckosam organisationen har varit i att omvandla insatta resurser till resultat.

Länge har man försökt få förvaltningar att förstå sig själva som organisationer vars verksamhet på detta sätt kan avgränsas, ledas och mätas (som resul-

tatenheter). Det har blivit naturligt att hävda att myndigheter har affärsidéer och att delar av verksamheten skall renodlas. Företag har ofta fungerat som jämförelseobjekt. Beträktningsättet är ett där verksamheter lyfts ut både ur tid och ur rum. Den som bedömer myndigheten (utifrån effektivitet, förändringsförmåga eller liknande) behöver varken veta särskilt mycket om verksamhetens historia eller om det sammanhang som myndigheten verkar inom.

Idealet om den avgränsade, självständiga organisationen har mest tydligt propagerats av dem som har att granska myndigheters verksamheter. Delvis är det så att det just är behovet av granskning som har skapat de normer som granskningen utgår ifrån (jämför Power 1992). Man skall inte underskatta effektivitetsfrämjande myndigheters roll när det gäller att skapa regler för hur verksamhetsplanering, effektivitetsmätning, resultatanalys, intern kontroll, bokföring, kassahållning och redovisning (och omvärldsanalys) bör utformas i en modern statlig förvaltning.

Till en del kan denna granskning bli självgenererande. Granskarna skapar normer för den verksamhet som skall granskas. Myndigheters verksamhet går i allt högre grad ut på att presentera sig i enlighet med de krav som ställs. Behovet av granskning skapar i stor utsträckning aktiviteter i de granskade organisationerna som enbart syftar till att tillfredsställa granskarnas krav att få sådana aktiviteter dokumenterade. Eventuellt skapas helt den verksamhet som skall granskas. Vad vi ganska länge nu har sett inom statsförvaltningen är försök att få myndigheter att sträva efter att framstå som moderna organisationer.

Idealet idag är självständighet, avgränsbarhet och mätbarhet. Verksamheter skall renodlas. Förvaltningar skall hitta sin nisch. De skall ha en huvudsaklig affärsidé etc. Mot bakgrund av den tidigare diskussionen kring de krav som förvaltningen ställs inför, är jag inte alls säker på att dessa ideal är alltigenom förnuftiga. Vi står inför en paradox. Samtidigt som teorier om och studier av praktiken i högre grad än tidigare betonar organisationers externa beroenden och hur invävda organisationer är både i historien och i omvärlden, så dominerar de ideal som definierar organisationer som avgränsade, självständiga aktörer.

Om vi vill verka för effektiva myndigheter, behöver vi veta mera om hur verksamhetsförändringar uppstår, sprids, imiteras, modifieras och sedimenteras inom sektorer, och mellan nationer. Vi behöver skaffa oss ett bredare historiskt och organisatoriskt perspektiv på förvaltningsmyndigheter, särskilt mot bakgrund av de krav som europeiseringen ställer på statsförvaltningen. Vi behöver analysera olika typer av nationellt och internationellt nätverkande, dvs olika sätt att agera visavi andra organisationer. I detta perspektiv kan dagens starka normativa ambition att se myndigheter som företag allvarligt hota myndigheternas möjligheter att arbeta effektivt.

Gunnar Heckscher anknöt för drygt 40 år sedan i sin studie av "Svensk statsförvaltning i arbete" till den då (liksom nu) aktuella diskussionen om vad förvaltningar skulle kunna lära av företagen. Heckscher betonade det betydelsefulla i att se att företaget principiellt är en fristående enhet, men att förvaltningar är, vad Heckscher kallade, "moment i den stora statsapparaten". Man kan ha

en del att invända mot den metaforiken, men det vore välgörande om det även idag låg något i Heckschers förhoppning om förvaltningsorganisationernas vilja att "... räcka varandra handen till fullgörande ... av allt vad rikets tjänst utav dem fordrar".

Noter:

1. Studien bygger huvudsakligen på dokumentstudier. Därutöver baseras den på ett 30-tal intervjuer med personer som på ett eller annat sätt arbetar med eller har arbetat med frågor kring regleringen av arbetsmiljön. Studien av arbetsmiljöregleringen ingår i ett projekt om "Reglering av samhällssektorer". Ambitionen i projektet är tvåfaldig: att jämföra regleringen av olika sektorer i början av 1990-talet och att över tiden jämföra regleringen inom sektorerna.
2. Stora delar av detta avsnitt bygger på Jacobsson (1984).
3. Inriktningen att se till individens totala situation inkluderande såväl fysiska som psykiska faktorer motiverade bytet från att tala om arbetarskydd till att tala om arbetsmiljö.
4. Det finns en skyddsklausul som gör att ett land av arbetsmiljöskalet kan hävda särregler. Dock råder omvänd bevisbörda, dvs landet skall visa att regeln inte skapar handelshinder.
5. Arbetarskyddsstyrelsens uppdrag att anpassa svenska regler till EG resulterade i att ca 200 svenska regler kom att granskas: 40% skulle förbli oförändrade; 38% skulle komma att ändras och 21% skulle komma att upphävas. Nästan 75% av alla regler på styrelsens tekniska avdelning skulle dock antingen komma att ändras eller upphävas.
6. Om man kan tala om en *internationell* eller *utomnationell* reglering handlar mest om man är intresserad av det reella eller av det formella.
7. CEN (Comité Européen de Normalisation); CENELEC (Comité Européen de Normalisation électrotechnique)
8. ASS medverkade i 150 grupper med prioritet; när det gällde 90 grupper var ASS beredda att medverka inom ramen för nordiskt samarbete; ASS bevakade ytterligare 50-60 grupper.
9. Uppgifterna här hämtade ur SAF:s skrift "EG, Sverige och standardiseringen", 1990.
10. Bertil Lindkvist: Standardisering i ett Brysselperspektiv, 1991-11-07.
11. Standardiseringskommissionens lilla häfte "Go for Europe" innehåller bl a dessa råd. Det är också därifrån verbet "lobba" kommer.
12. Sverige var aktivt i standardiseringen, bl a hade man genom Standardiseringskommissionen sekretariat i hörselskyddsgruppen (CEN/TC 159 - Hearing Protectors). Eftersom svenska tillverkare hade över 30% av världsproduktionen (framförallt av hörselkåpor), sågs detta som naturligt. De svenska tillverkarna tillfrågades om de var villiga att betala för sekretariatet, vilket de gjorde. Vissa kostnader för sekretariatet betalades av kommissionen. Det fanns här en svensk motsvarighet (TK 62 - Hörselskydd). I den svenska gruppen ville man ha med tillverkare, myndigheter (t ex Arbetarskyddsstyrelsen), användare och provningsorganisationer. I den svenska gruppen ingick 17-18 personer. Det hade varit få konflikter om kravnivåer och provningsregler inom den svenska gruppen.
13. Det är visserligen korrekt att det även tidigare har hänvisats till standards i svenska föreskrifter, men både omfattningen av standardiseringsarbetet och den karaktär som dessa standards kommer att få, ger standardiseringen en kraftigt ökande roll.
14. Detta system kommer att gälla längst fram till januari 1994; därefter ersätts det.

15. Enligt styrelsen är det säkerhetsmässiga resultatet gott av dessa krav på godkännandevång; olycksfall med excenterpressar hade t ex minskats från 360/år till ca 120/år efter det att godkännandevång införts. En stor del av denna minskning hänförde styrelsen till kontrollen (Ahnström och Olander: Typkontroll av "farliga" maskiner. ASS pocketserie nr 3/91)

16. De blev då s k anmälda organ (notified bodies).

17. Bakgrunden är att det, för att undvika kostnadskrävande dubbelkontroller, skulle räcka att kontrollera en produkt i ett land för att få sälja den inom hela marknaden. Det krävde att man inom EG utvecklade regler för provning och certifiering som ömsesidigt skulle kunna godkännas. Så skedde också under slutet av 80-talet inom EG (eller på uppdrag av EG) och det är detta omfattande regelsystem för provning och certifiering som Sverige i och med EES-avtalet ansluter sig till. Och som vi även anpassar oss till inom de områden som inte täcks av EES-avtalet.

18. SWEDAC hette tidigare Statens mät- och provstyrelse.

19. Man kan förstås fråga sig vem som garanterar att den som granskar granskaren kan anses hålla tillräcklig kvalitet. Idén är att länderna genom multilaterala överenskommelser skall godta varandras ackrediteringar. När det gäller ackreditering av provningslaboratorier gjorde fyra utländska ackrediteringsorgan en bedömning av den svenska ackrediteringsorganisationen. Detta skedde inom organisationen WELAC:s ram.

20. Prop 1991/92:170 bilaga 11 s 57.

21. Vad som därefter skulle kunna påverkas politiskt eller av arbetsmarknadens parter var beslut om ackreditering.

22. Precis som konsulter spelar en viktig roll när det gäller att utföra arbetet exempelvis med att ackreditera certifieringsorgan, besiktningsorgan etc. Enligt SWEDAC:s resultaträkning för 1990/91 var det allt större andel av kostnaderna att hänföra till konsulter: från 12% under 1988/89 till 25% under 1990/91.

23. Analysen byggde på att organisationer (vare sig de nu var privata eller offentliga) visserligen hade anslutit sig till företagshälsovård men att de sällan hade fungerat som goda beställare av företagshälsovård.

24. Kraven på de privata företagshälsovårdsorganisationerna från staten visade i viss mån vilket genomslag de rationalistiska idealen hade på alla organisationer inom sektorn.

25. Laurin: Farväl till översåtligheten. Ur boken Farväl till korporatismen, SAF 1991.

26. En effektivisering av standardiseringsarbetet föreslogs i EG-kommissionens grönbok från 1990 med rationellare processer, bättre samordning mellan CEN, CENELEC och ETSI, ett nytt rådgivande organ (European Standardization Forum) skulle bildas med bred sammansättning från både privata och offentliga användare etc. På olika sätt ville kommissionen både effektivisera arbetet och hantera kritik mot expertdominansen.

27. En annan aspekt av rationaliseringen som jag inte närmare behandlar här är de omfattande krav som idag ställs på organisationer i termer av planer, verksamhetsberättelser och resultatanalyser. När det gäller Arbetarskyddsverket finns i början av 1990-talet mycket starka krav på s k resultatorienterad styrning. Dessa krav gäller i allt högre grad de flesta organisationerna inom sektorn, och innebär ökade krav på dokumenterad rationalitet i form av planer, verksamhetsberättelser etc.

Referenser:

- DiMaggio, P. - Powell, W.W., 1983, The iron-cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, vol 48, s 147-160.
- Dine, J.- Douglas-Scott, S. - Persaud, I., 1991, *Procedure and the European Court*. Centre of European Law. London: Chancery.
- Heckscher, G., 1952, *Svensk statsförvaltning i arbete*. Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.

- Jachtenfuchs, M., 1990, The European Community Market and the Protection of the Ozone Layer. *Journal of Common Market Studies*, vol 3, s 261–277.
- Jacobsson, B., 1984, *Hur styrs förvaltningen?* Lund: EFI/Studentlitteratur.
- Jacobsson, B., 1989, *Konsten att reagera. Intressen, institutioner och näringspolitik*. Stockholm: Carlssons.
- Jacobsson, B., 1992, Omregleringen av arbetsmiljön. En studie av en samhällssektor. EFI Research Paper, nr 6495.
- Koopmans, T., 1991, European Public Law: Reality and Prospects. *Public Law*, Spring 1991, s 53–63.
- Meyer, J.W. – Rowan, B., Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, vol 83, s 340–363.
- Olsen, J.P., 1992, Analyzing Institutional Dynamics. *Staatswissenschaften und Staatspraxis*. Heft 2, s 247–271.
- Power, M., 1992, The Audit Society: Auditing as a Technology of Government. Paper presented at the F-section, Stockholm School of Economics.
- Sbragia, A.M. (ed), 1992, *Europolitics. Institutions and Policymaking in the "New" European Community*. Washington: Brookings Institutions.
- Siedentopf, H. – Ziller, J. (ed), 1988, *Making European Policies Work. The Implementation of Community Legislation in the Member States*. Sage Publications.
- Swinbank, A., 1989, The European Agricultural Policy and the Politics of European Decision-Making. *Journal of Common Market Studies*, vol 4, s 303–322.
- Tolbert, P.S. – Zucker, L.G., 1983, Institutional Sources of Change in the Formal Structure of Organizations: The Diffusion of Civil service reform, 1880–1935, *Administrative Science Quarterly*, vol 28, s 22–39.
- Weber, S. – Wiesmeth, H., 1991, Issue Linkage in the European Community. *Journal of Common Market Studies*, vol 3, s 255–267.
- Weick, K. E., 1976, Educational organizations as loosely coupled systems. *Administrative Science Quarterly*, vol 21, s 1–19.
- Wilks, S., 1992, Models of European Administration: DG IV and the Administration of Competition Policy. Uppsats presenterad vid EGPA-konferensen i Pisa.

Individ utan innehåll

Cecilia Åse

Individen äger sin kropp. Detta är ett ofta återoppat liberalt påstående som låter förförande enkelt och oproblematiskt. Så oproblematiskt är det dock inte – påståendet fångar två av den liberala traditionens grundläggande och mest tvivelaktiga föreställningar. Den första är att individen både kan och bör ses som existerande utan sin kropp – individen är detta något som äger sin kropp. Den andra är att förhållandet mellan individen och kroppen är enkelriktat – individen äger kroppen men kroppen äger inte individen.

Båda föreställningarna är i grunden kontra-intuitiva. Det finns inga individer utan kroppar – om vi inte tror på spöken. Och tanken att förhållandet mellan individ och kropp skulle vara enkelriktat, att kroppen inte i viss utsträckning äger oss som individer, motsägs om inte annat så ytterst av döden.

Ur feministiskt perspektiv är tanken att individen bör ses som en kroppslös entitet i högsta grad tvivelaktig. Feministisk teori understryker att kvinnor både differentieras ifrån och underordnas män just på grund av en specifik *kroppslig* kapacitet – förmågan att föda barn. Denna insikt pekar mot nödvändigheten av en politisk teori som inte sätter kroppen på undantag utan istället förutsätter ett individbegrepp där individen är en specifik kroppslig varelse.

Mitt syfte är att analysera individbegreppet hos de liberala teoretikerna John Rawls och Will Kymlicka. Jag vill visa hur deras individbegrepp alstrar en serie dikotomier. Den mest grundläggande är, menar jag, klyvningen av individen i form (individualism) och innehåll (individualitet). Denna klyvning är en förutsättning för det generella individbegreppet. Genom att tillåta sig att abstrahera bort konkreta skillnader mellan individer upprättar liberala teoretiker den generella och abstrakta individ de laborerar med. Tudelningen i form och innehåll genererar vidare dikotomierna förnuft/kropp, kultur/natur och offentligt/privat, vilka alla kommer till uttryck i det liberala teoribygget. I samtliga dessa dikotomier är förhållandet mellan de två ingående begreppen hierarkiskt och dualistiskt. Det första begreppet är överordnat och endast det ges moralisk och teoretisk bärkraft. Liberala teoretiker, här företrädda av Rawls och Kymlicka, konstruerar dessa dikotomier samtidigt som de endast behandlar och problematiserar det överordnade begreppet.

Uppställandet av dikotomier är, menar jag, grundläggande i den liberala traditionen. Det medför att traditionen är oförmögen att ta till sig feministisk samhällskritik och teoribildning som understryker att en politisk teori som vill undergräva könsordningen måste erkänna att konkreta individer inte kan reduceras till könlösa förnuft. Moraliska ställningstaganden och principer bör

inte behandla förhållanden mellan abstrakta förnuft. Betydelsen av att människor inte existerar i ett biologiskt, socialt och historiskt vakuum måste hantearas. En politisk teori som syftar till att problematisera kvinnors underordning måste förkasta klyvningen av individen i form och innehåll. Och detta, menar jag, är möjligt genom att begreppet skillnad ("difference") förs in som normativt begrepp i resonemanget.¹

Jag kommer först att kort presentera den feministiska kritiken av det liberala individbegreppet för att därefter diskutera de feministiska begreppen skillnad och genus. Min analys av den liberala idétraditionens individbegrepp är koncentrerad på John Rawls rättviseteori och Will Kymlickas försök att sammanjämka Rawls rättviseidéer med feministisk teoribildning. Efter att ha presenterat och analyserat Rawls och Kymlickas idéer avslutar jag med att kort redogöra för vad en politisk teori som har skillnad som centralt begrepp skulle implicera.

1. Feministisk kritik av det generella individbegreppet

Den liberala idétraditionens generella individbegrepp har kritiserats av flera feministiska teoretiker. Denna kritik rör sig på två olika nivåer. För det första understryker flera feminister att fastän liberala (manliga) teoretiker utger sig för att laborera med ett individbegrepp som är generellt och könsneutralt, visar sig begreppet vid närmare analys ha en manlig individ som självklar och outtalad förebild.² Kritiken ifrågasätter inte nödvändigtvis i grunden det generella individbegreppet utan man menar att det kan vara användbart även i teorier som problematiserar könsmaktordningen. Susan Moller Okins genomgång av Rawls rättviseteori är ett exempel på sådan kritik. Hon menar att Rawls teori i princip går att använda för att kritisera genussystemet men att teorin för detta ändamål behöver omformuleras så att även den privata familjesfären kommer inom räckhåll för individerna i ursprungssituationen. (Okin 1991:194 ff)

Den feministiska teoretikern Iris Marion Young går längre och ifrågasätter det liberala individbegreppet i sig. Hennes tanke är att ett generellt individbegrepp, som inte erkänner specifika skillnader ("differences") mellan individer, resulterar i en teori där "equality is conceived as sameness". Detta ser hon som ett resultat av "a logic of identity" – en strävan att innesluta samtliga individer under ett enhetligt begrepp. Denna inneslutnings-process leder dock ofelbart till uteslutning av det specifika hos individerna, menar Young. Hon understryker också hur det specifika hos individerna sätts i motsatsställning till det generella – dvs det som kommer till uttryck i det liberala individbegreppet. (Young 1990:96 f,114)

Individen reduceras till att representera ett obundet och normativt förnuft. Härigenom genereras en motsättning mellan det individuella förnuftet, som per definition ser likadant ut hos alla individer, och individuella begär, upplevelser och behov som varierar mellan individer (dvs individen klyvs i form och innehåll). Liberal teori tvingas lösa denna motsättning genom att stipulera en offentlig och en privat sfär av samhället, menar Young. I den offentliga sfären

ger individen uttryck för det universella, normativa förnuftet. Individuella behov och intressen hör däremot hemma i den privata sfären och man tillåter inte att de "översätts" till den offentliga. (Ibid:98 ff)

1.1 Skillnad och genus

Feministisk teori faller ytterst tillbaka på föreställningen att: "patriarchy is the process of differentiating women from men while privileging men". (Eisenstein 1988:20) Genom den process varvid personer av hon- och hankön förvandlas till kvinnor och män upprättas och upprätthålls en hierarkisk dualism mellan man och kvinna. Kvinnans "annorlundahet" definieras utifrån en manlig norm, utifrån vad hon *inte* är. Dualismen återkommer inom feministisk diskussion i likhets/särarts-problematiken. Denna låser feminismen i ett ältande av frågan om kvinnan bör betraktas som likadan som mannen eller om hon bör ses som i grunden olik honom, dvs hur hon avviker från mannen.³

Begreppet skillnad är ett försök att lösa upp denna hierarkiska dualism, ett försök att skapa ett normativt och relationellt begrepp som erkänner och problematiserar biologiskt, socialt och historiskt betingade skillnader mellan människor.

"Difference must mean diversity, not homogenous duality, if we are going to rethink the meaning of sex and gender." (Eisenstein 1988:8)

Värdet av en feministisk teori med skillnad som centralt begrepp har ifrågasatts av statsvetaren Anna G Jónasdóttir. Hon är tveksam till om en sådan teori kan fånga upp de strukturer och maktkällor som ger upphov till ojämlikhet mellan kvinnor och män. Hon medger dock att begreppet är klargörande på så sätt att det upplöser dualismen i begreppspar man/kvinna och att man därmed undviker en förenklad och homogen syn på kvinnor och män som grupper. (Jónasdóttir 1992:224-228)

Tveksamheten mot begreppet tycks främst vara riktad mot en särartsinriktad och essentialistisk feminism där skillnad får en absolut betydelse, skillnad som ett svar på frågan om vad som utgör den *egentliga* skillnaden mellan kvinnor och män. Jag menar dock att poängen är att det ses som ett relationellt och inte dualistiskt begrepp, och att det därmed kan upplösa den ofruktbara likhets/särarts-problematiken.

I kritiken av det liberala individbegreppet är skillnad användbart för att det löser upp tudelningen i form och innehåll. Liberal teori postulerar att skillnader i individers individualitet (innehåll) inte påverkar deras individualism (form). Begreppet skillnad problematiserar detta samtidigt som det inte ersätter den förkastade dikotomin med en ny.

Skillnad bör vidare inte ses i motsatsställning till eller i konkurrens med begreppet genus. Det kan definieras som den kulturella och sociala betydelsen av biologisk könstillhörighet. Jag ser genus såsom ett i första hand deskriptivt begrepp som problematiserar hur socialt och kulturellt skapade olikheter mellan kvinnor och män ser ut och på vilket sätt de reproduceras. Skillnad som normativt begrepp understryker att genusbestämda skillnader inte är av natu-

ren givna, absoluta och ahistoriska kategorier. Samtidigt pekar begreppet på att en politisk teori, som vill problematisera kvinnors underordning, måste erkänna de skillnader i ekonomisk och social status etc mellan kvinnor och män som följer med genussystemets realitet.

2. Rawls rättviseteori

I sin bok *A Theory of Justice* (1971) presenterar John Rawls en teori om hur det är möjligt att komma fram till de rättvisepprinciper som bör styra det rättfärdiga samhället och han redogör också för vilka dessa principer är.⁴ När det gäller de grunder utifrån vilka rättvisepprinciperna skall formuleras har Rawls ursprungssituation ("original position") en framträdande plats. Det är i resonemangen kring denna som hans individbegrepp blir tydligt. Jag kommer först presentera och analysera ursprungssituationen för att därefter behandla Rawls två rättvisepprinciper.

Will Kymlickas resonemang kring Rawls teori i boken *Contemporary Political Philosophy* (1990) kommer att redovisas när de klargör eller vidareutvecklar Rawls teori. Kymlickas försök att visa hur en feministisk kritik av traditionell, liberal politisk teori går att förena med liberala grundprinciper kommer att behandlas i ett separat avsnitt.

2.1 Ursprungssituationen

I Rawls teori är ursprungssituationen ett slags tankeexperiment, en helt och hållet hypotetisk situation. Han ser den som ett analytiskt instrument för att avtäckta de rättvisepprinciper som individer i denna situation skulle komma överens om. Principerna är rättfärdiga genom att det är dessa och inga andra som man skulle enas om. (Rawls 1971:12,42)

Kymlicka understryker i sin analys av Rawls teori att den grundläggande idén rör formen av jämlikhet i ursprungssituationen och inte själva valet av principer. Rawls idé om jämlikhet föregår och bestämmer konstruktionen av situationen. Följaktligen måste kritik av Rawls utmana hans jämlikhetsidé och ifrågasätta om ursprungssituationen verkligen speglar denna. Det räcker inte med att hävda att situationen är psykologiskt omöjlig eller irrelevant, menar Kymlicka. (Kymlicka 1990:63)

När Rawls beskriver hur han går till väga vid utformandet av ursprungssituationen hänvisar han till en metod som han kallar "reflective equilibrium". Den innebär att han ställer upp vissa villkor för situationen, varefter han frågar sig om dessa medför att individerna fattar beslut som överensstämmer med "our considered judgements".⁵ Om så inte är fallet ändrar han villkoren, eller modifierar sina egna genomtänkta moraliska omdömen. Genom detta tillvägagångssätt uppnås slutligen en sorts jämvikt, följderna av de villkor som bestäms är i överensstämmelse med våra egna genomtänkta moraliska omdömen. (Rawls 1971:20) Ursprungssituationen är följaktligen ett hjälpmedel för att strukturera och formulera våra intuitiva moraliska omdömen. Att situatio-

nen har våra egna genomtänkta omdömen och enskilda moral som referenspunkt uttrycks tydligt av Rawls när han skriver att:

”We want to define the original position so that we get the desired solution.”
(Rawls 1971:141)

Det centrala i ursprungssituationen är, menar Rawls, att individerna befinner sig bakom ”a veil of ignorance”. Denna slöja av okunskap konstruerar Rawls för att utesluta att individerna skall kunna utnyttja situationen till sin egen fördel. Eftersom de inte vet sina egna intressen kan de inte heller välja principer som tillgodoser dessa intressen i högre omfattning än andra. (Ibid:136 f) Individerna tvingas till opartiskhet.

Individerna i ursprungssituationen vet inte vilka de är. De känner inte till sin sociala eller ekonomiska position, sin intelligens, sin kroppsliga konstitution, sin ålder – de vet överhuvudtaget ingenting om sina livsplaner eller ambitioner i samhället. Om de känner till sin könstillhörighet är oklart.⁷ De känner dock ansvar för nästkommande generation, hävdar Rawls, och bör i själva verket betraktas som familjeöverhuvuden. Vidare beskriver han hur individerna fungerar intellektuellt: de är rationella men inte avundsjuka. De har också grundläggande insikter i politiska, sociala och ekonomiska samband samt kunskap om hur människor fungerar psykologiskt. (Rawls 1971:136 ff)

Vi bör tänka oss att det finns flera individer i ursprungssituationen, menar Rawls. Han anger dock inget specifikt antal och understryker att de inte utgör något slags representationsorgan.⁶ Eftersom ingen individ har specifika intressen gör det ingen skillnad vem vi väljer som utgångspunkt. Tankarna hos en enskild individ är alltid de presumtiva tankarna hos en annan. Om den individ vars perspektiv vi har valt kommer upp med den yppersta rättvisepincipen, kommer alla andra individer ofelbart att inse överlägsenheten hos denna princip. Ursprungssituationen är alltså ingen förhandlingssituation – individerna har ingenting att förhandla om eftersom de inte känner till sina personliga intressen. De kommer via rationell reflektion fram till ett enhälligt beslut om de rätta principerna för fördelning av samhällets resurser. (Ibid:139 ff)

2.1.1 Analys av ursprungssituationen

I Rawls ursprungssituation är klyvningen av individen i form och innehåll tydlig. Individerna är abstraherade bortom all likhet med konkreta, tänkande och kännande män och kvinnor. Rawls tanke är inte bara att denna klyvning är teoretiskt möjlig utan även eftersträvansvärd, då den fångar själva essensen av hans uppfattning om jämlikhet.

Rawls åstadkommer jämlikhet i ursprungssituationen genom att postulera att individerna inte känner sig själva – de vet inte vilka de är, eller snarare kommer att bli, när okunskapens slöja faller. Individerna abstraheras till rationella förnuft – form utan innehåll.

En grundläggande fråga är om det är möjligt att, som Rawls, hävda att individerna i ursprungssituationen är jämlika. Han ger delvis svaret själv när han konstaterar att situationen kan ses ur en slumpvis utvald individs perspektiv – det gör detsamma vem vi väljer eftersom alla är lika. För Rawls egen teori

skulle det egentligen räcka med en enda individ i ursprungssituationen. Varför måste det finnas flera individer, om de ändå är likadana och ofelbart kommer fram till samma beslut? Varför inte ersätta individerna i ursprungssituationen med en självständigt tickande, rationell hjärna?

Jag vill hävda att i Rawls resonemang blir jämlikhet synonymt med likhet, då individerna berövats alla individuella drag. Genom denna tankemanöver tömmer han jämlikhetsbegreppet på innehåll. Vad som återstår är förhållandet mellan två absolut likadana rationella förnuft.

Ytterligare ett resultat av Rawls sätt att ställa upp ursprungssituationen och de slutsatser han drar är att individens förnuft sätts i motsatsställning till dess kropp. Specifika, individuella erfarenheter och skillnader mellan individer, som hänger samman med att de är förkroppsligade varelser, fråntas moralisk bärkraft. Individerna är i ursprungssituationen förhindrade att erkänna att konkreta människor har olika upplevelser och synsätt beroende på exempelvis kön, ålder eller social och kulturell bakgrund. Utifrån det perspektiv som individerna i ursprungssituationen har är skillnader mellan människor osynliga och ointressanta.

Min tolkning av ursprungssituationen står i motsättning till Kymlickas. Denne citerar Hampton och menar att "what matters to him (individen i ursprungssituationen) are the desires and goals of every *actual* member of his society, because the veil forces him to reason *as if he were any one of them*". (Kymlicka 1990:274) Kymlicka hävdar att situationen kräver att individerna tänker sig in i alla konkreta människors behov, begär och situation i samhället och tar hänsyn till detta i sitt val av rättvisepprinciper. I Kymlickas läsning av Rawls medför ursprungssituationen ett slags intellektuell cirkelrörelse: först skall vi tänka bort oss själva, våra konkreta behov, begär, vår kropp och våra upplevelser, för att anta perspektivet hos individen i ursprungssituationen. Utifrån detta perspektiv skall vi sedan tänka oss in i alla reella och presumtiva individers situation i samhället och därefter ange vilka rättvisepprinciper som bör råda.

Vad Kymlicka inte uppmärksammar är att kunskapen om konkreta individer är begränsad i ursprungssituationen. Rawls postulerar att individerna endast har kunskap om generella sociala, ekonomiska och politiska samband samt om vad han kallar "the laws of human psychology". (Rawls 1971:137) Denna generella kunskap ger knappast tillräcklig vägledning för att kunna föreställa sig och ta hänsyn till skillnader mellan konkreta individers begär, behov och livsplaner. Ursprungssituationens cirkelrörelse medför följaktligen inte att hänsyn tas till konkreta individers individualitet (innehåll) – som Kymlicka vill hävda.

Ytterligare en egendomlighet förknippad med Rawls ursprungssituation hänger samman med hans reflektiva metod. Rawls menar att situationen måste konstrueras på ett sådant sätt att de principer som individerna väljer, inte är i konflikt med vår egen intuitiva uppfattning om rättvisa eller våra genomtänkta moraliska omdömen. Men han undantar samtidigt själva ursprungssituationen från denna granskning – det är endast följderna som skall bedömas. Vi skulle i princip kunna konstruera en ursprungssituation som är extremt kontra-intuitiv och inte på något sätt står i samklang med våra genomtänkta omdömen

samtidigt som, så länge som resultatet överensstämmer med våra omdömen, den inte skulle förlora i förklaringskraft. Rawls ursprungssituation har också kritiserats för att vara kontra-intuitiv, bl a av Carole Pateman som menar att den bör karaktäriseras som en stelbent logisk konstruktion utan något mänskligt innehåll. (Pateman 1988:43)

2.2 Rättvisepinciperna

Rawls hävdar att i ursprungssituationen skulle individerna enas om två fundamentala rättvisepinciper. Den första är principen om största möjliga och för alla lika frihet. Den andra principen ("the difference principle") innehåller två klausuler: att social och ekonomisk ojämlikhet skall vara fördelad så att den gynnar de sämst ställda och att sociala och ekonomiska fördelar skall vara kopplade till positioner i samhället, som är på lika villkor öppna för alla.⁸ Den första principen är vidare överordnad den andra: det innebär att ingen aspekt av individens frihet får åsidosättas för att åstadkomma exempelvis ekonomisk tillväxt. (Rawls 1971:60 ff)

De två rättvisepinciperna skall bestämma samhällets grundläggande struktur. De skall ange fördelningen av rättigheter och skyldigheter samt ligga bakom utformningen av sociala och ekonomiska förhållanden. Principerna anger också att samhället skall ses som uppdelat i två sfärer. Den första sfären är den medborgerliga där frihetsprincipen skall råda, den andra är den sociala och ekonomiska där den andra principen skall följas. Frihetsprincipens överhöghet innebär dock att de olikheter i ekonomisk och social status som den andra principen medger, inte får nagga frihetsprincipen i kanten. (Ibid:43,61)

Frihetsprincipen karaktäriserar Rawls genom en uppräknning av traditionella, demokratiska medborgerliga fri- och rättigheter: politisk frihet, åsiktsfrihet, tryckfrihet och mötesfrihet. Dessa grundläggande friheter måste omfatta alla medborgare på lika villkor.

"These liberties are all required to be equal by the first principle, since citizens of a just society are to have the same basic rights." (Ibid:61)

Den andra principen skall reglera fördelningen av primära resurser ("primary goods"). Dessa resurser är sådant som Rawls menar att alla individer har behov av oberoende av sina livsplaner. De är en förutsättning för varje individs välbefinnande, oavsett hur individens idé om välbefinnande ser ut. Primära resurser består av två kategorier: sociala och naturliga. Sociala resurser är de som fördelas av samhällliga institutioner, dvs ekonomisk och social status, makt och frihet. Till de naturliga resurserna räknas sådant som kroppslig konstitution, begåvning etc. Enligt den andra rättvisepincipen skall primära resurser fördelas så att den som har det sämst har det så bra som möjligt – en fördelning är orättvis om ojämlikheterna i fördelningen inte gynnar den individ som har det sämst ställt. (Rawls 1971:93 f, Kymlicka 1990:64)

Centralt i Rawls teori blir efter vilka kriterier som det är möjligt att bestämma vem som har det sämst ställt, då det är ur dennes perspektiv som samhällets ojämlikheter skall bedömas. Det räcker med att finna kriterier för den individ

eller grupp av individer som är mest förfördelad: någon total rangordning av individernas ställning i samhället kräver inte teorin. I princip kan individens sociala resurser fungera som värdemätare, under förutsättning att samtliga individer är fullvärdiga medborgare i samhället och jämlika när det gäller de medborgerliga fri- och rättigheterna. Om vissa grupper inte är fullvärdiga medborgare är det dessa individers perspektiv man bör utgå ifrån, menar Rawls, och exemplifierar med ett samhälle där kvinnor inte har samma fri- och rättigheter som män. Ojämligheten är berättigad endast om den gynnar den grupp som inte har dessa rättigheter, dvs kvinnor. Detta kommer dock aldrig att vara fallet – kvinnor gynnas inte av att män har fler rättigheter. (Rawls 1971:95-99)

Vidare anger den andra principen att ojämlikhet endast får vara kopplad till positioner i samhället som är på lika villkor åtkomliga för alla. För att uppnå detta räcker det inte med en princip som stannar vid "formal equality of opportunity". Att individer har olika begåvning, olika stor ärelystnad etc, bör lika lite som social bakgrund få påverka individens möjligheter att uppnå social och ekonomisk status. Men det är inte möjligt att radera ut naturliga olikheter mellan människor och följaktligen är det moraliskt försvarbart att individer drar fördel av sina naturliga talanger så länge som detta gynnar de sämst ställda i samhället. (Ibid:101 f)

Kymlickas försök att radikaliserar Rawls teori blir tydligt just i hans resonemang kring hur naturliga talanger ("natural talents", "natural endowments") hanteras i teorin. Kymlicka menar att Rawls inte fullföljer sin egen tankegång när han säger att det är legitimt att enskilda individer gör bruk av sina naturliga talanger under förutsättning att detta gagnar den som har det sämst ställt, samtidigt som Rawls inte erkänner att en individs avsaknad av talanger kan ge upphov till legitima krav på samhället. (Kymlicka 1990:58)

Rawls kriterium för vem som har det sämst ställt är begränsat till sociala primära resurser, påpekar Kymlicka, och menar att detta är kontra-intuitivt och inte heller överensstämmer med hur individerna i ursprungssituationen skulle resonera. I avsaknad av kunskap om sina egna naturliga talanger skulle de inse att tilldelningen av talanger är lika slumpmässig som vilken klasstillhörighet och social position en individ föds in i. Följaktligen skulle de även ta med avsaknaden av naturliga primära resurser i bedömningen av vem som har det sämst ställt. Handikappade personer är Kymlickas eget exempel i sammanhanget. Dessa har ofta merutgifter som en följd av sitt handikapp och i realiteten har de det följaktligen sämre ställt än icke handikappade personer med lika andel sociala resurser. (Ibid:71 ff)

2.2.1 Analys av rättvisepinciperna

Rawls anser att hans två rättvisepinciper hänför sig till varsin sfär av samhället, den offentliga politiska där alla är medborgare på lika villkor och den offentliga civila där individerna visserligen är ojämlika, men där denna ojämlikhet hålls i schack av hans andra rättvisepincip. Klyvningen av samhället skall, menar jag, ses som en uppdelning inom den offentliga sfären. Den bör dock ses i ljuset av en djupare dikotomi som kommer till uttryck i Rawls resone-

mang, den mellan offentligt och privat ("domestic"), mellan de sfärer av samhället som är öppna respektive stängda för politisk påverkan.

Visserligen tycks Rawls (ibland) mena att den privata sfären, i första hand familjen, är en del av de grundläggande samhällsstrukturer som skall regleras av rättvisepinciperna.⁹ Samtidigt är både principer och ursprungssituation konstruerade så att de inte kommer åt orättvisor inom familjen. Av fundamental betydelse är här Rawls tanke att individerna bör ses som familjeöverhuvuden. Susan Moller Okin menar att Rawls här sätter krokben för sig själv:

"Although the 'head of families' assumption is made in order to address the issue of intergenerational justice, and is presumably not intended to be sexist, Rawls is effectively trapped by it into the traditional mode of thinking that life within the family and relations between the sexes are not properly to be regarded as part of the subject matter of a theory of social justice." (Okin 1991:183 f)

Att individerna i ursprungssituationen betraktas som familjeöverhuvuden får viktiga konsekvenser, först och främst att den andra rättvisepincipen inte rör ojämlikhet mellan individer utan mellan familjer. Familjeöverhuvudena kan inte se *vem* i familjen som har det sämst ställt utan endast ta hänsyn till om hela familjen har det sämre ställt än alla andra familjer. Om man tänker sig ett samhälle där majoriteten av de gifta kvinnorna är hemarbetande och inte får ta del av sina mäns sociala resurser (pengar etc), skulle dessa kvinnor kunna leva i djupaste misär utan att de upptäcktes som den sämst ställda gruppen. I Rawls teori är rättvisa inom familjen både självklart och oproblematiskt.

När Rawls explicit diskuterar familjen gör han det inte heller utifrån tanken att rättvisa inom familjen kräver att rättvisepinciper appliceras på familjeinstitutionen. Hans tanke tycks vara att ett rättvist samhälle kräver "goda" familjer. Om detta inte är fallet kan barnen inte utvecklas till moraliska och ansvarskännande medborgare och dessutom kommer de barn som har sin bakgrund i "dåliga" familjer att bli socialt handikappade. Men hur "goda" familjer skall åstadkommas, eller om de redan finns, och i vilken utsträckning en "god" familj också innebär att relationerna mellan de vuxna i familjen är jämlika, diskuteras inte. (Rawls 1971:74, Okin 1991:188 ff)

Kymlickas kritik av Rawls, som han menar, ofullgångna resonemang kring naturliga talanger tyder på att det i Rawls teori finns ytterligare en dikotomi som kommer till uttryck i teorin, den mellan kultur och natur. Visserligen finns dikotomin på en grundläggande nivå i Rawls uppdelning av primära resurser i naturliga och sociala, men den framträder tydligt först i hans resonemang kring naturliga talanger. Eftersom vi varken kan eller vill göra något åt att vissa individer har naturliga talanger (Rawls tycks i princip jämställa naturliga talanger med medfödda sådana) bör dessa få komma till uttryck så länge som de gör gott i samhället. Kymlickas kritik av resonemanget går ut på att talanger inte bara skall få göra gott utan att även avsaknaden av naturliga talanger skall hindras från att åstadkomma mer ont än nödvändigt (exemplet med handikappade personer). Hans resonemang jämställer således sociala och naturliga ojämlikheter – rättvisepinciperna bör ge båda sorterna samma dignitet.

Kymlicka utvidgar rättvisepincipernas räckvidd i och med att han hävdar att principerna även bör omfatta naturliga ojämlikheter mellan individer. Vad är då en naturlig ojämlikhet? Är könstillhörighet en naturlig ojämlikhet om man råkar födas som en individ av det underordnade könet? Eller är könstillhörighet en social ojämlikhet?

Både Rawls och Kymlicka diskuterar begreppen naturligt och socialt som oproblematiska, a priori definierade, begrepp. De erkänner inte att en "naturlig" primär resurs eller talang endast blir en resurs i kombination med en viss social och ekonomisk kontext. Slutsatsen för både Rawls och Kymlicka blir att det som är naturligt kan vi inte göra någonting åt. Vi kan bara se till att samhället är konstruerat så att det naturliga tillåts att göra gott (Rawls) samt se till att det hindras från att göra ont (Kymlicka). De medger inte att vad som är naturligt, dvs vad vi definierar som naturligt, alltid är beroende av de omgivande samhällsförhållandena.

Dikotomin kultur/natur gör att stora delar av genusproblematiken – som utgår ifrån att kön inte kan betraktas som vare sig ren biologi eller ren social konstruktion – faller helt utanför både Rawls och Kymlickas resonemang. Relationen mellan biologiskt kön och genus osynliggörs med en teori som ser kultur och natur som skilda, dikotoma begrepp. Som Zillah R Eisenstein påpekar har inget biologiskt eller naturligt faktum någon självklar betydelse, någon betydelse i och av sig själv.

"Just as biology is never devoid of its cultural definition and interpretation, so sex itself, as a biological entity, is partly defined in and through culture. And just as biological constitution is never irrelevant to the definition of individual identity, so gender is never completely distanced from biology." (Eisenstein, 1988:2)

3. Liberalism och feminism – Kymlickas syntes

Kymlicka gör i sin bok *Contemporary Political Philosophy* ett försök att visa att traditionella liberala principer om jämlikhet och rättvisa är förenliga med feminismens strävan att upphäva kvinnors underordning i samhället. Det är inte de liberala principerna i sig som är orsaken till att liberala teoretiker har underlåtit att problematisera kvinnors underordning. Problemet är att man inte har tillämpat principerna på de samhällsinstitutioner som upprätthåller kvinnors underordning. (Kymlicka 1990:247)

Kymlicka diskuterar feministisk kritik av traditionell liberal politisk teori utifrån tre utgångspunkter. Den första handlar om hur kvinnors underordning skall förklaras, den andra om det problematiska begreppsparet offentligt och privat och den tredje teorin om omsorgsetik ("ethic of care"). Jag kommer här att behandla de två första frågorna.

3.1 Kvinnors underordning

Kymlicka menar att det finns två grundläggande sätt att se på kvinnors underordning i samhället: "the difference approach" respektive "the dominance

approach".¹⁰ Det första kan karaktäriseras som traditionell liberal feminism: problemet är att kvinnor inte har möjlighet att delta i samhället på jämlika villkor med män. Könsdiskriminering innebär att hänsyn tas till könstillhörighet i en situation där det i själva verket är ett irrelevant kriterium. Den politiska strategin för att upphäva kvinnors underordning blir följaktligen att könsdiskriminering skall motarbetas, främst på juridisk väg, så att kvinnor ges samma möjligheter i samhället som män. (Ibid:239 ff)

Denna syn på kvinnors underordning stannar i princip vid ett krav på att kvinnor skall ha samma möjligheter, och leva under samma villkor som män. Man problematiserar inte dessa möjligheter eller villkor i sig – vilket däremot är huvudpoängen i det andra perspektivet, "the dominance approach". Med "dominance approach" menar Kymlicka ett radikalfeministiskt perspektiv där grundinställningen är att samhället är organiserat på ett sådant sätt att kvinnor som grupp är underordnade män som grupp. Detta förhållande kan inte upphävas endast genom att könsdiskriminering gentemot individuella kvinnor blir illegitim, utan det krävs att kvinnor ges möjlighet att definiera samhälls- och medborgarroller från kvinnlig synvinkel. (Ibid:241-245) Man problematiserar hur könstillhörighet är inbyggd i olika samhällsfunktioner och understryker att jämlikhet för kvinnor inte stannar vid att kvinnor ges möjlighet att tävla på samma villkor som män för att uppnå manligt definierade roller.

"Equality requires not only equal opportunity to pursue male-defined roles, but also equal power to create female-defined roles, or to create androgynous roles that men and women have an equal interest in filling." (Ibid:245)

Det liberalfeministiska perspektivet avvisas av Kymlicka som alltför tandlöst. Förändring av samhällssystemet i riktning mot jämlikhet mellan kvinnor och män kräver ett radikalfeministiskt "dominance"-perspektiv. Detta perspektiv är, hävdar han vidare, förenligt med liberala grundprinciper.

Resonemanget går ut på att radikalfeminismens krav på kvinnors makt och autonomi ligger i linje med liberalismens grundläggande jämlikhetstanke, vad Kymlicka kallar "the deeper idea of moral equality". Genussystemets orättvisor skulle uppmärksammas av individerna i Rawls ursprungssituation och han vill därigenom visa att även om Rawls inte själv problematiserar orättvisor beroende på kön, är situationen uppställd så att dessa orättvisor skulle vara uteslutna ur ett rawlsianskt rättvist samhälle. (Ibid:246 f)

Jag menar att eftersom Kymlickas jämlikhetstanke bygger på ett generellt individbegrepp och förutsätter en klyvning av individen i form och innehåll, urartar hans idé om jämlikhet till likhet. Radikalfeminismens grundläggande tanke, att kvinnors underordning endast kan upphävas genom att kvinnor som grupp får makt att beskriva och omforma verkligheten utifrån sitt perspektiv, undergräver idén om ett enda objektiva och rättfärdigt perspektiv. Kymlicka är inte beredd att överge tanken på ett neutralt perspektiv som i sig innesluter alla andra perspektiv. Han erkänner inte att radikalfeminismen utmanar hans grundantaganden genom att hävda att individer i kraft av sin individualitet (sitt innehåll – dvs att de är kvinnor) har ett specifikt perspektiv på samhället och att samhällets rättvisepinciper måste byggas på beaktande av detta.

Kymlicka hävdar vidare att individerna i ursprungssituationen kommer att ta hänsyn till genussystemets orättvisor och i sina principer söka undergräva detta system. Han grundar resonemanget på påståendet att individerna tvingas ta hänsyn till alla tänkbara individer i ett tänkt samhälle. Min kritik mot denna läsning av ursprungssituationen har tidigare redovisats. Att individerna betraktas som familjeöverhuvuden medför också att orättvisor inom familjen faller utanför deras räckvidd.

Den feministiska kritik som Kymlicka redovisar understryker hur samhällspositioner definierats utifrån en manlig norm, så att de passar mäns behov och livssituation. Av detta drar han visserligen slutsatsen att samhällspositioner måste omdefinieras så att de passar kvinnor och män i lika hög utsträckning. Men hans rawlsianska liberalism medför att positionerna skall bestämmas utifrån ursprungssituationens abstrakta individer, inte utifrån konkreta människors olika behov. Att ersätta den manliga normen med en abstrakt och kroppslös individ som dessutom per definition är familjeöverhuvud är en tjugig intellektuell manöver. Som teoretiskt fundament för en samhällsteori som vill skapa ett rättfärdigt samhälle utan könsojämlikhet, är den dock förvånansvärt uddlös.

3.2 Offentligt och privat

Kymlicka vill också försvara de liberala principerna mot den feministiska kritik som hävdar att det finns en motsättning i det liberala teoribygget mellan å ena sidan värnande av den privata och apolitiska sfären och å andra sidan de liberala kraven på jämlikhet och rättvisa i den offentliga sfären av samhället. Han menar att kritiken är missriktad eftersom den missuppfattar förhållandet mellan offentligt, privat och personligt.

I den liberala traditionen finns två skilda utvecklingslinjer när det gäller förhållandet mellan offentligt och privat. Den första förknippas med Locke och där är den relevanta distinktionen den mellan stat och civilt samhälle. Familjesfären är bortglömd – den ses varken som en del av staten eller det civila samhället. Att familjen inte ingår i det civila samhället är häpnadsväckande menar Kymlicka, då familjen till sin natur är en social institution. Han hävdar att det är möjligt och önskvärt att behålla distinktionen mellan stat och civilt samhälle, men att familjesfären bör ses som en del av den civila sfären. (Ibid:250-255)

Den andra liberala tanketraditionen kring begreppen privat och offentligt är kopplad till den romantiska idétraditionens tonvikt på det privata i bemärkelsen det personliga. Denna betydelse av privat har enligt Kymlicka inlemmats i den liberala traditionen. "Private life, for liberals, now means both active involvement in the institutions of civil society, as classical liberals emphasized, and personal retreat from that ordered social life, as Romantics emphasized." (Ibid:258)

Begreppet privat har således två skilda betydelser i den liberala teorin. Kymlicka understryker också att den privata-personliga betydelsen, i princip rätten till ett privatliv, bör ses som kopplad till den enskilda individen och inte till

familjen; detta i polemik mot tolkningar där privatliv blir detsamma som familjeliv.

Vad som inte uppmärksammas i detta, i och för sig klargörande resonemang, är att det finns en motsättning i att behålla ett generellt individbegrepp och samtidigt hävda att familjesfären skall ses som del av det civila samhället. Den manöver som Kymlicka föreslår, att den privata familjesfären görs offentlig, är inte så oproblematisk som han påstår.

Om distinktionen mellan privat och offentligt skall förändras på det sätt som anges, måste man överge det generella individbegreppet. Om familjesfären verkligen skall inlemmas i den offentliga krävs att betydelsen av människors individualitet, deras könstillhörighet, sociala och ekonomiska situation erkänns. Ett faktiskt inneslutande av familjesfären i den offentliga sfären förutsätter ett differentierat individbegrepp, men detta steg vill Kymlicka inte ta. Hans önskan att låta familjen ingå i den offentliga sfären strider i själva verket mot grundantagandena i den liberala teori han ansluter sig till.

4. Avslutning

En grundläggande skillnad mellan traditionell liberal politisk teori, här representerad av John Rawls och Will Kymlicka, och feministisk teori är att den senare bär med sig en uttalad vilja att upphäva kvinnors underordning i samhället. När Rawls uppmanar oss att sträva efter att formulera en sträng moralisk geometri som står i samklang med våra nuvarande genomtänkta moraliska omdömen så befinner han sig långt ifrån Simone de Beauvoirs konstaterande att: "Representation of the world, like the world itself, is the work of men; they describe it from their own point of view, which they confuse with absolute truth." (de Beauvoir, cit i MacKinnon 1989:121)

Med min analys av Rawls rättviseteori har jag velat visa hur det generella individbegreppet, med dess klyvning av individen i form och innehåll, genererar ytterligare dikotomier – förnuft/kropp, kultur/natur och offentligt/privat. Detta medför att problematiken kring kvinnors underordning faller utanför teorins räckvidd. Kymlickas försök att visa att feministisk teoribildning kan förenas med grundläggande liberala principer rör sig på en nivå som inte i grunden ifrågasätter dessa dikotomier. Han behåller dikotomierna men justerar deras implikationer för att tillmötesgå feministiska krav.

Liberal teori, som i själva sitt individbegrepp abstraherar bort skillnader mellan individer, har som underliggande antagande att reella och potentiella skillnader är teoretiskt oproblematiska och ointressanta. En teori som avvisar det generella individbegreppet och har skillnad som centralt normativt begrepp möjliggör däremot en diskussion av de skillnader som finns samtidigt som den understryker att dessa varken är naturliga eller oproblematiska. Zillah Eisenstein beskriver en sådan teori som radikal feministisk pluralism. Denna, menar hon, bör utgå ifrån att "differences and plurality constitute society but understands that hierarchy and unequal relations of power presently structure those differences." (Eisenstein 1988:222)

Att ge skillnader mellan individer teoretisk bärkraft utmanar den liberala uppfattningen, som kommer till uttryck i Rawls ursprungssituation, att alla enskilda individers perspektiv och synsätt kan reduceras till ett enda. Denna uppfattning förutsätter det generella individbegreppet. Genom klyvningen i form och innehåll görs alla individer likadana och jämlikhet blir detsamma som likhet. När liberala teoretiker väl slagit fast att alla individer bör betraktas som lika återstår endast ett perspektiv, endast ett sätt att se på verkligheten. Blotta möjligheten av avvikande perspektiv eller alternativa synsätt har effektivt reducerats bort.

Möjligheten av ett neutralt perspektiv ifrågasätts när man förkastar klyvningen av individen i form och innehåll och istället vidhåller att människor varken kan eller bör reduceras till abstrakta, kroppslösa förnuft. Och detta, menar jag, måste göras eftersom det neutrala perspektivet fortfarande är förbehållet mannen – ett kvinnligt perspektiv kan möjligen tillåtas vara kvinnligt.¹¹

Noter

1. "Difference" skall här inte förväxlas med Kymlickas "difference approach" när det gäller synen på kvinnors underordning. Med svensk etablerad terminologi kan "difference approach" översättas med ett likhets-perspektiv; medan poängen med begreppet skillnad som jag vill se det är att det kommer förbi den ofruktbara likhets/särarts-problematiken. Se vidare not 10.

2. Se exempelvis Carole Patemans analyser i Pateman (1988:43) samt (1989:3).

3. Maud Eduards menar att likhets/särarts problematiken är en tankefälla så tillvida att vilket svar man än väljer så kan det användas som ett argument mot kvinnors krav på jämlikhet. Se Eduards (1992:245-249).

4. Min analys av Rawls teori baseras endast på *A Theory of Justice*. Jag kan inte utesluta att senare formuleringar av teorin undviker de problem jag pekar på. Att Rawls helt skulle komma förbi dessa problem är dock osannolikt då han alljämt vidhåller ursprungssituationen, som är huvudmålet för min kritik. Skillnader i Rawls resonemang mellan *A Theory of Justice* och senare skrifter redovisas i Lindensjö (1992), se även Okin (1991:181 f).

5. Jag har valt att genomgående använda uttrycket "genomtänkta omdömen" när jag hänvisar till vad som med Rawls egen terminologi benämns "considered judgements". Rawls terminologi är i detta fall inte

helt oproblematiske då han ibland använder "considered judgements" synonymt med "common sense", se exempelvis Rawls (1971:28).

6. I *A Theory of Justice* anger Rawls explicit att individerna i ursprungssituationen inte bör betraktas som representanter för konkreta, existerande människor (Rawls 1971:139). På denna punkt har Rawls senare modifierat sin teori och menar att individerna kan ses som just representanter, men att de saknar kunskap om vilka intressen de representerar. Se Lindensjö (1992).

7. Rawls anger ej explicit om könstillhörighet tillhör de individuella karakteristika som individerna i ursprungssituationen saknar kunskap om. Möjligen kan Rawls formuleringar tolkas så att kategorierna "social status" eller "natural talents and endowments" inbegriper könstillhörighet. Se Rawls (1971:136).

8. Den andra principens andra klausul formuleras av Rawls som att: "attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity." Klausulen är dessutom överordnad principens första, vilket medför att skillnader i välstånd etc endast är godtagbara om de uppstår under dessa villkor. Se Rawls (1971: 60ff,83).

9. Okin påpekar att Rawls i senare artiklar inte inkluderar familjen i de samhällsstrukturer som skall regleras av rättvisepri-

perna, familjen ses här som hemmahörande bland de privata sammanslutningar där rättvisepinciperna inte är applicerbara, se Okin (1991:197, n 16).

10. Kymlicka har hämtat de två perspektiven från den amerikanska feministiska teoretikern Catharine A MacKinnon. MacKinnon använder begreppen främst när hon diskuterar ideologin bakom utformningen av jämlikhetslagstiftning. MacKinnon menar att inom "the difference approach" rymms både likhets- och särartsargument, medan "the dominance approach [...] sees the inequalities of the social world from the standpoint of the subordination of women". Se MacKinnon (1987:32-45).

11. Jag vill varmt tacka Bo Lindensjö och Maud Eduards vid Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, för deras insiktsfulla synpunkter på uppsatsen.

Litteratur

- Eduards, M, 1992. Den feministiska utmaningen: Kvinnors kollektiva handlande, s 237-269 i Åström G & Hirdman Y (red) 1992, *Kontrakt i kris*. Stockholm: Carlsson.
- Eisenstein, Z R, 1988. *The Female Body and the Law*. Berkeley: University of California Press.
- Jónasdóttir, A G, 1992. Har kön någon betydelse för demokratin?, s 205-236 i Åström G & Hirdman Y (red) 1992, *Kontrakt i kris*. Stockholm: Carlsson.
- Kymlicka, W, 1990. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Lindensjö, B, 1992. Välfärdsdemokrati och rättvisa. *Statsvetenskaplig Tidskrift* 95, 305-328.
- MacKinnon, C A, 1987. *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge: Harvard University Press.
- MacKinnon, C A, 1989. *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge: Harvard University Press.
- Okin, S M, 1991. John Rawls: Justice as Fairness – For Whom?, s 181-198 i Pateman C & Shanley M L (red) 1992, *Feminist Interpretations and Political Theory*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Pateman, C, 1989. *The Disorder of Women*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Pateman, C, 1988. *The Sexual Contract*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Rawls, J, 1971. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, I M, 1990. *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Bloomington: Indiana University Cop.

Översikter och meddelanden

Berör ytterligheterna varandra?

Om renegater/överlöpare från kommunism/socialism till fascism/kollaboration 1920–1945: En jämförande analys

1. Inledning

Ett vanligt förekommande och samtidigt klargörande sätt att skilja mellan olika politiska grupperingar är att utgå från deras inplacering på en höger–vänsterskala. Längst till vänster med värden nära 1 har man brukat placera kommunistpartier och längst till höger inte långt från värdet 10 kan man finna extrema högergrupper av typ nyfascistiska partier. Denna klyvning efter en höger–vänsterdimension har åtminstone i flertalet västeuropeiska politiska system utgjort ett meningsfullt sätt att strukturera partier och politiska konflikter. Accepterar man denna strukturering framstår därvid också den extrema vänstern som den direkta motpolen till den extrema högern.

Denna traditionella syn brukar man dock ibland vända på. I stället för att se politiskt extrema rörelser som ytterligheter som skiljer sig från varandra i de flesta avgörande hänseenden betonar man deras likheter. Det är med andra ord ytterligheterna som berör varandra och de särskiljer sig från de demokratiska partierna. En populär bild som illustrerar detta synsätt är att se de politiska rörelserna/ideologierna inplacerade i en cirkel eller längs en hästsko där avståndet är minst *inom* gruppen extrema partier respektive gruppen demokratiska partier medan avståndet *mellan* dessa två grupper av partier är betydande (jfr analoga resonemang hos Levine 1963:48 f och Laver & Hunter 1992:11–15).

I denna artikel avser jag att närmare belysa hur två politiska ytterligheter i denna mening berör varandra. De två rörelser vars beröringspunkter jag vill studera är kommunism/socialism och fascism. Den övergripande frågan är: Är det så att skillnaderna är större än likheterna dessa rörelser emellan (den traditionella hypotesen)? Eller är det så att likheterna dem emellan överskuggar de skillnader som finns dem emellan (den totalitära hypotesen)? Vilken av dessa hypoteser är mest trovärdig?

Detta problem kan tänkas belysas på en mängd olika sätt. Man kan se på rörelsernas ideologi: har fascismen i en ursprunglig mening sina rötter i socialismen (jfr Hayek 1944 kap. 12; Blot 1985)? Man kan se på rörelsernas sociala bas: tenderar dessa politiska rörelser att rekrytera medlemmar och sympatisörer inom liknande sociala skikt (jfr Lipsset 1966 kap 4 och 5)? Man kan se på deras politiska agerande under vissa kritiska skeden: visade kommunisterna sitt rätta ansikte under den skaptperioden genom att samarbeta med nazister (jfr Rossi 1951)? Man kan också se på hur kommunister som politiska aktörer har förhållit sig till fascistiska rörelser: har det varit vanligt förekommande att kommunister lämnat den kommunistiska rörelsen för att till sist hamna i närheten av fascistiska rörelser? Det är denna sista aspekt som jag vill ta upp till behandling i denna artikel för att belysa frågan om ytterligheter som kommunism/socialism och fascism/kollaboration berör varandra.

Vad jag syftar på är i första hand företeelser som uppmärksammade avhopp från ledande positioner inom ett kommunistparti som senare följdes av medverkan eller samarbete med fascistiska rörelser eller regimer; men även andra exempel på övergångar från vänster till höger kommer att beröras. Vanligen utmynnade dessa övergångar under andra världskriget – i tillämpliga fall – i ett samarbete med den tyska ockupationsmakten eller ett ställningsta-

gande för den tyska krigsinsatsen. Den tidsperiod som avses är därför från 1920-talets början och fram till krigsslutet. Bland de personer (och med dem förbundna rörelser) som förknippas med dylika övergångar kan nämnas Nils Flyg (Sverige), Jacques Doriot (Frankrike), Niccola Bombacci (Italien) och Hendrik de Man (Belgien).

Dessa övergångar kan betraktas utifrån såväl ett individuellt perspektiv som något som drabbade politiska partier som kollektiv. Vilka var drivkrafterna som fick människor att göra dylika övergångar? Här kan det möjligen vara relevant att med utgångspunkt från Webers karaktäristik av olika handlingsmotiv skilja mellan värderationellt (ideologi) och målrationellt (strategi) handlande å ena sidan och å andra sidan ett traditionellt handlande som kan ses som grundat i en rad individuella karaktärsdrag som ibland kan föras tillbaka på erfarenheter av en specifik social omgivning (Weber 1978:24–26).

I denna kontext – övergång från vänster till höger – bör ideologiska motiv innebära element av en ideologisk samsyn (socialism, revolutionär syndikalism, antikapitalism); det kan också finnas andra ideologiska motiv som inte innebär en ideologisk samsyn, men som ändå leder till en orientering från vänster till höger (antikommunism, men ibland också pacifism). Det strategiska motivet får reserveras för motiv som innebär att överlöparen för sig själv gjort det troligt att en övergång skulle förbättra den egna ställningen; ofta förknippas det med ett opportunistiskt agerande i form av att "göra det bästa möjliga av situationen" eller – under krigsåren – ett antagande att den tyska sidan sannolikt skulle vinna kriget. Det som här kallas det traditionella handlandet avser motiv som kan förknippas med olika individuella egenskaper som är svåra att placera in i ett sammanhang som kräver överväganden rörande mål och medel. Hit kan också räknas in förhållanden som att vissa individer kan ses som bärare av auktoritära personligheter och därför dras till politiskt auktoritära rörelser. I någon mening är det naturligtvis omöjligt att särskilja dessa motiv, men det bör däremot vara möjligt att på det individuella planet av-

göra vilket av olika motiv som sannolikt dominerade över andra motiv.

Ser man till de politiska partier för vilka dylika övergångar var en realitet är det intressanta i första hand att konstatera vilken omfattning detta fenomen hade. Var övergångar vanligare i vissa partier än i andra? Förelåg därtill skillnader i förekomst av övergångar mellan olika nivåer inom partierna, som mellan ledarskap (elit), medlemmar och väljare (massa)? Vad gjorde det vanliga i vissa partier? Spelade skilda former för ledarskap någon roll? Kan det i stället ha varit uttryck för skilda nationella politiska kulturer eller en konsekvens av varierande samhälleliga skiljelinjer?

Hur skall den följande analysen relateras till en prövning av de ovan relaterade hypoteserna? Vad krävs m.a.o. för att den totalitära hypotesen skall accepteras och inte förkastas? Sett till det individuella planet bör de ideologiska övervägandena dominera över strategiska och andra motiv. Det är bara om man kan påvisa en ideologisk samsyn som det är meningsfullt att se dessa rörelser som ideologiskt varandra närtstående. Dessa övergångar bör även ha varit mer markerade inom partiernas ledarskap än bland medlemmar och väljare. Det är endast på en sådan nivå som man kan förvänta sig att en eventuell medvetenhet om en ideologisk samsyn är mer allmänt utbredd. Skillnaderna mellan partierna bör också ha varit små så att ett generellt mönster kan identifieras. Frånvaron av mellan partier starkt varierande övergångar kan då tolkas som uttryck för att icke länderspecifika faktorer opererar. Kan dylika förhållanden påvisas, då bör hypotesen om att ytterligheterna berör varandra ges ett visst stöd.

2. Renegat/överlöpare som fenomen

Själva uttrycket renegat kan väl närmast betraktas som ett skällsord, som ofta använts i polemiska sammanhang inom den socialistiska och senare den kommunistiska traditionen. Ändå fångar det in ett fenomen som man kan iaktta inom denna rörelse allt från sekelskiftet fram till våra dagar. Vad det handlar om är att

man hoppar av från en rörelse eller överger en viss övertygelse (vänstern) för att i stället närma sig ibland rakt motsatta idéer eller ansluta sig till en tidigare fientlig rörelse (högern). Som ett av de första exemplen på ett övergivande av en helig princip inom den socialistiska rörelsen brukar anges Alexandre Mille-rands acceptering av en ministerpost i Wal-dech-Rosseaus republikanska regering som-maren 1899. En vidare spridning gavs begre-pet renegat i samband med den polemik som fördes mellan Lenin och Kautsky rörande den ryska oktoberrevolutionen i Lenins skrift *Den proletära revolutionen och renegaten Kaut-sky* (1918).

Man bör alltså notera att detta fenomen avser övergångar från vänster till höger. (Motsatta vägen som Richard Scheringer från NSDAP till KPD räknas inte som renegat.) För att kvalificeras som överlöpare eller renegat bör man ha varit verksam i den socialistiska rörelsen (socialist eller kommunist) och lämnat den för att i ett senare skede hamna i en ickesocialistisk rörelse som kan karaktäriseras som fascismen eller nazismen närstående. Vidare bör man ha haft en ledande ställning inom vänstern – medlem av partiets högsta organ (typ partistyrrelse) eller medlem av parlaments-grupp – eller av samtiden mycket tydligt kopp-lats samman med ett vänsterparti. Som ett typ-exempel på en renegat i denna mening brukar nämnas Jacques Doriot (Dreyfus 1990:57; jfr Sörensen 1983:11; Brandt 1983:240–44; jfr också Sartre 1977).

Detta var en process som inleddes som en övergång från vänstern. Brytningen med vänstern innebar samtidigt att man sökte sig till rörelser som kan sägas vara fascismen eller nazismen närstående. De länder från vilka exem-plen hämtats är följande: Sverige, Dan-mark, Norge, Tyskland, Belgien, Storbritan-nien, Österrike samt Italien och Frankrike. Liknande fenomen fanns också i andra länder, men sannolikt i mycket liten omfattning (Ned-erländerna, Finland, Schweiz, Portugal, Spa-nien). Det bör också klart framhållas att de ex-emplifieringar som görs knappast är uttöm-mande utan snarare får ses som illustrationer

av typer av mycket speciella politiska utveck-lingslinjer.

Utgångsläget är att man varit knuten till vänstern, d.v.s att man någon gång varit med-lem av eller stått nära ett socialistparti eller kommunistparti. Efter brytningen med vänst-ern har så en vandring inletts som slutat i vad som nedan kallas "renegatrörelse":

Land	Från Socialist- parti	Kommu- nistparti	Till Renegat- rörelse
Sverige	SAP	SKP-SP	SP
Danmark	SD	DKP	DNSAP
Norge	DNA	NKP	NS
Tyskland	SPD	KPD	NSDAP
Belgien	POB	PCB	L'UTMI
Storbritannien	Labour	CPGB	BUF
Österrike	SPÖ	KPÖ	NSDAP
Italien	PSI	PCI	PNF
Frankrike	SFIO	PCF	PPF,RNP, Vichy

Beteckningen renegatrörelse är något oegent-lig eftersom den rörelse man söker sig till som slutstation i flertalet fall är en redan existeran-de fascistisk rörelse. De enda partier som i egentlig mening kan kallas renegatrörelser är de franska partier som grundades av en avhop-pad kommunist (PPF: Doriot) eller en avhop-pad socialist efter Frankrikes fall (RNP: Déat). Vad som ändå i detta sammanhang motiverar uttrycket renegatrörelse är att det var hit den avhoppade vänstern till sist kom.

3. Renegater/överlöpare: ett antal fall

I detta avsnitt görs ett försök att beskriva en rad individers väg från socialism/kommunism till fascism/kollaboration, d.v.s. de som svarar mot karaktäristiken av att vara renegater eller överlöpare. Vid dessa beskrivningar tas fasta på tidpunkter och omständigheter för deras or-ganisering i den socialistiska rörelsen och i fö-rekommande fall övergång till kommunis-men. Brytningen med kommunismen/socialismen och övergången till fascismen/kollabo-rationen och ställningen i den nya rörelsen be-skrivs också. Det förs även en diskussion om

vilka faktorer som i de enskilda fallen kan ha legat bakom övergångarna.

Till grund för dessa vanligen kortfattade beskrivningar ligger en ofta biografiskt orienterad litteratur. För länder som Italien och Frankrike finns omfattande biografiska samlingsverk som tjänar som komplement till den övriga litteraturen på området. För Frankrikes del är det "Maitron", dvs den av Jean Maitron initierade *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*. Det italienska *Il movimento operaio italiano* har redigerats av Franco Anderucci och Tommaso Detti; detta arbete kan också kompletteras med den av Philip Cannistraro utgivna *Historical dictionary of fascist Italy*. En brittisk motsvarighet är den av John Saville initierade *Dictionary of labour biography*. För den tyska kommunismen har Hermann Weber åstadkommit en omfattande biografisk sammanställning. Det för tjänar också ett påpekande att litteraturen på detta område är mycket omfattande och att min kartläggning av litteratur för vissa länder fortfarande är bristfällig.

De individuella fall som kommer att beröras i det följande avser personer på ledande poster inom de rörelser de tillhör. Dispositionen görs ländervis, men den är godtycklig så till vida att framställningen inleds med de svenska erfarenheterna och avslutas med Frankrike, det land där detta fenomen torde ha varit mest utbrett.

Sverige

Om man för svensk del vill personifiera renegatbegreppet är Nils Flyg det självklara valet. Alla andra svenska exempel som man skulle kunna peka på är i hög grad en konsekvens av dessa personers anknytning till och påverkan av Nils Flyg. Utan beroendet av honom skulle många sannolikt aldrig ha fullföljt den väg man en gång slog in på.

Nils Flyg (1891–1943) kom redan i unga år med i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen och han hörde till dem som från första stund anslöt sig till Sveriges socialdemokratiska vänsterparti 1917. Han fick tidigt en ledande position i det kommunistiska ungdomsförbundet. I samband med partisplittringen 1924

lämnade Zeth Höglund posten som partiordförande, dvs ordförande i partiets centralkommitté. Som Höglunds efterträdare valdes Nils Flyg. Denna position behöll han fram till nästa partisplittring 1929 när Flyg tillsammans med Karl Kilbom bröt med Komintern. Det icke kominterntroga partiet bytte 1934 namn till Socialistiska partiet (SP). Efter en intern uppgörelse inom partiet 1937 gick flertalet – med Karl Kilbom i spetsen – tillbaka till socialdemokratin. Nils Flyg blev ny partiledare för det snabbt tillbakagående partiet; riksdagsgruppen bestod förutom Flyg endast av Arvid Olsson och Victor Herou (anslöt sig 1940 till Bf) samtidigt som medlemstalet mer än halverades. Förutom att han åter var ordförande i SP:s centralkommitté var han chefredaktör för partiets tidning *Folkets Dagblad* åren 1937–40 och 1942 fram till sin död i januari 1943. Vid tiden för Flygs död förknippades såväl partiet (SP) som tidningen (FD) med en tyskvänlig hållning och en politisk orientering som stod den tyska nationalsocialismen nära (Lundberg 1963; Grimlund 1975; Nilsson 1985; Tännsjö 1988:36–39; Norberg 1990). Trots att tidningen FD finansierades med tyska pengar är det oklart om Flyg själv på det ideologiska planet utvecklats till en nationalsocialist. Det är möjligt att denna utvecklingslinje fullföljdes först efter Flygs död; tydligt är att stödet för den tyska saken var helt förbehållslöst under valrörelsen 1944 (Lund 1982:59; Nilsson 1985:49). Efter kriget dömdes också ledande personer inom SP för olovlig underrättelseverksamhet och tagande av olovligt understöd (Nilsson 1985:46).

Hur var denna utveckling möjlig? Den kanske vanligaste förklaringen brukar vara att peka på personen Nils Flyg och dennes egenskaper. Han hade alltid haft "dåliga affärer" och i och med att han hade sökt ekonomiskt stöd hos tyskvänliga grupper hade han mer eller mindre förvandlats till ett verktyg i deras händer (Kilbom 1955:273). Nära förknippat med detta är uppfattningen att Flygs personlighet genomgick förändringar som gjorde hans politiska agerande allt svårare att förutsäga, och som en konsekvens därav kunde ta den riktning den gjorde (Kilbom 1955:263). En

annan synpunkt som också knyts till personen Flyg är den betydelse som hans internationella kontaktnät hade, varvid hans kontakter med Jacques Doriot framhålls (Kilbom 1955:272; Almén i Hermansson 1977:92–93).

En annan typ av förklaring fokuseras mot de överensstämmelser man menar finns mellan en socialistisk och fascistisk eller nationalsocialistisk ideologi. Med Flygs bakgrund i leninistisk teori var det inte omöjligt att orientera sig mot socialistiska element i den nationalsocialistiska rörelsen: gemensamma drag var kritiken av den brittiska imperialismen och dess bundsförvant Nationernas Förbund; kritiken av stalinismen i Sovjetunionen; kritiken av den inhemska socialdemokratin (Lundberg 1963:302). Om man ser denna utveckling som en sakta men kontinuerlig förändring där vissa parametrar är desamma – mot kommunism, socialdemokrati, storfinans, imperialism – kan den vara lättare att förstå (Nilsson 1985:49). Kombinerar dessa faktorer – en bestämd ideologisk utveckling, speciella personliga egenskaper – framstår inte längre Nils Flygs förvandling som oförklarlig (Grimlund 1975:225; Sörensen 1983:145–49).

Nils Flyg var inte ensam att följa denna utvecklingsväg, men skaran krympte efterhand kraftigt. Vid valet 1944 fick partiet drygt fem tusen röster. Bland de ledande inom partiet i maj 1945 fanns personer som medverkat i den socialistiska rörelsen allt från dess början 1917. I de allra flesta fall torde beroendet av Nils Flyg ha varit förklaringen till att sådana som Agaton Blom, Arvid Olsson, Herman Johansson, Uno Modin och Paul Almén valt denna väg. Personlighetens roll måste här ha spelat den avgörande rollen för en rad individers val av politisk väg.

Danmark

Situationen i Danmark under kriget var speciell. Den av Thorvald Stauning ledda koalitionen mellan socialdemokrater och radikaler ombildades den 10 april 1940 men satt sedan kvar till Staunings död den 4 maj 1942. Wilhelm Buhl tog över posten som statsminister och ledde en bredare koalitionsregering fram till november samma år då han ersattes av en

fackmannaregering under ledning av Erik Scavenius. Scavenius regering lämnade reellt regeringsmakten den 29 augusti 1943 även om denna avgång aldrig accepterades formellt av den danske monarken. Detta gör att man i Danmark inte kan beteckna socialister som satt i regeringsställning under denna period som hårdföra samarbetsmän eller renegater. Denna beteckning måste i stället reserveras sådana som valde att närma sig det danska nazistpartiet (DNSAP) som klart och entydigt tog ställning för den tyska ockupationsmaktens politik.

Med denna avgränsning är det bara ett fåtal exempel på en utveckling från socialism till fascism som kan påvisas (jfr Bertholt et al. 1955:182). Jag har egentligen bara hittat två klara exempel på en dylik utvecklingsgång: Aage Jørgensen (från kommunist till nationalsocialist) och Harald Bergstedt (från socialdemokrat till nationalsocialist). Ingen av dessa två hade haft någon ledande ställning inom respektive parti även om de var kända som kommunist respektive socialdemokrat; inte heller kom de att spela någon viktig roll inom DNSAP eller dansk nationalsocialism.

Aage Jørgensen som föddes 1890 anslöt sig 1910 eller 1911 till Socialdemokratisk ungdomsforbund vars vänsterflygel han kom att tillhöra (Pedersen 1990:43). Under första världskriget var han aktiv inom den socialistiska vänstern samtidigt som han knöt kontakter med den nya regimen i Ryssland genom att få en anställning på dess telegrambyrå (ROSTA). Han var medlem i Socialistisk Arbejderparti och redaktör vid dess tidning *Klassekampen*. Han var en av dem som ledde försöken att ena den socialistiska vänstern i Danmark i ett kommunistparti. Han följde med in i det Västersocialistiska partiet 1919 och anslöt sig tillsammans med bl a Aksel Larsen till den fraktion som gick under benämningen Enhetspartiet. Genom sina kontakter med Sovjetstaten gjorde han ett flertal resor till Moskva och fungerade därvid som representant för de danska kommunisterna vid Kominterns 2:a kongress och deltog även vid några av EKKI:s plenum därstädes (Jakobsen 1989:64). Betecknande nog kallades han av en av sina meningsmot-

ståndare (Marie Nielsen) för en resande i kommunism (Pedersen 1990:46). Utan att inta någon formellt ledande position inom den kommunistiska rörelsen i Danmark var han ändå vid denna tidpunkt ett av dess mer kända ansikten.

Aage Jørgensen drog sig tillbaka från den aktiva partipolitiken 1923 i och med att han fick anställning som legationssekreterare vid den sovjetiska ambassaden. Denna post innehade han fram till 1935. Strax efter att han slutat sin anställning vid ambassaden bröt han upp från det kommunistiska partiet. Han sökte sig i stället till socialdemokratien och blev med hjälp av Hartvig Frisch medlem av partiet. Därvid medverkade han som skriftställare i partiets huvudorgan *Social Demokraten*. Efter ockupationen knöts han till en tidskrift *Globus* – han var redaktör för denna från maj 1941 till januari 1944 – som delvis hade socialdemokratiska utgångspunkter men efterhand allt klarare tog ställning för Hitlers Tyskland. Någon gång i början av 1943 lämnade han socialdemokratien utan att formellt gå in i DNSAP. Aage Jørgensen kom dock efter kriget att jämföras med de samarbetsmän som funnits inom DNSAP och blev av denna anledning utesluten ur Danmarks Forfatterforening (Pedersen 1990:52).

Det andra exemplet på en överlöpare är Harald Bergstedt (1877–1965). Han var i första hand författare och det var som sådan han spelade en viss politisk roll. Han räknades som en av Danmarks främsta författare med en social orientering. Från slutet av 1920-talet medverkade han regelbundet i socialdemokratiens huvudorgan *Social Demokraten*. Ett uttryck för hans starka ställning inom rörelsen var att han i anslutning till sin 60-årsdag 1937 betecknades som socialdemokratiens mest framträdande diktare (Ravn 1979:206). Det väckte därför stor uppmärksamhet när Bergstedt i december 1942 lämnade *Social Demokraten* för att medarbeta i det nationalsocialistiska *Faedrelandet* och samtidigt begärde inträde i DNSAP. Bakgrunden till hans agerande var delvis en följd av motsättningar mellan Bergstedt och Social Demokratens redaktionsledning, men berodde sannolikt också på skilda uppfattningar om

hur man skulle förhålla sig till ett samarbete med ockupationsmakten. I och med denna övergång framstod Bergstedt som en klar nationalsocialist och han dömdes därför 1947 till två års fängelse för sitt agerande under ockupationsåren.

Gemensamt för dessa överlöpare är att ingen av dem hade någon ledande position inom respektive DKP eller SD. Den övergång till nationalsocialismen som de gjorde skedde under ockupationsåren och var delvis konsekvensen av personliga motgångar, men kan också ses som ett utslag av opportunism: genom att ta ställning för den tyska saken hoppades man vinna fördelar och revanschera sig för personliga misslyckanden man upplevt.

Norge

Vad som främst skiljer den norska erfarenheten under ockupationsåren från den danska erfarenheten är att såväl den lagliga regeringen (Nygaardsvold) som monarken (Haakon V) lämnade landet (den 7 juni 1940) för att under resten av kriget befinna sig i London. Detta innebär att alla former av medverkan i styrelsen av norska institutioner – Administrationsråd såväl som Kommissarisk ledning av LO – kunde betraktas som mer eller mindre långt gående samarbete med den tyska ockupationsmakten eller med dess norska stödtrupp Nasjonal Samling (NS). De som gick längst i sitt samarbete med tyskarna valde vanligen att manifestera detta genom att bli medlem i NS. I och med detta finns en klar avgränsning om man vill identifiera renegater i den norska kontexten.

I sin bok *Fra Marx til Quisling* har Øysten Sørensen (1983) redogjort för fem fall av övergångar från socialism till mer eller mindre aktivt stöd för NS under ockupationsåren. Därtill ägnar Tore Pryser (1988) ett kapitel åt nazifieringen av arbetarrörelsen i sin studie av arbetarrörelsen under krigsåren; detta kapitel utvidgade han senare till en bok *Arbeiderbevegelsen og Nasjonal samling* (1991). Därför finns en bredare överblick av renegatfenomenet i Norge än i många andra länder.

Det gemensamma för de fem renegater – Sverre Krogh, Albin Eines, Halvard Olsen,

Eugène Olaussen, Håkon Meyer – Sørensen behandlar är att de i sin ungdom alla var aktiva i den socialistiska ungdomsrörelsen eller "fagopposisjonen". Fyra av de fem valde att för en kort period stanna kvar inom NKP efter partisplittningen 1923. Innan 1920-talets utgång hade man lämnat NKP för DNA eller någon borgerlig gruppering och hade delvis passiviserats under senare delen av 1930-talet. Ockupationen innebar att de åter aktiverades och att de i några fall gick in som medlemmar i NS.

Sverre Krogh (1883–1957) var den äldste i kretsen och kom efter studier i Tyskland att räknas som en av introduktörerna av marxismen i Norge. 1907 kom han med i Norges Socialdemokratiske Ungdomslag (NSU) och spelade där en central roll i den debatt som fördes om socialismens teori och praktik. Politiskt hörde han till vänsterflygeln och från 1918 kom Bergen att utgöra hans hemmabas. Detta år blev han redaktör för DNA:s tidning i Bergen *Arbeidet*. Han blev några år senare 1921 invald i Stortinget. Vid partisplittningen valde han NKP och lyckades bli återvald 1924 och han var under en kortare period ledamot av NKP:s sentralstyrelse (1925) och dess politbyrå (1926). Krogh misslyckades med att bli återvald 1927. Hans ställning inom NKP försvagades därmed varför han 1928 valde att gå tillbaka till det återförenade DNA utan att spela någon ledande roll där. Kroghs återkomst på den politiska scenen daterar sig till tiden för ockupationen då Krogh användes som kontaktman mellan NS och företrädare för arbetarrörelsen (Fagopposisjonen 1940); skälet till detta var antagligen att Krogh var studiekamrat med en av de ledande inom NS Björn Meidell. Krogh knöts på detta sätt allt närmare till NS och ett samarbete med ockupationsmakten vilket fick som konsekvens att han i oktober 1940 gick in som medlem av NS.

Albin Eines (1886–1947) var i första hand en tidningsman och knöts tidigt till den socialistiska pressen i Norge. I början av 1910-talet blev han redaktör för den dåvarande Fagopposisjonens tidskrift *Direkte Aktion*. Några år senare knöts han till NSU:s organ *Klassekampen* och 1923 blev han redaktör för DNA:s tidning i Trondheim *Ny Tid*. Vid partisplittningen

1923 tog Eines och *Ny Tid* ställning för NKP. År 1927 avancerade han till att bli redaktör för NKP:s huvudorgan *Norges Kommunistblad*, en post som samtidigt gjorde honom till medlem av NKP:s sentralstyrelse. Det väckte därför stor förvåning när han vid nyåret 1927 begärde utträde ur NKP för att bara några dagar senare inleda ett längre medarbetarskap i den högerinriktade tidningen *Tidens Tegn* som stod Frisinnade Venstre nära. Under hela 1930-talet fortsattes detta medarbetarskap och efter ockupationen knöts han till *Fritt Folk* som var NS huvudorgan. I början av 1942 blev han redaktör för *Norsk Arbeidsliv* som var den tidskrift som tydligast profilerade NS sociala orientering. Eines gick aldrig in i NS som medlem.

En tredje överlöpare som Sørensen tar upp är Halvard Olsen (1886–1966). Han var i första hand en facklig ledare som tidigt kom med i Fagopposisjonen av 1911 (ordförande 1914–1916) trots att han i olika sammanhang kom i motsatsställning till Martin Tranmael. 1919 valdes han till ordförande i norska Jern og Metall. Politiskt valde han sida för NKP och blev vald till partiets förste vice ordförande. Han stannade dock inte länge i partiet utan blev redan i maj 1924 utesluten ur partiet. Året därpå efter valdes han till ordförande för LO och kunde behålla den posten fram till 1934 trots motstånd från kretsen kring Tranmael. Under sin period som LO-ordförande spelade han en betydelsefull roll i samband med återföreandet av DNA 1927. Efter att ha suttit som LO-ordförande i nio år upplevdes det som kränkande att som reträttpost bli ordförande för Oslo Arbeidsnemnd. Olsens besvikelse över LO-ledningen gjorde honom till ett lättfångat byte när NS sökte knyta kontakter med ledare inom arbetarrörelsen. Från och med december 1940 var Halvard Olsen medlem av NS. Förslag om att åter välja Olsen till LO-ordförande lades fram, men accepterades ej av tyskarna. Han kom i stället att verka som sakkunnig i socialdepartementet.

Eugène Olaussen (1887–1962) var också han i första hand tidningsman. I sin ungdom hade han brottats med religiösa problem men blev starkt engagerad i socialismen och gick

1906 med i NSU. Han blev en av redaktörerna för *Ungsocialisten* och mellan 1911 och 1921 var han redaktör för organisationens tidskrift *Klassekampen*. Hans engagemang inom den socialistiska vänstern förde honom 1916 till Zimmerwald och 1921 var han en av DNA:s representanter vid Kominterns 3:e kongress. Vid partisplittringen valde han att ansluta sig till NKP och representerade åren 1923–1924 ungdomsförbundet i NKP:s centralstyrelse. Efter hand gled han allt mer från NKP och under år 1927 kan man säga att han ställde sig utanför partiet. Han publicerade sig i *Arbejderbladet* men kom 1928 i kontakt med Fedrelandslaget och dess nationellt orienterade program som han snart gjorde till sitt eget. Under 1930-talet levde han framför allt på översättningar och journalistisk verksamhet i tidningen *VestOppland*. Han var inte längre politiskt aktiv och det dröjde till slutet av år 1940 innan han blev väckt för Quisling och NS. Trots att han utvecklades till en glödande nationalsocialist blev han aldrig accepterad som medlem och fick nöja sig med ett jobb som tidningsbud och tidningsvärvare på *Fritt Folk*. Skälet till detta var de uppenbara problem han hade med alkoholen; detta delade han med andra överlöpare som Sverre Krogh och Halvard Olsen.

Den femte och siste överlöparen – Håkon Meyer (1896–1989) – var såväl teoretiker, tidningsman som kontaktman med fackföreningsfolk. Han gick med i DNA 1915 och följde majoriteten som stannade kvar vid partisprängningen. Efter sprängningen utsågs Meyer till ordförande för partiets ungdomsförbund (Venstre kommunistisk Ungdomsfylking). Håkon Meyer var även aktiv inom Mot Dagrörelsen och åren 1929 till 1934 var han redaktör för DNA:s teoretiska tidskrift *Det 20. Aarhundrade*. Han betraktades som en ledande vänsterman inom DNA och hade olika organisatoriska uppdrag inom partiets centrala apparat. Håkon Meyer kom också att spela den ledande rollen när ”Fagopposisjonen av 1940” bildades efter ockupationen. Ett av syftena med Fagopposisjonen var att skapa en organisation som kunde ta till vara fackföreningsrörelsens intressen gentemot såväl den tyska ockupationsmakten som NS. Denna visavi

LO-ledningen kritiska roll gjorde att han sågs som en förhandlingspart av ockupationsmakten. Detta fick till följd att många som var aktiva inom Fagopposisjonen rekryterades som ledare till LO av tyskarna när den gamla LO-ledningen avsattes. Ledande ideolog inom Fagopposisjonen var Håkon Meyer även om han inte fick någon ledande ställning inom det centrala LO; däremot utsågs han 1941 till kommissarisk ledare för Kommuneforbundet, en post som han fick lämna i slutet av 1942. Han hade varit medlem av NS sedan december 1940 men aldrig varit aktiv inom partiet. Resten av kriget innehade han en tjänst som sekreterare i Folkteaterföreningen, en post han hade innehaft före kriget.

Alla dessa fem dömdes efter kriget för landssvik. Det längsta straffet fick Håkon Meyer (10 år) och Halvard Olsen (7 år) som dömdes redan 1946 medan de som fick sina domar senare fick kortare straff: Albin Eines (4 år), Eugène Olaussen (2 år) och Sverre Krogh (2 år). Vid sidan av dem fanns andra som följt en liknande utveckling. Där fanns de som hört hemma på vänsterflygeln under 1930-talet – medlemmar av Mot Dag, NKP närstående – och som efter ockupationen slöt sig till Fagopposisjonen och därefter knöts till ockupationsmakten (Kåre Rein, Erling Olsen, Birger Aamodt). Där fanns också DNA-politiker som av övertygelse eller upplevt tvång slöt sig till NS som Olav Steinnes (minister i Hornsrudregeringen) och Peter Vorum (stortingsman för DNA 1936) (Pryser 1988:425–54; Pryser:1991).

De förklaringar som anges till dessa övergångar betonar olika faktorer. En sådan är att många såg sig som revolutionärer och socialister såväl före som efter övergången (Sörensen 1983:155). Det fanns alltså en ideologisk dimension som betonade kontinuitet och bland de norska överlöparna var detta kanske tydligast hos Eugène Olaussen. För andra handlade det om överväganden att göra det bästa möjliga i en situation där man förutsätter att Tyskland redan 1940 vunnit kriget (Håkon Meyer, Kåre Rein). Men det fanns också mycket individuella betingelser som underlättat övergången: en religiös fanatism (Olaus-

sen), personliga besvikelser visavi arbetarrörelsen (Olsen, Krogh), psykiska problem (Steinnes) eller alkoholproblem (Krogh, Olsen, Olaussen). För åter andra kan det ha varit en fråga om opportunism (Vorum, Eines).

Belgien

Belgiens situation under kriget var mycket speciell. I likhet med Norge lämnade den lagliga regeringen landet, medan däremot monarken Leopold III valde att stanna kvar och verka under ockupationsmakten. Denna kluvenhet måste ha medfört problem för medborgare i Belgien när det gällde deras agerande i förhållande till den tyska ockupationsmakten: ett begränsat samarbete i likhet med monarken eller ett begränsat motstånd om man skulle försöka följa den lagliga regeringens intentioner? Flerparten ledande politiker valde ändå att följa regeringens linje varför man efter kriget kunde se varje försök till samarbete med den tyska ockupationsmakten som landsförräderi.

Den som i ett belgiskt sammanhang bäst skulle svara mot en karaktäristik av överlöpare är Hendrik de Man (1885–1953). Redan tidigt gick han med i den socialistiska ungdomsrörelsen (1902) och blev snart redaktör för deras tidskrift *De Vrijheid*. Han fanns också representerad i de belgiska delegationer som deltog vid Andra Internationals kongresser i Stuttgart (1907) och Köpenhamn (1910). Samma år utsågs han att leda den bildningsverksamhet bland arbetare som socialistpartiet (POB) organiserade i form av Centrale d'Education Ouvrière (Dodge 1966).

Efter första världskriget framstod de Man som en av de ledande teoretikerna inom belgisk socialism. Under 1920-talet var han huvudsakligen verksam i Tyskland – han fick en professur i socialpsykologi 1929 – och han publicerade sina stora arbeten på tyska: *Zur Psychologie des Sozialismus* (1926) och *Die Sozialistische Idée* (1933). I dessa skrifter träder han fram som en kritiker av ortodoxa uttorkningar av marxism och socialism. En av hans grundidéer var att socialismens idéer måste anpassas till de förändrade villkor som det moderna samhället uppvisar. För att socialismen skall kunna vinna anhängare måste

man betona socialismens idéer om ett mänskligt samhälle och inte förlita sig på att arbetarklassen kan vinnas för socialismen genom att den blir medveten om sin historiska roll som man föreställt sig i den klassiska marxismen. De Man kom därmed att framträda som en av de ledande socialdemokratiska revisionisterna av marxismen under mellankrigstiden.

Socialdemokratins fall i Tyskland tvingade de Man att återvända till Belgien. Där fick han i uppdrag av partiet att utarbeta ett program för att bekämpa den ekonomiska krisen. Programmet som gick under namnet "Plan du travail" fick starkt stöd inom partiet och hans idéer fick stor genomslagskraft även utanför Belgien, inte minst i Frankrike. De idéer som förknippades med "planisme" gick ut på att satsa offentliga medel för att skapa nya arbeten samt att det offentliga skulle ges kontroll över de dominerande kreditinstitutionerna inom landet; en viktig förutsättning för att genomföra dessa program var att vinna stöd från alla viktiga samhällsgrupper. Dessa planer kunde aldrig realiseras, men i och med att de Man från och med våren 1935 kom i regeringsställning – som arbetsminister, finansminister – gavs möjligheter att i praktiken pröva vissa av idéerna i planen. De Mans starka ställning i det belgiska partiet och samhället illustrerades ytterligare av att han vid Vanderveldes död 1938 valdes till partiets ordförande.

Belgiens nederlag och den tyska segern våren 1940 tolkades av de Man som ett tecken på att det etablerade systemet spelat ut sin roll. Den tyska segern ansågs också som säker varför han som ansvarig belgisk medborgare måste försöka finna en lämplig form av samverkan med den tyska ockupationsmakten. Detta synsätt var de Man tämligen ensam om bland ledande politiker, men det sammanföll rätt väl med vad monarken Leopold III stod för. Det var i denna anda av samverkan med tyskarna som de Man i juli 1940 författade ett manifest till medlemmarna i POB där han uppmanade till samarbete med tyskarna och skapandet av en ny organisation där alla belgier skulle vara medlemmar (Dodge 1966:196–98). Han medverkade aktivt vid skapandet av en sådan organisation i form av U.T.M.I. – Union des Tra-

vailleurs Manuels et Intellectuels – i november 1940 (Gerard-Libois & Gotovitch 1971:277). Under denna period såg han också den tyska nationalsocialismen som en form av socialism som han – en flamländare – inte gjorde till sin, men ändå kunde samarbeta med (Dodge 1966:202). Denna positiva hållning till den tyska ockupationsmakten ersattes emellertid av en alltmer kritisk hållning som fick till följd att han i juli 1941 förbjöds att uppträda offentligt. Inför hot om arrestering valde han i november 1941 att lämna Belgien för att ta sin tillflykt till Frankrike (Haute-Savoie) där han med korta undantag levde fram till krigsslutet. För att undkomma att utlämnas till Belgien efter kriget sökte han sig till Schweiz där han kvarstannade till sin död. I sin frånvaro dömdes de Man 1946 för landsförräderi på grund av sitt handlande åren 1940 och 1941.

Vid sidan av de Man är det inte många exempel på överlöpare som man finner i litteraturen (jfr Gotovitch 1992; Willequet 1986). Det finns några som följde de Man i spåren. En sådan är Edgar Delvo som före kriget stod i ledningen för den socialistiska *École ouvrière supérieure* men efter den 10 maj 1940 gick in i det flamländska nationalistpartiet VNV för att senare i april 1942 utses till ledare för l'U.T.M.I. Det finns också enstaka exempel på kommunister som efter sammanbrottet gick över till de med tyskarna samarbetande rexisterna som en John Hagemans (GerardLibois & Gotovich 1971: 275, 297).

Varför tog de Man den ställning han gjorde 1940? En förklaring som ligger nära till hands är den tilltro han trots allt hade under en period för nationalsocialismen som grunden för en ny samhällsordning. Denna tilltro kan ha underlättats av hans egen syn på utvecklingen av den socialistiska idéen. Avgörande torde ändå ha varit hans djupt rotade pacifism och den bedömning han gjorde att den tyska krigsmakten var oöverbinnerlig. Därför var det nödvändigt att göra det bästa möjliga i en svår situation och denna bedömning förde honom för en tid in i ett långt gående samarbete med den tyska ockupationsmakten.

Storbritannien

I och med att Storbritannien stod på den allierade sidan gentemot Tyskland och deras förbundna axelmakter rådde det inga oklarheter om vad som skulle karaktäriseras som ett landsförrådiskt handlande under kriget. De grupper för vilka det fanns en förståelse för den tyska krigsinsatsen var få och utgjordes av små fascistiska grupper där British Union of Fascists (BUF) var den största. För att i en brittisk kontext identifiera renegater eller överlöpare bör man ha vandrat från vänster till i första hand BUF. Det visar sig att man kan hitta ett antal övergångar av detta slag varav den mest omtalade är förknippad med grundaren av BUF Sir Oswald Mosley (1896–1980).

Mosley hade sitt ursprung i den brittiska aristokratin (Skidelsky 1975, 1981; Cross 1961; Benewick 1972). Ett uttryck för detta var att kungaparet medverkade vid hans bröllop när han gifte sig med Cynthia Curzon, dotter till dåvarande utrikesministern. Hans politiska kariär inleddes följdriktigt genom att han 1918 blev invald för de konservativa från valkretsen Harrow. Fyra år senare bröt han med de konservativa för att vid valet 1922 bli återvald som oberoende konservativ, och året efter som enbart oberoende kandidat. Han fortsatte sin väg mot vänster och i april 1924 blev han medlem av Labour Party. Vid valet samma år ställde han upp mot Neville Chamberlain men förlorade med ett fåtal röster; han återkom dock till Parlamentet via ett fyllnadsval 1926. Mosley hörde hemma på Labours vänsterflygel och var medlem av den kommitté som formulerade partiets valmanifest 1929. Efter att ha blivit återvald utsågs han av MacDonald till "Chancellor of the Duchy of Lancaster", en regeringspost som inte innebar medlemskap av kabinettet. Inom regeringen profilerade sig Mosley som en kritiker av den försiktiga ekonomiska politik som framför allt finansminister Snowden representerade. För att få bukt med den ökande arbetslösheten krävde Mosley i en serie förslag framlagda i början av 1930 – Mosleys memorandum – ökade offentliga utgifter. När regeringen efter överväganden avslög Mosleys förslag avgick han i maj 1930. Mosley försökte i stäl-

let vinna stöd för sina förslag i partiet men lyckades inte få majoritet vid partiets årskonferens. Mosleys förslag formulerades på nytt – The Mosley Manifesto, A national policy – kring årsskiftet 1930–31 och det kom att utgöra den programmatiska grunden för en ny partibildning, The New Party (NP), i mars 1931.

Mosley åtföljdes till det nya partiet av en rad meningsfränder från Labour av vilka John Strachey var den namnkunnigaste. Partiet misslyckades i april 1931 med att vinna ett fyllnadsval i Ashton-under-Lyne och den enda konsekvensen av deras deltagande var att ett tidigare labourmandat tillföll de konservativa. Oenighet om partiets agerande och program – synen på fascismen – gjorde att Strachey drog sig tillbaka från partiet sommaren 1931. Partiet misslyckades också vid valet i oktober samma år i och med att ingen av partiets kandidater valdes in i parlamentet. Partiet stod inför ett sammanbrott och i syfte att vinna nya impulser gjorde Mosley under slutet av 1931 en resa till såväl Tyskland och Italien där han bland annat mötte Mussolini. Framför allt intrycken från Italien gjorde att Mosley allt mer orienterade sig i en fascistisk riktning. Hösten 1932 tog han därför initiativ till att grunda vad som skulle bli den brittiska fascismens förgrunds rörelse, The British Union of Fascists (BUF). Därmed hade Sir Oswald Mosley på ett tidigt stadium tagit steget från socialism till fascism. Han var framgent den obestridda ledaren för brittisk fascism vilket fick till följd att han internerades av regeringen åren 1940–1943. Efter kriget höll han fast vid sin orientering och framstod som en av den europeiska nyfascismens ledande gestalter.

Vid sidan av Mosley finns andra vänstermän som under kortare eller längre tid knöts till BUF. I flertalet fall är det troligt att bindningar till Mosley gjorde att man följde denna övergång från socialism till fascism. Robert Forgan – född 1891 – och verksam som läkare i Glasgow invaldes som MP för Labour 1929. Han kom därvid under Mosleys inflytande och följde honom först till New Party och därefter till BUF där han utsågs till partiets Deputy Leader. Den alltmer framträdande antisemitis-

men inom partiet gjorde att han bröt med det hösten 1934.

En annan före detta MP för Labour som anslöt sig till BUF är John Beckett (1894–1965). Beckett anslöt sig till ILP 1917 och han fungerade under några år i början av 1920-talet som Clement Atlees privatsekreterare. Han valdes in i parlamentet första gången 1924 och lyckades 1929 bli omvald. Beckett visade tidigt tecken på en misstro gentemot det parlamentariska arbetet. Ett uttryck för detta var hans agerande under en debatt i parlamentet 1930 om politiska fångar i Indien när han som protest förde ut talmannens spira (The Mace) ur huset. Efter att ha förlorat sin plats vid valet 1931 reste han till Italien och kom där i kontakt med fascismen. Dessa erfarenheter var en orsak till att han 1934 gick in som medlem i BUF och där fick ansvar för partiets propaganda. Beckett utvecklades efterhand – vid sidan av William Joyce eller Lord HawHaw – till en av den brittiska fascismens ledande antisemiter (Holmes 1982).

Det fanns också andra ledande medlemmar inom BUF som varit aktiva inom Labour eller ILP. Wilfred Risdon och W.J. Leaper hade båda under 1920-talet ställt upp som parlamentskandidater utan att bli invalda. En av BUF:s ledande ideologer Alexander Raven Thomsen skall också under en kortare tid ha varit medlem av det brittiska kommunistpartiet (Benewick 1972:112–18; Cross 1961:104–05; Lewis 1987:75; Thurlow 1987:27, 98, 143; Griffiths 1983:55).

Tydligt tycks i det brittiska fallet vara att Mosley politiska utvecklingsbana varit avgörande för andra vänstermän. Ser man då till förklaringar av Mosleys utveckling tycks två typer av förklaringar vara vanligare än andra. Den ena hänger samman med att steget från att förespråka satsningar på ökade offentliga utgifter till att plädера för korporatistiska lösningar i en fascistisk anda inledningsvis inte var så stort. Det andra är förknippat med Mosleys levnadsbana som kantats av misslyckanden parat med bitterhet. Det råder knappast någon tvekan om att Mosley var en av sin samtids stora politiska begåvningar med betydande oratoriska talanger. När Mosley miss-

lyckades i sina föresatser att Labour i regeringsställning skulle föra en annan ekonomisk politik och hans idéer ej vann tillräckligt gensvar inom partiet valde han att gå sin egen väg. Hans förhoppningar att The New Party skulle betyda ett politiskt genombrott uppfylldes ej och den väg han sedan valde visade sig vara början på en ökenvandring.

Österrike

När Österrike i mars 1938 anslöts till det Tyska riket var den Första republikens saga all. Österrike existerade ej längre utan utgjorde som Ostmark en del av det nya Tyskland. Ett mer eller mindre uttalat stöd för den nya ordningen kan därför tas som ett kriterium för en acceptans av den tyska nationalsocialismen. Österrikiska socialister eller kommunister som valde att ställa upp för den nya regimen skulle därför kunna räknas in som renegater eller överlöpare. Denna skiljelinje mellan socialism och fascism måste ha varit mycket tydlig i Österrike varför en övergång av en sådan art rimligtvis kan karaktäriseras i termer av renegater eller överlöpare.

Såvitt jag kunnat utröna finns bara ett fåtal sådana fall dokumenterade i litteraturen. En del av dem är sådana, som efter att ha gripits av Gestapo, under tortyr tvingats till samarbete (Meisel 1986:12-3). Som jag ser det kan de inte räknas till gruppen renegater med den bestämning som gjorts i detta sammanhang. För att räknas in hit bör övergången i någon mening ha varit ett fritt och medvetet val. Med den kvalificeringen är det egentligen bara en f.d. kommunist som skulle kunna betecknas som renegat, nämligen Karl Toman. Karl Toman hörde till den grupp av kommunister (Johann Kopenig var en annan) som vid krigsslutet återvände från rysk fångenskap. Under en kort period kring 1920 fungerade han som partiets generalsekreterare och tillhörde partiledningen fram till 1924. På grund av interna motsättningar inom KPÖ uteslöts han en kort period för att återigen komma in i partiet som ansvarig för det fackliga arbetet (Haupt 1971:308-9). Under resten av 1920-talet tycks han ha kvarstått i partiet för att 1931 gå över till socialdemokratien och efter februari 1934

mer eller mindre lämna politiken (Laurat 1965:94). Vad som gjort att han räknats som en renegat är att han efter Anschluss accepterade en utnämning som borgmästare i staden Eichgraben och det förhållandet att han avgav en lojalitetsförklaring för den nya regimen (Meisel 1986:14). Hans öde efter krigsslutet är okänt, men antagligen tillfångatogs han av sovjetiska trupper som gjorde processen kort.

Det finns inte mycket skrivet om Karl Toman och det är svårt att avgöra grunderna för hans stöd till den tyska regimen. Tydligt är i alla fall att detta handlande var mycket ovanligt, samtidigt som en post som borgmästare i en liten stad knappast kan ha inneburit någon speciellt aktiv form av samarbete med regimen. När Josef Meisel berör fallet Toman antyder han att personlig maktlystnad var en drivkraft för hans handlande, men i så fall var en borgmästarpost i Eichgraben knappast ett uttryck för framgång i det avseendet. Lika troligt är att opportunism eller en strävan att göra det bästa möjliga av situationen dikterat hans handlande.

Övergångar från KPÖ till nationalsocialismen var ovanliga och i litteraturen finner man bara enstaka exempel därpå. En av NSDAP:s "rikstalare" hade tidigare varit funktionär hos kommunistpartiet (McLoughlin 1990:50) och Theo Habicht som fungerade som NSDAP:s "Landsinspektör" i Österrike hade tidigare varit medlem av det tyska kommunistpartiet (Schafranek 1990:97).

Det finns skäl anta att detta också gällde ledarskapet inom den österrikiska socialdemokratien. I litteraturen har jag bara hittat enstaka fall där en ledande socialdemokrat för en kortare tid visat intresse för nationalsocialismen. Ledaren för Schutzbund i Oberösterreich (Innsbruck) Richard Bernascheck sökte under några månader skydd i Tyskland efter februarihändelserna 1934 men anslöt sig aldrig till NSDAP. Två av hans närmaste medarbetare Franz Schlagin och Otto Huschka gick dock senare över till NSDAP (Konrad 1989; jfr Fleck 1988).

Tyskland

Även om man kan peka på enskilda undantag (Fischer 1991) så är det genomgående mönstret i Tyskland att nationalsocialister och kommunister på det politiska planet såg varandra som huvudmotståndare. Därför var det också som den nya nazistregimen under våren 1933 riktade sina första slag mot KPD. Tiden efter Hitlers makttillträde var den politiska skiljelinjen mellan NSDAP och KPD mycket tydlig. Därför möttes också varje form av försök till övergång från vänster (SPD, KPD) till nationalsocialism med stort förakt. Även i Tyskland kan man hitta exempel på dylika övergångar, men de tycks i likhet med vad som var fallet i Österrike vara få till antalet.

Ett av de första fallen är en Georg Schwarz (eller Max Schierling) som utifrån sitt tidigare medlemskap och därigenom vunna kunskap om KPD i boken *Völker höret die Zentrale* (Berlin 1933) avslöjade obehagliga sanningar om partiet. Denna bok använde NSDAP i sitt propagandakrig mot KPD. Såvitt man kan bedöma var det här fråga om en frivillig övergång. Det finns andra exempel på övergångar bland personer högre upp i partihierarkin, men här är det många gånger osäkert om det handlar om spontana övergångar eller av polisen/nazisterna i KPD placerade agenter (jfr Wachtler 1983:185). Uppgifterna varierar i några fall, men klart är att övergången från KPD till NSDAP tycks ha varit okomplicerad i följande två fall: Werner Kraus (1898–1964) och Wilhelm Hein (1889–1958). Kraus hade varit verksam på olika nivåer inom KPD:s apparat och varit Polleiter i Ostpreussen, ledamot av den preussiska Lantdagen samt 1933 valts in i riksdagen för KPD; redan samma år hade han dock anslutit sig till SA och utnämnts till SA-Sturmführer (Weber 1969:194; jfr Wachtler 1983:210). Hein hade valts in i KPD:s ZK 1927 och året efter kommit in i riksdagen; 1929 avancerade han till kandidat till Politbyrå. Efter riksdagsbrandens släpptes han oväntat tidigt och misstänktes medarbeta med Gestapo varför han utslöts ur partiet (Weber 1969:157–158; Bahne 1979:693). Graden av frivillighet är däremot osäker i två andra fall av övergång från KPD till NSDAP.

Det rör sig om Ernst Torgler (1893–1963) och hans privatsekreterare Maria Reese. Torgler gick med i SPD 1911 och hörde till dem som anslöt sig till USPD 1919 och dess vänsterflygel som 1920 förenade sig med KPD. Inom KPD verkade Torgler i första hand som parlamentariker efter att ha blivit invald till riksdagen 1924; från 1929 var han KPD:s parlamentariske ledare. Torgler hörde tillsammans med Georgi Dimitrov till dem som ställdes till ansvar under den s.k. Riksdagsbrandsprocessen i Leipzig (september–december 1933). Det är framför allt Torglers agerande under denna process som väckte missnöje inom KPD-ledningen eftersom man ansåg att han där förrådade partiet (Grau et al. 1970:463). Till följd av detta agerande utslöts han ur KPD vid dess s.k. Brysselkonferens i oktober 1935. Efter sin frigivning utnyttjades Torgler av det tyska propagandaministeriet och mycket tyder på att han därvid mer eller mindre aktivt arbetade för den tyska nationalsocialismen. Efter kriget anslöt han sig till SPD (Grau et al. 1970:463; Weber 1969:325).

Än mindre är känt om Maria Reeses öde. Tydligt är i alla fall att hon bland många räknades in som en överlöpare från kommunism till fascism (jfr Nerman 1949:234). Efter det nazistiska maktövertagandet tog hon sin tillflykt till Paris och bröt därvid med KPD för att ansluta sig till tyska trotskister. Efter ett tag vände hon dock åter till Tyskland beredd att samarbeta med nazisterna. Bland annat skall hon tillsammans med Ernst Torgler ha arbetat på en avslöjande bok om KPD som dock aldrig publicerades (Duhnke 1972:111–2).

Som framgår är det mycket som är oklart vad gäller Torglers och Reeses övergång från kommunism till fascism. Rimligen finns ett samband dem emellan, och för Torglers del är det nog inte osannolikt att påtryckningar från polisen i samband med riksdagsbrandsprocessen underlättat övergången. Det finns med andra ord skäl att ifrågasätta hur genomgripande dessa övergångar var, något som också styrks av att Torgler efter kriget gick in i SPD.

Genomgående gäller att det är svårt att finna klara exempel på övergångar från socialism till nazism i Tyskland. Det enda exempel jag

således hittat på att någon ledande företrädare för SPD gått över till NSDAP är Henning Duderstadt. Denne var journalist vid SPD:s huvudorgan *Vorwärts* och han valde efter maktövertagandet att samarbeta med nazisterna (Matthias 1979:173; von Freyberg & Hebel-Kunze 1975:199).

Italien

Italien är det land i Europa där en fascistisk regim först fick fotfäste. Marschen mot Rom den 27–28 oktober 1922 skapade förutsättningar för att Mussolini kunde utses till premiärminister den 31 oktober. Successivt stärktes fascismens ställning fram till det att diktaturen proklamerades i början av januari 1925. De som vid denna tidpunkt fortfarande stödde regimen eller framgent kom att verka till stöd för den och samtidigt hade ett förflutet i det italienska socialistpartiet (PSI) eller kommunistpartiet (PCI) bör således kunna klassificeras som överlöpare eller renegater i en italiensk kontext.

Det är ett känt faktum att många som kom att spela en ledande roll i den fascistiska regimen hade en bakgrund i italiensk socialism (Roberts 1979:10; Sternhell et al. 1989). Bland dem med en dylik bakgrund kan det vara meningsfullt att skilja mellan sådana som tidigt (omkring 1907) bröt med PSI, andra som bröt med partiet i samband med krigsutbrottet (omkring 1914–15) och de som hunnit organisera sig i kommunistpartiet (PCI).

Inom det italienska socialistpartiet fanns vid sekelskiftet en rätt stor grupp som orienterade sig i en revolutionärt syndikalistisk riktning. Man var kritisk till partiets reformistiska ledning (Turati, Bissolati) och krävde en ökad utoparlamentarisk aktivitet. Misstron till det parlamentariska arbetet gjorde att många lämnade partiet omkring 1907 för att i stället ägna sig åt en facklig verksamhet. Bland de revolutionära syndikalisterna var det många som såg kriget 1914 som inledningen till ett revolutionärt krig varför flertalet var interventionister, dvs man förespråkade Italiens inträde i kriget. Efter kriget anslöt sig många – men inte alla – till den fascistiska rörelsen.

Några av den italienska fascismens ledande teoretiker hade denna bakgrund (Roberts 1979; Cannistraro 1982). Sergio Panunzio (1886–1944) var akademiker och en av syndikalismens teoretiker, men gled efter krigsutbrottet allt mer över i interventionistisk riktning och medarbetade i *Il Popolo d'Italia*. Efter att 1921 ha tagit ställning för fascismen fick han 1927 den prestigefyllda professuren i statsvetenskap vid Roms universitet. Angelo Olivetti (1874–1931) kom in i den socialistiska rörelsen på 1890-talet och räknades in i PSI:s revolutionära flygel. 1906 grundade han en av den italienska syndikalismens ledande teoretiska tidskrifter *Pagine Libre* som han redigerade i olika omgångar fram till 1922. Efter krigsutbrottet kom han med i Fasci di Azione Rivoluzionaria som samlade den interventionistiska vänstern. Det dröjde dock till 1924 innan han öppet tog ställning för fascistregimen genom att inleda ett medarbetarskap i *Il Popolo d'Italia*. Det bör dock påpekas att andra syndikalistiska teoretiker eller organisatörer som Arturo Labriola (1873–1959) och Aliceste De Ambris (1874–1934) utvecklades till anti-fascister.

Benito Mussolini (1883–1945) är givetvis det mest kända exemplet på en övergång från socialism till fascism (Gregor 1979; Mack Smith 1985; Scheuer 1985). Hans brytning med socialistpartiet kom dock i ett senare skede, några månader efter krigsutbrottet i november 1914. Mussolini växte upp i en familj där fadern var socialist. För att undgå militärtjänst tog han 1902–04 sin tillflykt till Schweiz och kom där i kontakt med en revolutionär miljö som inspirerats av teoretiker som Sorel, Blanqui och Pareto. När han återvände till Italien anslöt han sig till PSI:s revolutionära flygel och verkade vid sidan av sitt arbete som lärare som redaktör för olika socialisttidningar. Han kom att framstå som en ledare för vänstern vilket bekräftades vid PSI:s kongress i Reggio Emilia sommaren 1912 där Mussolini invaldes i partistyrelsen och något senare utsågs till redaktör för partiets huvudorgan *Avanti*. Mussolinis brytning med PSI kom i anslutning till krigsutbrottet där han i motsats till partimajoriteten förespråkade italiensk intervention i

kriget. En följd av motsättningen blev att Mussolini fick avgå som redaktör för *Avanti*, och när han i november 1914 grundade *Il Popolo d'Italia* uteslöts han ur partiet. Noterbart är alltså att Mussolini hade en stark ställning inom italiensk socialism fram till första världskriget och att han därvid räknades som en företrädare för dess vänsterflygel. Mussolinis vidare utveckling behöver bara antydast: i mars 1919 på Piazza San Sepolcro i Milano grundades den första Fascio di Combattimento; i oktober 1922 bildades Mussolinis första regering som han ledde fram till att han avsattes av Stora Rådet den 24–25 juli 1943; 14–15 september 1943 utropades Italiens Sociala Republik (eller Salórepubliken) där den verkliga fascismen skulle utövas; den 28 april 1945 arkebuserades Mussolini av partisaner.

Det finns inte många exempel på den tredje utvecklingslinjen – från kommunism till fascism. Ett exempel på en tidigare ledande kommunist som går över till fascismen är Nicola Bombacci (1879–1945). Han var före kriget verksam inom såväl den fackliga rörelsen som inom socialistpartiet vars vänsterflygel han räknades in i (Andreucci & Detti 1976; Cannistraro 1982; Santarelli 1969). Vid valet 1919 blev han invald i deputeradekammaren. Samtidigt utsågs han till ledamot av PSI:s sekretariat och var en av dem som representerade PSI vid Kominterns II:a kongress 1920. Vid partikongressen i Livorno januari 1921 anslöt han sig till det nya PCI och Bombacci valdes samtidigt in i PCI:s centralkommitté. Inom PCI kom han att inta olika politiska positioner. Till att börja med stödde han Bordigas vänsterlinje för att senare orientera sig mot den högerflygel som leddes av Angelo Tasca. I samband med en partiuppgrörelse efter partikongressen i Lyon lämnade Bombacci partiet 1927. Han lämnade därmed politiken för en tid och det var först 1936 som han åter aktiverades i och med att han accepterade att redigera en tidskrift *La Verita* som skulle vara uttryck för en vänsterströmning inom fascismen. Därmed hade Bombacci också tagit klar ställning för den fascistiska regimen. Ännu tydligare blev detta ställningstagande i och med hans engagemang för Salórepubliken. Han anses vara en

av de tongivande bakom det socialistiskt färgade politiska program som formulerades för republiken i den så kallade Carta di Verona (Bocca 1977). Bombacci fick också under denna period ställning som Mussolinis kanske närmaste rådgivare. Följdenligt hörde Bombacci till dem som togs till fånga och senare arkebuserades tillsammans med Mussolini.

Det finns några andra exempel som också kan nämnas. Ett mycket speciellt fall utgör Angelo Tasca (1892–1960) eftersom han hörde till kretsen kring Gramsci, Terracini och Togliatti som kom att utgöra PCI:s ledande kärna (De Grand 1986). Tasca innehade höga positioner inom PCI och representerade partiet inom Komintern ända fram till 1929 när han på grund av politiska motsättningar bröt med partiet. Han sökte sig till Frankrike och Paris där han gick in i socialistpartiet och sökte sig till dess antikommunistiska fraktion. Efter Frankrikes nederlag arbetade han inom Vichyregimens propagandaapparat med att framför allt kartlägga de franska kommunisternas verksamhet. Hans samarbete med Vichyregimen har diskuterats, men klart torde vara att han i ett inledningsskede stod för en samarbetslinje (De Grand 1986:163–166; se även Peschanski 1986). Ezio Riboldi (1878–1965) skulle vara ett annat exempel eftersom han hörde till gruppen av socialister kring Serrati som anslöt sig till PCI först 1923. Riboldi valdes till deputerad för PCI vid valet i april 1924 men uteslöts ur partiet 1930 och hörde till dem som samarbetade med regimen genom att medverka i tidskriften *La Verita* mellan 1940 och 1943 (Andreucci & Detti 1977).

I flertalet av de fall som berörts ovan tycks övergången från socialism ha varit successiv och inte förenad med några direkta betänkligheter. Tvärtom har nog hos många den revolutionära syndikalismen rätt väl kunnat förenas med fascistisk korporativism. Den aktivistiska orientering som Mussolini gav uttryck för redan som socialist blev än mer accentuerad i den fascism han företrädde. Den som faller utanför denna bild är Nicola Bombacci och för hans del kan övergången möjligen förknippas med en politisk vilshenhet som gjorde tvära kast mellan vänster och höger möjlig. Ändå

bör man komma ihåg att hans engagemang för Salórepubliken i stor utsträckning torde ha haft dess programmatiskt socialistiska orientering som grund. Vägledande för Tascas politiska utveckling efter brytningen med PCI var sannolikt hans växande antikommunism.

Frankrike

Frankrikes ställning under andra världskriget var komplicerad. Efter Frankrikes fall i juni 1940 delades landet i en av tyskarna direkt ockuperad zon där Paris utgjorde centrum och en icke ockuperad zon där franska myndigheter styrde. Denna icke ockuperade zon styrdes från Vichy – därför beteckningen Vichyregimen – och dess författning hade accepterats av den tyska ockupationsmakten likaväl som av den franska nationalförsamlingen. Samarbete med Vichyregimen eller den tyska ockupationsmakten har ändå i eftervärldens dom setts som uttryck för en acceptans av ett auktoritärt styrelsesätt. Människor som före kriget varit aktiva inom vänstern och aktivt medverkat inom Vichyregimen eller samarbetat med den tyska ockupationsmakten har därför betraktats som överlöpare eller renegater. Flertalet individer som tas upp nedan dömdes också efter kriget till varierande straff på grund av sitt samarbete.

Det är ett stort antal individer som i Frankrikes fall kan räknas som renegater eller överlöpare, antagligen större än i de länder som redan behandlats i det föregående. Flertalet av dem skulle sannolikt inte ha hamnat i detta predikament om inte landet ockuperats av tyskarna. Ändå kan man skilja mellan ett antal olika former av övergångar från vänster till fascism. Utgångspunkterna kunde variera från en revolutionär syndikalism till oppositionella kommunister eller pacifistiska strömningar inom socialistpartiet till vad som närmast skulle svara mot en opportunistisk anpassning gentemot ockupationsmakten (Ory 1976: 128–45; Ruosso 1987).

Även i Frankrike finner man att människor som knöts till den av Georges Sorel inspirerade revolutionära syndikalismen senare drogs till fascismen. Hubert Lagardelle (1874–1958) grundade 1898 *Le Mouvement Socialis-*

te, den tidskrift som utvecklades till den revolutionära syndikalismens främsta teoretiska organ (Sternhell 1985). Lagardelle var före första världskriget medlem av SFIO och knöt under denna tid kontakter med Mussolini. Kriget innebar en brytning med socialistpartiet och under 1920-talet hade han vissa kontakter med de första franska fascistpartierna. Hans kunskap om och bekantskap med den italienska fascismen gjorde att han under 1930-talet knöts till den franska ambassaden i Rom för att följa den politiska utvecklingen i landet. Efter det tysk-franska vapenstilleståndet 1940 återvände han till Vichy och framträdde där som en av den "nationella revolutionens" teoretiker; han innehade också posten som arbetsminister från april 1942 till november 1943. En delvis annorlunda livsbana följde Georges Valois (1878–1945). I sin ungdom attraherades han av en elitistiskt inspirerad anarkism (Peloutier) som för en tid förde honom in i vänstern. Så räknade han sig som dreyfusard vid sekelskiftet för att några år senare gå över till att bli katolik. Religionen och den starka nationalismen drog honom allt närmare Action Française. Valois gick in som medlem 1907 och räknades under lång tid som en av AF:s främsta publicister, men intresset för den italienska fascismen fick honom efter kriget att bryta med AF för att 1925 bilda den första fascistiska rörelsen i Frankrike, le Fascieau. Den fascistiska perioden blev dock inte långvarig utan han återvände till sin ungdoms anarkosyndikalism. Han gjorde därvid försök på 1930-talet att bli medlem av såväl SFIO som PCF men vägrades inträde. Valois hade sålunda vandrat mellan socialism – fascism – socialism. Han inlät sig emellertid aldrig till samarbete med den tyska ockupationsmakten utan gick i stället in i motståndsrörelsen men greps 1941 av Gestapo och slutade sina dagar i Bergen-Belsen 1945 (Soucy 1986:126–73).

En annan, till numerären större, grupp utgörs av sådana som varit medlemmar av det franska kommunistpartiet (PCF), men som brutit med partiet senast under mitten av 1930-talet för att efter kriget dömas för kollaboration. Den dominerande gestalten bland dessa utgörs av Jacques Doriot (1898–1945). Han

organiserade sig tidigt i den socialistiska ungdomsrörelsen och han följde majoriteten in i kommunistpartiet (Brunet 1986; Maitron; Robrieux 1984). Där fick han tidigt en ledande position i Jeunesse Communiste och den ungdomskommunistiska internationalen. Han deltog aktivt i den kommunistiska rörelsens aktioner och framför allt i den antikoloniala kampen som t. ex. mot franskt deltagande i det s.k. Rifkriget (1924–25). Under denna period dömdes han till ett flertal fängelsestraff för sin agitation. Vid valet i maj 1924 valdes han för första gången in i deputeradekammaren som representant för staden Saint Denis. Han ställning i partiet stärktes efterhand och vid Kominterns V:e kongress 1924 utsågs han till suppleant i dess exekutivkommitté. I denna roll utsändes han som representant till Kina 1927. Samtidigt stärktes hans ställning i Saint Denis genom att han valdes till borgmästare för första gången i februari 1931. Vid sidan av Maurice Thorez framstod därför Jacques Doriot som "nummer två" i det franska kommunistpartiet i början av 1930-talet. Mellan dem fanns antagligen såväl personliga motsättningar som delvis skilda politiska uppfattningar. Något märkligt var det dock synen på hur man skulle utveckla den antifascistiska enhetskampen som utgjorde början till brytningen dem emellan. Doriot bröt mot partiets linje när han på det lokala planet i Saint Denis arbetade för vänsterenhet inför hotet från den extrema högern i början av februari 1934. Motsättningarna mellan Doriot och partiet skärptes och slutade med att Doriot uteslöts ur PCF den 27 juni 1934 med motiveringen att han brutit mot partidisciplinen. Doriot behöll sin starka ställning i Saint Denis efter brytningen med PCF och omvaldes till såväl borgmästare i maj 1935 som till deputerad i maj 1936. Med Saint Denis som politisk bas tog Doriot initiativ till att bilda ett nytt parti, Parti Populaire Français (PPF), den 28 juni 1936. Det nya partiet har ibland karaktäriserats som ett genuint franskt fascistiskt parti (Brunet 1983). Politiskt förlorade det i inflytande och på det lokala planet kunde kommunisterna ta över makten i Saint Denis under år 1937. Interna motsättningar inom PPF gjorde att partiet förlorade medlemmar och var på

stark nedgång vid tiden för krigsutbrottet 1939. Det var den tyska ockupationen som skapade ett nytt spelrum för PPF och Doriot. Han grundade i oktober 1940 en dagstidning *Le cri du peuple* som klart tog ställning för samarbete med tyskarna och Doriot eftersträvade också att framstå som en av marskalkens män i det ockuperade Frankrike. Från och med maj 1941 fick PPF tillstånd av ockupationsmyndigheterna att verka som ett politiskt parti. Det var bland dess medlemmar som de hårda samarbetsmännen stod att finna; Doriot var en av dem som ett flertal gånger åkte till östfronten för att kämpa på tyskarnas sida. Han valde också i augusti 1944 att lämna Paris för att följa de tyska truppernas tillbakadragande. Tillsammans med den franska exilregeringen tog man sin tillflykt till Mainau där Doriot i början av 1945 var med om att bilda en kommitté för att befria Frankrike från den allierade ockupationen. Det var i anslutning till denna verksamhet som han den 22 februari 1945 skulle resa med bil från Mainau till Mengen varvid bilen blev attackerad av främmande flygplan och Doriot dödades.

Många av de kommunister som bröt med partiet kom förr eller senare att ansluta sig till Doriots PPF. En av dem var Simon Sabiani (1887–1956) som hade Marseille och dess Fjärde kanton som sin politiska bas (Jankowski 1989). Sabiani lämnade i unga år Korsika för Marseille och kom där att bygga upp en lokal maktposition. Politiskt organiserade han sig i socialistpartiet men följde vid partisplittringen med till PCF. Han hade dock svårt att acceptera partiets bindningar till Komintern och bröt i april 1923 med partiet. I stället anslöt han sig till ett nybildat parti Parti socialiste-communiste som efter något år bara fanns kvar i Marseille. Sabiani var i första hand en lokal politiker men vid valet 1928 blev han invald till deputeradekammaren, en plats som han behöll fram till valet 1936. Politiskt hade han till en början fortsatt som vänsterman, men efterhand blev hans antikommunism allt tydligare vilket gjorde att han 1936 tog ställning mot folkfronten, något som kostade honom posten som deputerad. För att distansera sig från kommunisterna bytte hans parti namn

till Parti d'action socialiste i mars 1935. Under sin period i Paris hade Sabiani återknutit kontakterna med Doriot och anslöt sig därför till PPF i juli 1936. Sabiani förblev Doriot trogen och följde honom vid krigsslutet till Sigmaringen och Mainau.

Några andra forna kommunister som följde en liknande bana var Paul Marion (1899–1954), Pierre Célor (1902–1957) och Henri Barbé (1902–1966). Paul Marion var verksam som journalist vid *l'Humanité* och undervisade vid PCF:s skola i Bobigny (Maitron). Han var ansvarig för partiets propaganda och var medlem av centralkommittén från 1926 och fram till sin brytning med partiet i september 1929; skälet till brytningen var misstro mot den ultravänsterlinje partiet slog in på vid denna tid. Politiskt vandrade han vidare från PCF över SFIO och det neosocialistiska partiet till Doriots PPF där han några år var ansvarig för partiets propaganda. Meningsmotsättningar ledde till en brytning i januari 1939 och Marion kom inte att spela någon politisk roll förrän en bit in på 1941. Han knöts då till Vichyregimen, och fick där ansvar för propagandafrågor för att i april 1942 utses till informationsminister. Marion hörde till dem som följde marsalk Pétain till Sigmaringen.

Barbé och Célor ingick i den grupp av unga kommunister som tidigt intog ledande positioner inom PCF (Maitron; Robrieux 1984). De kom in i centralkommittén 1925 och blev medlemmar av politbyrå 1927 och tillhörde 1930 och 1931 dess sekretariat. De utgjorde alltså partiets högsta ledning och de var också med och utformade partiets politiska linje under den s k tredje perioden där klass stod mot klass. Den s k Barbé–Célor-affären var emellertid början till deras brytning med PCF. Anklagelserna handlade om fraktionsverksamhet riktad mot partiet och brister i partiets politik åren kring 1930. Efter självkritik togs båda två åter till nåder, men affären fick de två att ompröva sin inställning till kommunismen. Célor bröt redan i oktober 1932 med PCF och lämnade all politisk verksamhet fram till kriget; Barbé som hade sin bas i Saint Denis stod Doriot nära och uteslöts därför ur PCF nära nog samtidigt med denne i september 1934.

Barbé tillhörde grundarna av PPF och fick posten som dess generalsekreterare. Personliga motsättningar mellan de två ledde till en brytning i oktober 1939 och detta förklarar att Barbé under kriget i stället anslöt sig till Déats Rassemblement National Populaire (RNP) där han för en tid knöts till dess sekretariat. Pierre Célor anslöt sig också till att börja med till RNP men gick 1942 över till Doriots PPF vars politbyrå han blev medlem av. Både Barbé och Célor stannade kvar i Paris efter det tyska tillbakadragandet i augusti 1944. Efter att de avtjänat sina straff återförenades de genom sitt medarbetarskap i den starkt antikommunistiska tidskriften *Est et ouest*; mer än något annat torde antikommunismen ha varit drivkraften bakom deras samarbete med ockupationsmakten under kriget.

Den politiska linje som PCF slog in på under slutet av 1920-talet under ledning av bland andra Barbé och Célor var en ultravänsterlinje. Den nya linjen mötte opposition och delar av denna slöt sig för en kort tid samman i ett Parti Ouvrier et Paysan (POP). Till denna grupp hörde Francois Chasseigne (1902–1977) och Louis Sellier (1885–1978). Sellier hade redan 1909 anslutit sig till SFIO och i det nya PCF hörde han till politbyrå och var för en tid medlem av Kominterns exekutivkommitté. Chasseigne var journalist på *l'Humanité*, sekreterare för Jeunesse communistes, medlem av centralkommittén och en tid sekreterare åt PCF:s dåvarande generalsekreterare Pierre Semard. Båda lämnade/uteslöts ur PCF i slutet av 1929 och gick därifrån över till POP och vidare till SFIO. Båda var deputerade från mitten av 1930-talet och de hörde till dem som den 10 juli 1940 röstade för Pétain. Chasseigne knöts till Vichyregimen och dess informationsministerium för att mot slutet i mars 1944 ha avancerat till minister för hushållning. Selliers samarbete skedde på det lokala planet i Paris och han utsågs i början av 1944 till ledamot av stadens kommunstyrelse.

Ytterligare ett fall kan placeras in i denna kategori även om det i många avseenden är speciellt. Det gäller Charles Hueber (1883–1943) som under en period var den ledande kommunisten i Alsace och Strasbourg (Goodfellow

1992). Vid partisplittringen 1920 valde han att följa med in i PCF. Han fick en stark ställning lokalt och regionalt i Alsace och blev invald i partiets centralkommitté. Hueber företrädde framför allt den tysktalande befolkningens intressen i Alsace och det var avvägningen mellan vilken vikt som skulle läggas vid klass och nation som utgjorde grunden för Huebers brytning med PCF 1929; hans främste vedersakare inom PCF var då Jacques Doriot. Till en början anslöt sig Huebers grupp till den kommunistiska oppositionen – hit räknades det tyska KPDO – men succesivt närmade man sig andra tysktalande partier för att 1939 gå samman med det pronazistiska Landespartei. Efter den tyska ockupationen insattes Hueber ånyo som borgmästare i Strasbourg åren 1942 till sin död i augusti 1943; han hade tidigare innehaft samma ämbete åren 1924–36.

En tredje grupp av renegater eller överlöpare utgörs av dem som under 1930-talet hörde hemma inom socialistpartiet (SFIO) och efter kriget dömdes som kollaboratörer. Gruppen av kollaboratörer bestod alltså av såväl forna kommunister som forna socialister (Handouret & Buffet 1989; Sadoun 1978, 1982). Den mest framträdande bland de forna socialisterna är Marcel Déat (1894–1955). Han hade i sin ungdom kommit i kontakt med den socialistiska ungdomsrörelsen och dessa kontakter återupptogs efter kriget i och med att han avslutat sina studier vid l'École Normale Supérieure. Hans pacifism och starka antikommunism gjorde att han stannade kvar inom SFIO. 1926 invaldes han första gången som deputerad för SFIO och räknades som en av partiets mer framstående yngre intellektuella. När han inte blev omvald 1928 utsågs han att ansvara för parlamentsgruppens sekretariat. Vid denna tid kom Déat allt mer att hamna i motsatsställning till partiledningen under Léon Blum. Déat framträdde som ledare för den neosocialistiska strömningen inom SFIO som representerade klassarbete, antikommunism, pacifism och den av de Man inspirerade "planismen". Motsättningarna ledde till en brytning och i november 1933 bildades Parti socialiste de France. Déat hörde fortfarande hemma på vänsterkanten och utsågs i januari

till flygminister i Sarrauts center-vänsterregering. Han var fortsatt journalistiskt verksam och hans antikommunism och pacifism blev allt mer markerad. När han återvaldes som deputerad i april 1939 hade han som samlade paroll haft "Rassemblement Anticommuniste". Det var också vid denna tidpunkt som han i tidningen *L'Oeuvre* den 4 maj 1939 publicerade sin famösa artikel med rubriken "Mourir pour Danzig?". Déat hörde därför till dem som den 10 juli 1940 röstade för Pétaains maktbefogenheter. Därmed hade hans bana som samarbetsman inletts. När tidningen *L'Oeuvre* återupptog sin utgivning den 21 september 1940 fortsatte Déat sitt journalistiska medarbetarskap varvid han förespråkade samarbete med den tyska ockupationsmakten. Ett konkret uttryck för detta samarbete var bildandet av RNP i februari 1941 där Déat först utsågs till dess generalsekreterare och senare dess president. I mars 1944 utnämndes han till arbetsminister utan att ta säte i Vichy. Han hörde till dem som lämnade Paris för att söka sin tillflykt i Sigmaringen. Efter det tyska sammanbrottet lyckades Déat hålla sig gömd i Italien där han 1947 till sist under falskt namn antogs till ett kloster (Brender 1992).

Bland ledande medlemmar av RNP fanns förutom Déat några som hade varit aktiva inom såväl SFIO som den närstående fackliga centralorganisationen CGT (Sadoun 1982: 101). Georges Albertini (1911–1983) hade varit medlem i SFIO sedan 1932 och anslutit sig till deras pacifistiska fraktion där antikommunismen var starkt förankrad. Han innehade inte någon ledande position inom partiet men räknades som en framtidsman. Efter Frankrikes fall knöt han åter kontakt med Déat och kom att bli en av hans närmaste män inom RNP. När partiet reorganiserades 1942 fick Albertini posten som partiets generalsekreterare vilken han behöll fram till Paris befrielse; han utsågs också till Déats statssekreterare den period denne satt som arbetsminister. Till skillnad från Déat stannade Albertini kvar i Paris och arresterades i september 1944. Fyra år senare blev han fri och kunde inleda den publicistiska bana som var knuten till tidskriften *Est & Ouest* och vars huvudlinje var en

stark antikommunism som samtidigt visade sympati för den socialism som Guy Mollets socialistparti representerade (Lemarie 1989).

Georges Dumoulin (1877–1963) hade också knutits till Déats RNP under ockupationsåren. Dumoulin företrädde dock närmast den fackliga kollaborationen vars huvudorgan *L'Atelier* han var redaktör för. Dumoulin var gruvarbetare som organiserat sig i CGT och stannat kvar inom SFIO. Under 1930-talet utsågs han till generalsekreterare för CGT i departementet Nord och var således en av de ledande fackliga företrädarna som ställde upp på att samarbeta med ockupationsmakten. Många av dessa företrädare fick ansvar för Vichyregimens politik på det sociala området, dvs socialpolitik, relationer på arbetsplatser, löner m.m. Gruppen kring *L'Atelier* utgjorde antagligen den grupp som samlade det starkaste stödet för Vichyregimen bland fackligt aktiva (Durrelman 1975; jfr Pechanski 1986).

Det fanns också många som varit verksamma inom socialistpartiet (SFIO) eller fackföreningsrörelsen (CGT) som valde en samarbetslinje utan att engagera sig i Déats RNP eller Doriots PPF. De var sådana som stödde Vichyregimen till en början utan att räknas till dess hårda kärna. Paul Faure (1878–1960) hade varit en av SFIO:s ledande parlamentariker och var medlem av Blums folkfrontsregeringar åren 1936 till 1938. Han röstade för Pétain den 10 juli 1940 och valdes även in i dess Conseil National, men vägrade att ta den ministerpost som han 1943 erbjöds av Laval. Till denna grupp kan också räknas René Belin (1898–1977) som åren 1933 till 1940 var en av CGT:s sekreterare. Han accepterade den 14 juli 1940 ett erbjudande att bli Vichyregimens arbetsminister, en post som han behöll till och med april 1942, varefter han drog sig tillbaka från det politiska livet. Motivet till att acceptera ministerposten var för hans del att han därigenom menade sig kunna försvara den fackliga rörelsen och dess värderingar på bästa sätt i en svår tid. Både Faure och Belin bestraffades efter kriget på olika sätt för sitt samarbete.

Som en sista grupp av renegater eller överlöpare skall här räknas in de kommunister som i ett sent skede – vid tiden för den tysk-sovje-

tiska nonaggressionspakten eller senare – bröt med partiet för att efter den 10 juli 1940 på ett eller annat sätt verka för ett samarbete med ockupationsmakten. Högst placerad i partihierarkin bland dessa var Marcel Giroux eller "Gitton" (1903–1941) som gick in i partiet 1923; redan 1932 hade han invalts i såväl centralkommitté som politbyrå och efter den 8:e partikongressen i Villeurbanne januari 1936 räknades Gitton som nummer tre inom partiet efter Maurice Thorez och Jacques Duclos. Icke-angreppspakten var den fråga som gjorde att han bröt med partiet i september 1939. Han var också en av dem som tog initiativ till bildandet av ett nytt parti Parti Ouvrier et Paysans Français (POPF) som fick en klart antikommunistisk profil. Det är mycket som är oklart om Gittons roll – om han var polisspion, om han aktivt samarbetade med tyskarna – men kommunistpartiet fördömde hans agerande och låg sannolikt bakom det atterit som ändade hans liv i september 1941. Andra som i likhet med Gitton och med likartade skäl bröt med partiet vid tiden september–oktober 1939 var Albert Vassart (1898–1958), Marcel Brout (1887–1957) och Jean-Marie Clamamus (1879–1972) (jfr Pryce-Jones 1981). Vassart hade invalts i centralkommittén 1926 och var under något år i mitten av 1930-talet PCF:s representant vid Komintern. Vid sin återkomst till Frankrike 1935 valdes han till borgmästare i Maisons Alfort utanför Paris och var huvudsakligen aktiv i den kommunala politiken. Efter brottet med PCF anslöt han sig till POPF och återupptog i september 1941 sin post som borgmästare. Brout hade bakom sig en verksamhet inom den kommunistpartiet närstående fackliga centralorganisationen CGTU och valdes 1936 in som deputerad för det 20:e arrondissementet i Paris. Clamamus, slutligen, hade varit aktiv inom vänstern sedan början av seklet. Vid partisplittningen följde han med till PCF och han var den som mer än någon annan bidrog till att bygga upp partiets starka ställning i Bobigny i Paris röda bälte. Clamamus valdes till borgmästare första gången 1919, en post som han behöll fram till 1944. Han var också en av PCF:s ledande parlamentariker efter att ha valts in som deputerad 1924; 1936

valdes han in som senator. Bobigny utgjorde dock hans maktbas. Pakten i augusti 1939 fick honom att bryta med PCF och gå in i POPF. Clamamus hörde också till dem som den 10 juli 1940 röstade för Pétain. Utan att på ett direkt aktivt sätt samarbeta med ockupationsmakten betraktade man dock inom motståndsrörelsen hans kvarstannande vid borgmästarposten i Bobigny som ett uttryck för samarbete (Stovall 1990). Clamamus och de övriga avhopparna sågs av PCF som överlöpare och dömdes som sådana efter landets befrielse vanligtvis till kortare frihetsberövanden.

4. Jämförande analyser

De individuella fall som redovisats har som minsta gemensamma nämnare att de handlar om renegater eller överlöpare. Dessa genomgångar får nu ligga till grund för en rad jämförelser. En avsikt är att försöka se om det är möjligt att identifiera bestämda mönster som förenar denna grupp. För det första kan man se till det individuella planet: är det en homogen eller en heterogen grupp? Väljer man i stället att se till partivän blir frågan: är vissa partier i större utsträckning förknippade med överlöparfenomenet än andra partier, och vad är i så fall utmärkande för dessa partier? Slutligen kan man också ställa frågan om det inte i vissa länder i större utsträckning än i andra har funnits överlöpare, och vad beror det på?

Det är givetvis så att de fall som redovisats som överlöpare eller renegater i det föregående inte representerar vare sig ett totalt urval av mängden överlöpare/renegater eller ens ett systematiskt urval av samma mängd. Å andra sidan får man hålla i minnet att mängden av överlöpare/renegater som den här bestämts är ändlig och att antalet personer som tidigare innehått ledande positioner inom ett socialistparti eller kommunistparti och senare gått över till fascism/nazism eller aktivt kollaborerat med den tyska ockupationsmakten under kriget är relativt begränsat till antalet. Detta innebär att de systematiseringar som görs i det följande ändå bör ha en viss bärkraft rörande vad som är utmärkande för detta fenomen.

A. Individuella jämförelser

Det är framför allt aspekter som rör tidpunkter för anslutning till respektive brytning med den socialistiska/kommunistiska rörelsen samt övergång till fascism eller kollaboration som är möjliga att systematisera. Är det så att det föreligger några samband mellan tidpunkt för brytning med socialism/kommunism och övergång till fascism/kollaboration? Det är även möjligt att – låt vara på ett mycket grovt sätt – försöka peka på olika bevekelsegrunder som tycks ha underlättat eller kan förklara övergången från kommunism/socialism till fascism/kollaboration. Kan det vara ideologi som förklarar övergången? Är det en ideologisk samsyn (revolutionär syndikalism, anti-kapitalism) eller andra ideologiska motiv (pacifism, antikommunism) som ligger bakom? Eller är det strategiska överväganden (opportunist, att göra det bästa möjliga av en situation) som har haft betydelse? Kanske det är fråga om icke rationella handlingsmönster (speciella personliga egenskaper, en auktoritär personlighet, politiska misslyckanden, personliga problem som alkoholism) som spelat roll? Låt oss ändå med alla dessa reservationer i minnet försöka göra en sammanställning av merparten av de fall vi tidigare redogjort för; den följer på nästa sida.

Vissa mönster framträder. En tidig brytning med vänstern innebär en mer succesiv övergång till fascism/kollaboration. Den tidiga övergången är ofta förknippad med en anknytning till den revolutionära syndikalismen, vilket är detsamma som den italienska erfarenheten. På samma sätt tycks det vara så att ju senare brytningen med vänstern är desto mer abrupt blir övergången. De motiv som ligger bakom en sådan sen övergång tycks vanligen vara förknippad med vad jag valt att kalla strategiskt handlande eller opportunist, dvs ett försök att handla på bästa möjliga sätt i en svår situation. Det är i stort de generaliseringar materialet medger, och som sådana förefaller de vara rimliga. Däremot tycks det vara svårt att påvisa några andra tydliga mönster: ålder, tidpunkt för organisering i den socialistiska rörelsen, tidpunkt för brytning med vänstern och

		Tidpunkter för:					Motiv för övergång:			
		Födel- seår	Socialist. organis.	Kommunist organis.	Bryt- ning	Över- gång	Ideolog. samsyn	Ideolog. motiv	Strateg. motiv	Tradit. handl.
Flyg	[S]	1891	1907	1917	1929	1947	x	x		x
Jørgensen	[DK]	1890	1910	1919	1935	1943			x	
Bergstedt	[DK]	1877	1927	—	1942	1942			x	
Krogh	[N]	1883	1907	1923	1928	1940			x	x
Eines	[N]	1886	1917	1923	1927	1947			x	
Olsen	[N]	1886	1917	1923	1924	1940	x		x	x
Olaussen	[N]	1887	1906	1923	1927	1940	x			x
Meyer	[N]	1896	1915	—	1940	1940			x	
de Man	[B]	1885	1902	—	1940	1940	x	x	x	
Mosley	[GB]	1896	1924	—	1930	1932	x	x		x
Beckett	[GB]	1894	1917	—	1930	1934	x	x		x
Toman	[A]	1897	1918	1920	1931	1938			x	
Torgler	[D]	1893	1911	1920	1933	1934			x	
Panunzio	[I]	1886	1907	—	1914	1921	x			
Olivetti	[I]	1874	1897	—	1907	1921	x			
Mussolini	[I]	1883	1907	—	1914	1919	x			
Bombacci	[I]	1879	1917	1921	1927	1936	x		x	x
Tasca	[I,F]	1892	1909	1921	1929	1947		x	x	
Lagardelle	[F]	1874	1893	—	1914	1927	x			
Valois	[F]	1878	1897	—	1907	1925	x			
Doriot	[F]	1898	1917	1921	1934	1938	x	x	x	x
Sabiani	[F]	1887	1917	1921	1923	1938		x		x
Maïon	[F]	1899	1917	1921	1929	1941		x	x	
Célor	[F]	1902	1917	1921	1932	1941		x		
Barbé	[F]	1902	1917	1921	1934	1938	x	x		
Chasseigne	[F]	1902	1927	1921	1929	1940			x	
Sellier	[F]	1885	1909	1921	1929	1941			x	
Hueber	[F]	1883	1900	1920	1929	1939	x			
Déat	[F]	1894	1917	—	1933	1941	x	x	x	
Albertini	[F]	1911	1932	—	1940	1942		x	x	
Dumoulin	[F]	1877	1897	—	1940	1940		x	x	
Faure	[F]	1878	1904	—	1940	1940		x	x	
Bélin	[F]	1898	1927	—	1940	1940		x	x	
Gitton	[F]	1903	1921	1921	1939	1940		x	x	x
Vassart	[F]	1898	1927	1921	1939	1941		x	x	
Clamamus	[F]	1879	1907	1921	1939	1940			x	

Förklaringar:

Ideologisk samsyn (revolutionär syndikalism, antikapitalism)

Ideologiska motiv = andra ideologiska motiv (pacifism, antikommunism)

Strateg motiv = strategiska motiv (opportunism i olika former)

Tradit handl = traditionellt handlande (speciella personliga egenskaper, auktoritär personlighet)

tidpunkt för övergång till fascism/kollaboration visar annars ingen inbördes samvariation. Inte heller tycks dessa övergångar vara förenade med bestämda motiv. För vissa fall av övergångar har säkert en antikapitalistisk orientering haft betydelse, medan för andra antikom-

munisten eller speciella personliga egenskaper har varit avgörande för deras agerande. Med andra ord tycks gruppen av renegater/överbörare som vi tittat på vara rätt så heterogen till sin karaktär. Intressant att notera är ändå att ideologiska motiv (ideologisk samsyn

eller andra ideologiska motiv) tycks vara ungefär lika vanliga som andra motiv (strategiska motiv eller traditionellt handlande) bland överlöparna. Bland de ideologiska motiven tycks dock den ideologiska samsynen ej dominera, utan andra ideologiska motiv, strategiska motiv och traditionellt handlande har sannolikt varit viktigare bevekelsegrunder för övergångarna från socialism/kommunism till fascism/kollaboration. I detta avseende är det således svårt att hitta stöd för den totalitära hypotesen. På det individuella planet är det svårt att påvisa några specifika drag hos dem som räknas som renegater/överlöpare. Hur ser bilden ut om man ser till de partier/rörelser som dessa renegater var knutna till? Vilken ställning hade man haft och vilken ställning fick man? Utgjorde renegaterna typiska inslag i dessa rörelser?

B. Partivisa jämförelser

Vid de partivisa jämförelserna riktas intresset mot två aspekter, nämligen dels att se till vänstern och andelen överlöpare inom denna grupp, dels att se till de grupper dit överlöparna sökte sig: hur stor andel av dem som kan räknas som fascister/kollaboratörer hörde ursprungligen hemma inom vänstern? Inte heller här är det möjligt att göra en systematisk genomgång parti för parti beroende på att lämpliga data i stor utsträckning saknas. Vad som presenteras ger ändå en indikation om inom vilka partier överlöparfenomenet var mer eller mindre omfattande samt inom vilka fascist/samarbetspartier vänsterinslaget var starkast. Ett försök görs att särskilja genomslaget på tre olika nivåer: en elitnivå eller inom ledarskapet, en medlemsnivå och slutligen en massnivå (väljarna). Presentationen disponeras även här ländervis.

Sverige

De som följde med Nils Flyg och stannade kvar inom Socialistiska partiet fram till krigsslutet har betecknats som renegater i den svenska kontexten. Hur stor andel utgjorde denna grupp av den svenska kommunismen? Ser man till den centralkommitté som valdes vid

SKP:s 7:e kongress i juni 1927 så bestod den av 42 ledamöter (Nerman 1949:173). Bland dessa var det inte mindre än sex – Nils Flyg, Arvid Olsson, Herman Johansson, Anna Stina Pripp, Carl Bergström och Paul Almén – som höll fast vid SP en bit in på 1940-talet. Det är med andra ord en rätt stor andel (ungefär var sjunde) i den ledande kadern inom dåvarande SKP som kan betecknas som blivande renegater. Bilden blir något annorlunda om man ser till kommunisternas parlamentariska representation. Bland dem som under 1920-talet var medlemmar av SKP:s riksdagsgrupp var Nils Flyg ensam om att stanna kvar i SP på 1940-talet. Ett annat sätt att se på renegaternas storlek är att försöka uppskatta stödet för SP i relation till stödet för SKP. Ett lämpligt jämförelseår kan vara 1944 eftersom SP då otvetydigt är att klassificera som ett nazistiskt parti. Några uppgifter om medlemstal finns inte för SP vid denna tidpunkt varför det måste bli gissningar. Medlemstalet för SP vid tidpunkten för Kilboms utträde ur partiet låg vid 11–12 000; i början av 1938 uppskattar Kennerström siffran till mellan 5–6 000 (Kennerström 1974:207). Därför kan medlemssiffran 1944 knappast ha legat över 1 000, kanske kring 500. Detta kan jämföras med SKP:s medlemstal vid denna tid som var i stigande och kanske uppgick till 19–20 000. Ser man i stället till väljarstödet för de två partierna är skillnaderna ännu mer markerade. SP erhöll vid valet 1944 5 279 röster att jämföras med 318 466 för SKP.

Låt oss i stället vända på frågan: hur stor andel av den nazistiska rörelsen i Sverige utgjordes av dem som betecknats som renegater? Återigen gäller att alla uppskattningar om den nazistiska rörelsens medlemsstyrka är osäker. Helene Löw anger att de vid mitten av 1930-talet hade cirka 30 000 medlemmar (Löw 1990:266); under kriget minskade antalet medlemmar sannolikt till hälften. Underlaget är säkrare om man ser till nazistpartiernas väljarstöd 1944. De tre partier som Löw räknar in – Svensk socialistisk samling, Sveriges nationella ungdomsförbund och Sveriges socialistiska parti – erhöll tillsammans 13 533 röster

av vilka SP:s andel utgjorde 39% (Löw 1990:268).

Sammantaget tycks alltså renegatfenomenet ha utgjort ett inte obetydligt inslag inom den ledande kadern i den svenska kommunismen. Däremot har stödet för den på medlemsnivån och massnivån varit marginellt. Trots detta marginella stöd tycks ändå renegaterna ha utgjort en betydande del av den svenska nazistiska rörelsen.

Danmark

Det kan knappast råda någon tvivel om att antalet renegater som gick över till den danska nazistiska rörelsen var begränsat. De fall som illustrerar fenomenet kunde under 1930-talet inte hänföras till någon formellt ledande position inom vare sig SD eller DKP. Inte heller tycks den f d vänstern ha utgjort någon dominerande del inom den danska nationalsocialismen. Om man utgår från de sammanställningar Malene Djursaa gjort av uppgifter om danska nazisters tidigare partihemvist så tycks bland medlemmar ungefär 28% ha hört hemma inom SD eller DKP att jämföra med cirka 41% som varit medlemmar av något borgerligt parti (Djursaa 1981:137). Bland DNSAP:s ledare är personer med vänsterbakgrund än mindre företrädd: 1.5% anger DKP som tidigare parti medan 22.6% uppger sig ha tillhört Socialdemokratiet (Djursaa 1981:162).

Sammanfattningsvis utgör renegaterna en obetydlig del av vänstern; man kan finna att bland DNSAP:s medlemmar fanns tidigare vänstersympatisörer, men att andelen tidigare DKP-medlemmar tycks ha varit liten. Renegatfenomenet var inte omfattande i Danmark.

Norge

De fall som illustrerade renegatfenomenet i Norge utgjordes av personer som en gång i tiden haft ledande positioner i NKP men brutit med partiet under 1920-talet. För NKP:s räkning finns vissa uppgifter tillgängliga som gör det möjligt att säga något om hur stark ställning de blivande renegaterna hade inom NKP:s ledande organ. Einhart Lorenz har som bilaga till sin bok *Det er ingen sak å få partiet lite* sammanställt 51 kortare biografier över le-

dande kommunister under perioden 1923–1931. Av dessa är det fyra som kan betecknas som blivande renegater (Lorenz 1983). Vidare redovisar Lorenz i ett annat arbete ledamöterna i NKP:s sentralstyrelse respektive politbyrå. Fördelningen antal ledamöter i sentralstyrelsen och blivande renegater är för några år följande: 16/2 (1923), 22/1 (1925), 25/1 (1927) och 16/0 (1929); inom politbyrå var motsvarande siffror: 11/0 (1925), 13/1 (1927) och 17/0 (1928) (Lorenz 1978:428–429). De blivande renegaterna fanns alltså representerade i NKP:s ledande organ fram till 1927, men de var enstaka fall. De hade också en svagare förankring inom politbyrå än inom sentralstyrelsen. Inte heller inom DNA är det många inom det ledande skiktet som ansluter sig till NS eller solidariserar sig med dess politik. Av de 70 ledamöter som 1936 representerade DNA i Stortinget var det en – Peter Vorum – som gick in i NS (Pryser 1988:449). Bland gruppen tidningsredaktörer med DNA-anknytning var det däremot 8 av 44 som valde att stanna kvar vid tidningen och föra en NS-vänlig politik; som jämförelse var motsvarande fördelning bland redaktörer med anknytning till Bondepartiet 9 av 24 (Pryser 1988:451).

Trots att många uppgifter insamlats om NS-medlemmar utifrån partiarkiv och intervjuer med f d medlemmar har jag inte kunnat hitta data över dessa medlemmars tidigare partimedlemskap (Larsen 1980). Ser man till de sociala karaktäristika medlemmarna uppvisar så tycks medelklassen vara överrepresenterad, vilket skulle kunna tolkas som så att andelen f d vänstermedlemmar (DNA, NKP) knappast kan ha utgjort ett flertal (Larsen 1980:612). Pryser refererar (1991:160) uppgifter från rättegångar med frontkämpar – flertalet av dem var NS-medlemmar – som visar att fyra tidigare varit medlemmar av DNA, medan ingen tidigare tillhört NKP. Däremot finns det anledning anta att relativt många med bakgrund i NKP och DNA:s vänsterflygel anslöt sig till fagopposisjonen 1940 och senare stannade kvar i den av ockupationsmakten påbjudna kommissariatiska LO. Samtidigt måste man komma ihåg att gränsen mellan vad som var

kollaboration och motståndarbete många gånger kunde vara hårfin (jfr fallet Viggo Hansteen).

Trots att man kan finna exempel på renegater inom den norska vänstern var deras antal rätt begränsat. Det enda område där de torde ha spelat en betydelsefull roll är inom fackföreningsrörelsen under krigsåren.

Belgien

Hendrik de Man var en av ett fåtal parlamentariker som var beredd att gå in i förhandlingar med den tyska ockupationsmakten. Flertalet parlamentariker följde regeringen i dess flykt till Frankrike och sedermera Storbritannien. Vid ett möte i Limoges den 31 maj 1940 skall mellan 113 och 160 av 202 ha uttryckt sitt stöd för regeringen (Höjer 1946:310). Trots att de Man var socialistpartiets ordförande tycks han inte ha fått många efterföljare, dock osäkert hur många. Det är lika svårt att avgöra hur stor andel som renegaterna utgjorde bland belgiska fascister/kollaboratörer. Det är klart att sådana fanns, men deras antal torde ha varit ringa.

Storbritannien

Mosley valdes till det brittiska Underhuset sist gången 1929. Han representerade då Labour och sammantaget utgjordes partiets parlamentsgrupp av 287 medlemmar. Inom denna grupp var det tre ledamöter – Mosley, Forgan och Beckett – som några år senare tog steget till att bli medlemmar av BUF. Andelen renegater var liten, men den fanns dock representerad. Däremot är det svårare att uttala sig om den fd vänsterns ställning inom BUF. I de studier som gjorts av BUF:s medlemmar saknas data om deras tidigare politiska tillhörighet. Tydligt är ändock att rätt många av dem som utgjorde BUF:s ledande kadrer hade haft en bakgrund inom Labour eller Independent Labour. När detta konstateras bör man dock vara medveten om att BUF både på det medlemsmässiga planet och det väljarmässiga planet var en mycket liten rörelse.

Österrike

Även för Österrike gäller att man bara kan finna några enstaka exempel på elitnivå som

skulle kunna klassificeras som renegater eller överlöpare. Karl Toman hade suttit i KPÖ:s centralkommitté och under en kortare tid fungerat som partiets generalsekreterare. Men dels tycks han ha varit ensam om sin politiska bana, dels var hans anknytning till den österrikiska nazismen svag. Således tycks andelen renegater ha varit litet bland de ledande kadreerna. Däremot finns det indikationer som tyder på att fenomenet varit mer omfattande på medlems- och massplanet. Konrad (1989: 118) gör uppskattningen att efter februarihändelserna 1934 en tredjedel av medlemmarna i Schutzbund sökte sig till NSDAP; det gällde dock inte i Wien. Även om man vid analyser av NSDAP:s medlemsdata saknar uppgifter om tidigare politisk tillhörighet (Botz 1980) och inte heller har gjort några studier av väljandringar för denna period (Botz 1987) är det sannolikt att nazisterna gjorde rätt stora inbrytningar i den österrikiska socialdemokratin på massnivå efter 1938 (Konrad 1989:111).

Tyskland

Bland personer i ledande befattning inom SPD och KPD var det bara ett fåtal som öppet och frivilligt gick över till NSDAP. Ser man till den ledande kadern kan man med hjälp av sammanställningar som bygger på uppgifter hos Weber (1969) teckna en bild av dess omfattning. Av 504 biograferade ledande tyska kommunister från mellankrigstiden är det ungefär 15 som går över till NSDAP; bland dessa är det kanske nio som gör det frivilligt medan fem eller sex gör det efter påtryckningar under vistelser i koncentrationsläger. Ser man i stället till sammansättningen av formella organ från år 1929 är det fråga om enstaka fall. KPD:s parlamentsgrupp uppgick då till 54 medlemmar av vilka två möjligen kan räknas som blivande renegater (Torgler och Hein). Partiets centralkommitté (ZK) bestod av 63 ledamöter av vilka två kan räknas som renegater (Hein och Max Opitz), medan Hein var den ende i den 15 man starka politbyrån. Inte någon av dessa tre kan räknas som något tydligt exempel på frivillig övergång till NSDAP. Trots att en stor mängd studier ägnats NSDAP:s och SA:s medlemsstruktur har data

över medlemmarnas tidigare politiska hemort saknats varför slutsatser om övergångar på medlemsplanet ej är möjliga att dra. Dock finns indikationer av olika slag om inte obetydliga övergångar av medlemmar från KPD närstående RGO till NSBO eller från RFB till SA (Duhnke 1972:101; Peukert 1980:107). I stället får man gå till de analyser av väljarvandringar som Jürgen Falter och medarbetare presenterat. Av dem framgår att vid novembervalet 1932 gick ungefär 4% av KPD:s tidigare väljare (juni 1932) över till NSDAP medan 2% av NSDAP:s väljare (november 1932) kom från KPD. För SPD var motsvarande andelar 6% respektive 4% (Falter & Zintl 1988:79). Sammantaget indikerar dessa data att renegatfenomenet hade en begränsad omfattning i Tyskland på såväl ledarplan som massplan före maktövertagandet 1933.

Italien

Både Mussolini och Bombacci hade innehaft ledande positioner inom PSI (redaktör för *Avanti*) respektive PCI (medlem av centralkommittén). Ändå var det inte många som följde dem från dessa positioner till fascismen. Bland dem som innehade formellt ledande positioner inom PSI och PCI var andelen renegater förhållandevis liten. Bombacci hade vid kongressen i Livorno 1921 invalts i centralkommittén som då utgjordes av femton medlemmar. Däremot var han ej ledamot av den fem man starka direktionen, och han kvarstod ej heller i den nya till tjugo ledamöter utvidgade centralkommitté som valts vid PCI:s kongress i Lyon 1926; i denna ingick dock Angelo Tasca denna gång (Martinelli 1982:365-68). Däremot är det svårare att uttala sig om övergångar bland medlemmar och väljare. Det är rimligt att anta att många revolutionära syndikalister sökte sig till den fascistiska rörelsen, men det är svårt att klart belägga detta. En indikation om detta får man när man i stället ser till den fascistiska kärnan och dess politiska ursprung. Den fascistiska rörelsen grundades ju vid mötet på Piazza San Sepolcro i mars 1919 och deltagarna där räknas till rörelsens grundare och kallades också för "sansepolcristi". Adrian Lyttelton har gjort ett urval

bland 66 av deltagarna av vilka han kunde identifiera 58; av dessa 58 var 9 syndikalister, 3 socialistiska interventionister, medan 6 varit verksamma i den interventionistiska rörelsen (Lyttelton 1987:457). Vad Lytteltons sammanställning antyder är att runt en femtedel eller mer hade sina rötter i någon av den socialistiska vänsterns olika grupperingar. Överlöpare eller renegater har alltså relativt sett varit vanliga i Italien.

Frankrike

Om man bara ser till de fall som redovisades i det föregående avsnittet förefaller antalet renegater vara flest i Frankrike. Stämmer detta även om man försöker hitta några mått för att beskriva fenomenet? Det är framför allt bland ledande kadrer som man kan göra vissa jämförelser rörande hur stor andel renegater och överlöpare utgjorde. På massplanet är det svårare att hitta data bland annat därför att de franska fascistpartierna knappast figurerar i valstatistiken under 1930-talet och därmed omöjliggör skattningar av väljarvandringar. Man bör också hålla i minnet att de partier och grupper som under ockupationsåren stödde Vichyregimen aldrig blev stora till numerären. Partier som PPF och RNP samlade tillsammans kanske 30 000 medlemmar när de var som störst omkring år 1942 (Gordon 1980). Den hårda kärnan av samarbetsmän som följde det tyska återtagandet från Paris och Vichy till Sigmaringen kan ha uppgått till 4-5 000 personer (Sweets 1988:752).

Låt oss till att börja med se på några indikatorer som ger en bild av hur stor andel renegater och samarbetsmän utgjorde av vänstern. PCF:s 5:e kongress hölls i Lille juni 1926. Den centralkommitté (CC) som utsågs då bestod av 81 medlemmar som inom sig utsåg en politbyrå (BP) bestående av 15 ledamöter (Robrieux 1984:626). Bland medlemmarna av CC är det 8 (10%) som kan betecknas som renegater: Barbé, Désphélippon, Doriot, Gaillard, Hueber, Marion, Sellier och Vassart. Inom politbyrå är andelen högre (20%): Doriot, Sellier och Barbé. Drygt 10 år senare vid den 9:e partikongressen i Arles december 1937 nomineras 55 personer till partiets ledande organ av

vilka 4 (7%) kan betecknas som renegater: Gitton, Vassart, Soupé och Clamamus (Courtois 1980:59). Som synes utgör de blivande renegaterna en klar minoritet inom PCF:s ledande organ vid de två tidpunkterna, men det är ändå noterbart att så många som runt 10% inom denna begränsade grupp bröt med kommunismen för att bli mer eller mindre aktiva samarbetsmän/fascister.

Ett annat mått på hur man inom vänstern förhöll sig till samarbetet med ockupationsmakten är att se till fördelningen av röster när de franska parlamentarikerna den 10 juli 1940 skulle ta ställning till om Pétain skulle ges extraordinära befogenheter eller ej. Av 670 närvarande deputerade och senatorer avstod 21 (3.1%) från att rösta, medan 569 (84.9%) röstade för och 80 (11.9%) emot. Bland de 80 som röstade nej kan 62 – eller 78% – betecknas som hörande till vänstern (Handourtzell & Buffet 1989:70); detta kan jämföras med att vänsterns andel av deputeradekammarans ledamöter som valts in 1936 utgjorde 63%, dvs under förutsättning att radikalsocialisterna räknas till vänstern. Detta tyder på att vänstern var något starkare företräd bland dem som röstade nej, men likafullt var det en majoritet inom vänstern som röstade för Pétains extraordinära maktbefogenheter. Ser man till kommunisternas agerande så var de som stannat kvar inom PCF på grund av partiförbudet som gällde alltsedan september 1939 förhindrade att delta. De som under september/oktober 1939 bröt med partiet fanns dock samlade i en parlamentsgrupp Union Populaire Française (UPF) av vilka 12 var närvarande vid omröstningen; deras ställningstaganden fördelade sig så att två (17%) avstod, tre (25%) röstade mot medan sju (58%) röstade för, bland dem Clamamus och Capron (Handourtzell & Buffet 1989:185). Även bland de forna kommunisterna var det en majoritet som röstade för Pétain, men majoriteten var inte lika kraftig som inom den parlamentariska församlingen som helhet. Data på medlems- eller massnivå är svårare att få tag på. Sadoun (1982:105) refererar uppskattningar som visar att övergången från SFIO till kollaborationspartierna var mycket begränsad, kanske en på tusen; mot-

svarande andel för PCF var sannolikt inte större.

Spelade överlöparna från vänster en central roll i de fascistiska eller de samarbetsinriktade partier som fanns i Frankrike under denna period? Låt oss se på i första hand Doriot's PPF, men också Déats RNP. Om vi börjar med att se på PPF:s ledarkader så finns vissa data om dess tidigare politiska orientering, dels i anslutning till det nybildade partiet 1936, dels i anslutning till partiet under ockupationsåren. Doriot övertog från kommunistpartiet de beteckningar som där användes för partiledningen (politbyrå, centralkommitté). PPF:s första politbyrå bestod av åtta medlemmar av vilka sex var f d kommunister (Doriot, Barbé, Marschall, Marion, Teulade och Arrighi); dessa var vanligt förekommande även inom andra delar av PPF:s partiapparat (Wolf 1967:137; jfr Sternhell, 1980). Under kriget var Doriot's ställning inom partiet än starkare vilket skapade problem när han vid några tillfällen lämnade landet för att kämpa på östfronten. Vid ett av dessa tillfällen i mars 1943 utsågs en ställföreträdande partiledning bestående av nio personer av vilka tre var f d kommunister (Barthélemy, Marschall och Sabiani) (Wolf 1967:270). Under krigsåren minskade således andelen f d kommunister i partiledningen. Vad gäller medlemsplanet så rapporteras från PPF:s första kongress i november 1936 data om kongressdeltagarnas tidigare politiska anslutning; 38.7% saknade politisk tillhörighet medan 33.1% hade hört hemma inom vänstern (PCF 21.3%, SFIO 8.6%) och 23.7% hade varit verksamma inom den extrema högern. Resterande 4.5% hade haft sin bakgrund i en kristdemokratiskt orienterad grupp JOC (Wolf 1967:140). Dessa siffror kan jämföras med vad som rapporterades i anslutning till partiets kongress i Paris Gaumont Palace november 1942: 41.8% utan parti, 31% hade hört hemma inom vänstern (21.6% PCF, SFIO 8.1% och radikaler 1.3%), medan högern hade varit tidigare hemvist för 27% av kongressdeltagarna (Brunet 1986:392; Handourtzell & Buffet 1989:198).

Ser man till motsvarande sammanställningar för RNP så framgår att det är ett mycket

starkt inslag som har sina rötter i den reformistiska vänstern, dvs SFIO. Av de tretton personer som 1943 utgjorde partiets styrande "commission permanente" kom fem från SFIO (Albertini, Dumoulin, Désphélippon, Zoretti, Silly) och sex hade hört hemma bland neosocialisterna (Déat, Favier, Guionnet, Levillain, Montagnon, Lafaye) (Ruosso 1987:156). Fördelningen är motsvarande för det 30-tal ledande RNP-medlemmar Brender identifierar: tre har haft en tidigare bakgrund i PCF (Barbé, Desphélippon, Fontenoy) och tre har hört hemma inom högern (Brille, Deloncle, Goy) medan övrigas bakgrund har varit SFIO eller neosocialismen (Brender 1992:200, 214, 230). Bilden är likartad om man ser till partimedlemmarnas politiska bakgrund. I Nord skall som exempel 60% av medlemmarna ha haft sitt ursprung i vänstern, av vilka 3/4 skall ha hört hemma inom SFIO (Handourtzel & Buffet 1989:203). Vad dessa exempel visar är att inom vissa av de grupper som samarbetade med den tyska ockupationsmakten spelade renegater eller överlöpare en inte obetydlig roll även på medlemsplanet. Sannolikt utgjorde de ej en majoritet inom PPF – och kanske inte heller i RNP – men de svarade för en stor minoritet.

Varje försök att antyda skillnader mellan länder med avseende på vilken roll som renegater spelat inom den vänster man kom ifrån och den fascism/det samarbete med ockupationsmakten man sökte sig till är förenad med stora svårigheter. De jämförelser som kan göras är högst relativa samtidigt som man måste komma ihåg att – med undantag för Tyskland och Italien – de fascistiska rörelserna och de grupper som samarbetade med ockupationsmakten under kriget var mycket begränsade till numerären. Med detta i minnet skall ändå ett försök göras att bestämma renegaternas varierande ställning i de europeiska länder som behandlats i det föregående. Några distinktioner kan därvid tjäna som underlag. Först avses vilken ställning man hade på olika nivåer, bland ledare eller elit, medlemmar samt "massa", vilket i detta sammanhang kan jämföras med väljare eller befolkningen i stort. En andra aspekt avser deras ställning inom den vän-

ster man en gång tillhört respektive deras ställning i den fascism/kollaboration man sökte sig till. Till sist är det också viktigt att skilja mellan vilken del av vänstern man varit lierad med, vänstern i form av socialism eller socialdemokrati respektive kommunism. De jämförelser som görs är mycket ungefärliga och innebär ett försök att påvisa betydelsen från att vara ringa eller obefintlig betydelse till att vara av relativt stor betydelse. Låt oss börja med att se på ledarplanet.

Det underlag som ligger till grund för jämförelser av renegaternas ställning bland de ledande kadreerna är relativt tillfredsställande. Bestämningen av fenomenet renegat eller överlöpare svarar ju också bäst mot denna grupp. Här tycks det vara så att det är i Italien och Frankrike som deras ställning varit starkast, men man får inte heller glömma det svenska fallet. Skälen till att Italien och Frankrike avviker kan vara skilda politiska kulturer där partiskiften och övergångar är vanligt förekommande (jfr Nolte 1969:592; Brandt 1983:48). Till detta kan antagligen också läggas ett element av politisk klientilism så tillvida att när ledande politiska personligheter tog steget från vänster till fascism/kollaboration var det många av deras medarbetare och sympatisörer som slog följe. Detta måste ha spelat en viktig roll för fall som Mussolini, Doriot och Déat, men även Flyg.

Går man från ledarplanet till medlemsnivån blir underlaget för jämförelser mer bristfälligt. Trots detta kan man ändå antyda vissa skillnader mellan länder. De renegatpartier som i mycket var en skapelse av tidigare kommunist- eller socialistledare lyckades också behålla en skara av gamla medlemmar; ju längre tid som gått från brytningen med vänstern desto svagare tycks dock den fd vänsterns ställning ha blivit inom renegatpartierna. Detta är speciellt tydligt för de partier som förknippas med Flyg, Doriot och Déat. För övriga partier (och länder) förefaller inslaget av renegater ha varit högst begränsat. I länder som Österrike, Tyskland och Italien är det skillnad om man ser till tiden före eller efter maktövertagandet.

Låt oss till sist se på massplanet. I några få fall finns möjlighet att göra bedömningar uti-

från analyser av väljarvandringar (Tyskland) medan i andra fall grova jämförelser utifrån valstatistik eller rena gissningar kommer ifråga. Det mönster som därvid avspeglas är att i de länder där fascistpartierna blev statsbärande fanns sannolikt en överströmning från vänstern på massplanet. I de länder som ockuperades var en sådan överströmning sannolikt helt obetydlig, möjligen med undantag för Frankrike. Att kommunismen i Sverige svarar för en viss överströmning på massplanet är en konsekvens av att Socialistiska partiet trots sin litenhet ändå kom att utgöra en betydande andel av den fascistiska rörelsen i Sverige.

Det förefaller som om renegatfenomenet framför allt berörde ledarplanet och i mindre utsträckning medlems- och massplan, och detta är något som skulle tala för den totalitära hypotesen. I det stora hela var detta fenomen till sin omfattning rätt begränsat, men i vissa länder var den tydligare än i andra. Framför allt kan man i ett land som Frankrike notera att renegaterna utgjorde en betydande andel av den fascistiska rörelsen eller kollaborationen. I de länder där fascistpartierna var statsbärande var förhållandena omvända eftersom fenomenet där var mindre på elitplanet än på massplanet. Tydliga länderskillnader skulle således närmast tala emot den totalitära hypotesen.

5. Avslutning

Renegater eller överlöpare är sådana som en gång hört hemma inom vänstern men sedan brutit med denna för att gå över till fascismen eller under kriget samarbeta med en främmande ockupationsmakt. Med denna innebörd kan man visa att detta fenomen existerade i Europa under den tidsperiod som sträcker sig från första världskrigets slut till andra världskrigets slut. De individer som konstituerade denna grupp var inte homogen till sin karaktär. Motiven till dessa övergångar synes ha varit varierande. Ibland kan det ha varit fråga om en ideologisk samstämmighet i synen på det kapitalistiska systemet, men torde oftare ha hängt samman med antikommunism eller någon form av opportunistiskt agerande. Omfattningen av

detta fenomen varierar också över tid och mellan länder. I ett land som Frankrike är det tydligt att såväl fd kommunister som fd socialister spelade en viktig roll i den kollaboration som etablerades med den tyska ockupationsmakten. Inte i något annat land spelade renegater en så stor roll. Samtidigt bör man då hålla i minnet att även om man bara ser till de ledande kadreerna så utgjorde de blivande renegaterna en mycket begränsad minoritet bland de franska kommunisterna och socialisterna.

Hur skall detta tolkas i relation till den övergripande frågan om ytterligheterna berör varandra? Kan renegatfenomenet tas till intäkt för att socialism/kommunism står fascismen nära? Svaret kan inte bli något entydigt ja eller nej. Om socialism/kommunism vore fascismen fjärran borde renegatfenomenet vara högst ovanligt, medan om det omvända skulle gälla detta fenomen borde vara vanligt förekommande. Nu tycks det vara varken det ena eller andra. Det har funnits renegater, men de har inte i något fall utgjort majoriteter vare sig inom den vänster man kommit *från* eller inom den fascism/kollaboration man sökt sig *till*. Det som talar för den totalitära hypotesen är att övergångarna var vanligare på elitplanet än bland medlemmar och på massplanet. Mot hypotesen talar däremot såväl att ideologisk samsyn ej var något dominerande motiv för övergångarna, som att det fanns betydande skillnader mellan olika partier vad gäller renegatfenomenets utbredning. För mig förefaller det därför vara rimligt att hävda att man utifrån en studie av renegatfenomenet ej kan hävda att ytterligheter som socialism/kommunism och fascism på ett entydigt sätt berör varandra. Med detta är inte sagt att ytterligheterna ej berör varandra. Det kan förhålla sig så. Däremot ger inte en analys som avgränsas till renegatfenomenet stöd för ett sådant påstående. Det hindrar inte att det kan finnas andra omständigheter som gör tesen om ytterligheters ömsesidiga beroende trolig.

Svante Ersson

Denna artikel presenterades som uppsats vid arbetsgruppen Komparativ politik vid Statsvetenskapliga förbundets årsmöte 5–7 oktober 1992 i Köpenhamn. Jag är tacksam för synpunkter som där framfördes och då tänker jag speciellt på förslag till förändringar från Hans Hegeland och Anders Sannerstedt. Kvarstående brister är som alltid författarens ansvar.

Litteratur

- Andreucci, F. & T. Detti (eds) (1975–79) *Il movimento operaio italiano*. Roma: Riuniti.
- Bahne, S. (1979) "Die Kommunistische Partei Deutschlands." Ingår i: Matthias, E. & R. Morsey (Hrsg.) *Das Ende der Parteien 1933: Darstellungen und Dokumente*. Königstein/Ts: Athenäum, 653–722.
- Bertolt, O. et al. (1955) *En bygning vi rejser: den politiske arbejderbevægelsens historie i Danmark: del 3*. København: Fremad.
- Benewick, R. (1972) *The fascist movement in Britain*. London: Allen Lane.
- Blot, Y. (red) (1985) *Socialism och fascism – samma familj*. Stockholm: Timbro.
- Bocșă, G. (1977) *Lă republică di Măssōlini*. Bări: Laterza.
- Botz, G. (1980) "The changing patterns of social support for Austrian National socialism (1918–1945)." Ingår i: Larsen, S.U. et al. (eds) *Who were the fascists?: Social roots of European fascism*. Bergen: Universitetsforlaget, 202–225.
- Botz, G. (1987) "Austria." Ingår i: Mühlberger, D. (ed) *The social basis of European fascist movements*. London: Croom Helm, 242–280.
- Brandt, W. (1983) *Att ta parti för friheten: min väg 1930–1950*. Stockholm: Norstedt.
- Brender, R. (1992) *Kollaboration in Frankreich im Zweiten Weltkrieg: Marcel Déat und das Rassemblement national populaire*. München: Oldenburg.
- Brunet, J.P. (1983) "Une fascisme français: le Parti populaire français de Doriot (1936–1939)." *Revue française de science politique*, 33, 255–280.
- Brunet, J.P. (1986) *Jacques Doriot: du communisme au fascisme*. Paris: Balland.
- Burrin, P. (1986) *La dérive fasciste: Doriot, Déat, Bergery 1933–1945*. Paris: Seuil.
- Cannistraro, P.V. (ed) (1982) *Historical dictionary of fascist Italy*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Cross, C. (1961) *The fascists in Britain*. London: Barrie & Rockliff.
- Coston, H. (1967) *Dictionnaire de la politique française*. Paris: Coston.
- Courtois, S. (1980) *Le PCF dans la guerre: de Gaulle, la résistance, Staline ...* Paris: Ed. Ramsay.
- Dahl, O. (1991) "Sosialradikalisme i Saldrepubliken 1943–1945." *Historisk tidskrift*, 392–405.
- De Grand, A.J. (1986) *In Stalin's shadow: Angelo Tasca and the crisis of the left in Italy and France, 1910–1945*. DeKalb: Northern Illinois U.P.
- Djursaa, M. (1981) *DNSAP: danske nazister 1930–45: del 2*. København: Gyldendal.
- Dodge, P. (1966) *Beyond marxism: the faith and works of Hendrik de Man*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Dreyfus, M. (1990) *PCF: crises et dissidences*. Bruxelles: Ed. Complexe.
- Duhnke, H. (1972) *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln: Kippenheuer & Witsch.
- Durrleman, D. (1975) "Des syndicalistes dans la collaboration (1940–1944)." *Cahiers d'histoire de l'Institut Maurice Thorez*, no 14; 117–159.
- Falter, J. & R. Zintl (1988) "The economic crisis of the 1930s and the nazi vote." *Journal of interdisciplinary history*, 19, 55–85.
- Fischer, C. (1991) *The German communists and the rise of nazism*. Basingstoke: Macmillan.
- Fleck, C. (1988) "Wie aus einem Sozi ein Nazi wurde." Ingår i: Maimann, H. (Hrsg.) *Die ersten 100 Jahre: Österreichische Sozialdemokratie 1888–1988*. Wien: Christian Brandstätter, 227–232.
- von Freyberg, J. & B. Hebel-Kunze (1975) "Die deutsche Sozialdemokratie in der Zeit des Faschismus." Ingår i: von Freyberg, J. et al. *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie 1863–1975*. Köln: Pahl-Rugenstein, 180–241.
- Gérard-Libois, J. & J. Gotovich (1971) *L'an 40: la Belgique occupée*. Bruxelles: CRISP.
- Goodfellow, S. (1992) "From communism to nazism: the transformation of Alsatian communists." *Journal of contemporary history*, 27, 231–258.
- Gordon, B.M. (1980) *Collaborationism in France during the second world war*. Ithaca: Cornell U.P.

- Gotovitch, J. (1992) *Du rouge au tricolore: les communistes belges de 1939 à 1944*. Bruxelles: Labor.
- Grau, R. et al. (1970) *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: biographisches Lexikon*. Berlin: Dietz.
- Gregor, A.J. (1979) *Young Mussolini and the intellectual origins of fascism*. Berkeley: University of California Press.
- Griffiths, R. (1983) *Fellow travellers of the right: British enthusiasts for Nazi Germany 1933–1939*. Oxford: Oxford U.P.
- Grimlund, O. (1966) "Flyg, Nils." Ingår i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 16, 223–226.
- Handouztzel, R. & C. Buffet (1989) *La collaboration ... à gauche aussi*. Paris: Perrin.
- Haupt, G. (ed) (1971) *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international: l'Autriche*. Paris: Ed. Ouvrières.
- Hermansson, C.H. (1977) *Kommunister: en intervju bok första boken*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Holmes, C. (1982) "Beckett, John." Ingår i: *Dictionary of labour biography*. Vol. VI. London: Macmillan, 24–29.
- Höjer, C.H. (1946) *Le régime parlementaire Belgique de 1918 à 1940*. Uppsala: Universitetet.
- Jakobsen, K. (1989) *Mellem København og Moskva*. København: Tiden.
- Jankowski, P. (1989) *Communism and collaboration: Simon Sabiani and politics in Marseille, 1919–1944*. New Haven: Yale U.P.
- Kennerström, B. (1974) *Mellan två internationaler: Socialistiska partiet 1929–37*. Lund: Arkiv.
- Kilbom, K. (1955) *Cirkeln slutet*. Stockholm: Tiden.
- Konrad, H. (1989) "Social democracy's drift toward nazism before 1938." Ingår i: Parkinson, F. (ed) *Conquering the past: Austrian nazism yesterday & today*. Detroit: Wayne State U.P., 110–124.
- Laver, M. & B.W. Hunt (1992) *Policy and party competition*. London: Routledge.
- Larsen, S.U. (1980) "The social foundations of Norwegian fascism 1933–1945: an analysis of membership data." Ingår i: Larsen, S.U. et al. (eds) *Who were the fascists?: social roots of European fascism*. Bergen: Universitetsforlaget, 595–620.
- Laurat, L. (1965) "Le parti communiste autrichien." Ingår i: Freymond J. (ed) *Contributions à l'histoire du Comintern*. Geneve: Droz, 67–95.
- Lewis, D.S. (1987) *Illusions of grandeur: Mosley, fascism and British society, 1931–81*. Manchester: Manchester U.P.
- Lemire, L. (1990) *L'homme de l'ombre: Georges Albertini 1911–1983*. Paris: Balland.
- Levine, R.A. (1963) *The arms debate*. Cambridge: Harvard U.P.
- Lipset, S.M. (1966) *Den politiska människan: studier i politikens sociologi*. Stockholm: Aldus.
- Lorenz, E. (1978) *Norwegische Arbeiterbewegung und Kommunistische Internationale 1919–1930: Untersuchung zur Politik der norwegische Sektion der Kommunistischen Internationale*. Oslo: Pax.
- Lorenz, E. (1983) *Det er ingen sak å få partiet lite: NKP 1923–1931*. Oslo: Pax.
- Lundberg, E. (1963) "Nils Flygs väg till nazismen." *Svensk tidskrift*, 50, 292–302.
- Lundh, P.A. (1982) *Socialistiska partiet: från socialism till politisk bankrutt 1929–1945*. Stockholm: Röda Rummet.
- Lyttelton, A. (1987) *The seizure of power: fascism in Italy 1919–1929*. 2nd ed. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Lööw, H. (1990) *Hakkorset och Wasakärven: en studie av nationalsocialismen 1924–1950*. Göteborg: Universitetet.
- McLoughlin, B. (1990) "'Das intensive Gefühl, sich das nicht gefallen lassen zu dürfen': Arbeiterschaft und die Gewaltpraxis der NSDAP, 1932–1933." Ingår i: R.G. Ardelt & H. Hautmann (Hrsg.) *Arbeiterschaft und Nationalsozialismus in Österreich*. Wien: Europaverlag, 49–72.
- Mack Smith, D. (1985) *Mussolini*. London: Paladin.
- Maitron, J. (ed) (1970–) *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*. Paris: Ed. Ouvrières.
- Martinelli, R. (1982) "Il gruppo dirigente nazionale: composizione, meccanismi di formazione e di evoluzione: 1921/1943." Ingår i: Iardi, M. & A. Accornero (eds) *Il partito comunista italiano*. Milano: Feltrinelli, 363–385.
- Matthias, E. (1979) "Die Sozialdemokratische Partei Deutschlands." Ingår i: Matthias, E. & R. Morsey (Hrsg.) *Das Ende der Parteien 1933: Darstellungen und Dokumente*. Königstein/Ts: Athenäum, 99–202.
- Meisel, J. (1986) *Die Mauer im Kopf: Erinnerungen eines ausgeschlossenen Kommunisten*.

- ten 1945–1970. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Nerman, T. (1949) *Kommunisterna: från Komintern till Kominform*. Stockholm: Tiden.
- Nilsson, T. (1985) "Från internationell socialism till nationell folkgemenskap: Socialistiska partiet 1938–45." *Historisk tidskrift*, 26–51.
- Nolte, E. (1969) *Three faces of fascism: Action française, Italian fascism, national socialism*. New York: New American Library.
- Norberg, A. et al. (1988) *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*. Stockholm: Riksdagen.
- Ory, P. (1980) *Les collaborateurs 1940–1945*. Paris: Seuil.
- Peschanski, D. (ed) (1986) *Vichy 1940–1944: Quaderni e documenti inediti di Angelo Tasca: Archives de guerre d'Angelo Tasca*. Paris: Editions du CNRS.
- Pedersen, J.K. (1990) "Kommunist, socialdemokrat og nazist: Aage Jørgensens rolle i dansk arbejderbevægelse." *Arbejderhistorie*, no 34, 43–53.
- Peukert, D. (1980) *Die KPD im Widerstand: Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933 bis 1945*. Wuppertal: Peter Hammer.
- Pryce-Jones, D. (1981) *Paris in the Third Reich: a history of the German occupation, 1940–1944*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Pryser, T. (1988) *Klassen og nasjonen: 1935–1946*. (Arbeiderbevegelsens historie i Norge; 4). Oslo: Tiden.
- Pryser, T. (1991) *Arbeiderbevegelsen og Nasjonal samling: om venstrestrømningen i Quislings parti*. Oslo: Tiden.
- Ravn, O. (1979) *Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930–1945*. København: Berlingske.
- Roberts, D.D. (1979) *The syndicalist tradition and Italian fascism*. Manchester: Manchester U.P.
- Robrieux, P. (1984) *Histoire intérieure du parti communiste. Tome 4: biographies, chronologie, bibliographie*. Paris: Fayard.
- Rossi, A. (1951) *Les communistes français pendant la drôle du guerre*. Paris: Editions d'histoire et d'art.
- Rouso, H. (1987) *La collaboration*. Paris: MA Editions.
- Sadoun, M. (1978) "Les facteurs de la conversion au socialisme collaborateur." *Revue française de science politique*, 28, 459–486.
- Sadoun, M. (1982) *Les socialistes sous l'occupation: résistance et collaboration*. Paris: Presses de la FNSP.
- Santarelli, E. (1969) "Bombacci, Nicola." *Dizionario biografica degli italiani*. Vol. 11. Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 370–373.
- Sartre, J.P. (1977) "Qu'est-ce qu'un collaborateur?" Ingår i: *Situations, III: lendemains de guerre*. Paris: Gallimard, 43–61.
- Schafranek, H. (1990) "NSDAP und Sozialisten nach dem Februar 1934." Ingår i: R.G. Ardelt & H. Hautmann (Hrsg.) *Arbeiterschaft und Nationalsozialismus in Österreich*. Wien: Europa-verlag, 91–128.
- Scheuer, G. (1985) *Genosse Mussolini: Wurzeln und Wege des Ur-Faschismus*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Skidelsky, R. (1975) *Oswald Mosley*. London: Macmillan.
- Skidelsky, R. (1981) "Reflections on Mosley and British fascism." Ingår i: Lunn, K. & R.C. Thurlow (eds) *British fascism: essays on the radical right in inter-war Britain*. London: Croom Helm, 78–99.
- Soucy, R. (1986) *French fascism: the first wave, 1924–1933*. New Haven: Yale U.P.
- Sternhell, Z. (1980) "Strands of French fascism." Ingår i: Larsen, S.U. et al. (eds) *Who were the fascists?: social roots of European fascism*. Bergen: Universitetsforlaget, 479–500.
- Sternhell, Z. (1987) *Ni droite, ni gauche: l'idéologie fasciste en France*. Nouv. ed. Bruxelles: Ed. Complexe.
- Sternhell, Z. et al. (1989) *Naissance de l'idéologie fasciste*. Paris: Fayard.
- Stovall, T. (1990) *The rise of the Paris red belt*. Berkeley: University of California Press.
- Sweets, J.F. (1988) "Hold that pendulum!: redefining fascism, collaborationism and resistance in France." *French historical studies*, 15, 731–758.
- Sörensen, Ö. (1983) *Fra Marx till Quisling: fem sosialisters vei til NS*. Oslo: Aventura.
- Thurlow, R. (1987) *Fascism in Britain: a history, 1918–1985*. Oxford: Blackwell.
- Tännsjö, T. (1988) *Det röda Nacka: en historik*. Stockholm: Författares bokmaskin.
- Wachtler, J. (1983) *Zwischen Revolutionserwartung und Untergang: die Vorbereitung der KPD auf die Illegalität in den Jahren 1929–1933*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Weber, H. (1969) *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik*. Band 2. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Weber, M. (1978) *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Vol 1. Berkeley: University of California Press.
- Willequet, J. (1986) *La Belgique sous la botte: résistances et collaborations 1940-1945*. Paris: Ed. Universitaires.
- Wolf, D. (1967) *Die Doriot-Bewegung: ein Beitrag zur Geschichte des französischen Faschismus*. Stuttgart: DVA.

Kommunerna och socialbidraget

Inledning

Socialbidraget har via sina föregångare socialhjälpn och fattigvårdsunderstödet en lång historia. Bidraget skiljer sig från de flesta andra överföringar från offentlig sektor till hushållen på olika sätt. För det första: Bidraget utgår efter individuell behovsprövning. Allmänt anses socialbidrag som något hushållen bör utnyttja endast som en sista möjlighet. Därför kan socialbidragets omfattning i en stadsdel, kommun eller i riket ses som en indikator på allvarliga försörjningsproblem. Detta leder till ett större allmänt intresse för överföringen än vad dess ekonomiska roll ensamt motiverar. För det andra: Socialbidraget administreras och finansieras kommunalt. Det finns en lokal variation i generositet över riket som har få motsvarigheter bland de överföringar från offentlig sektor som går till hushållen.

Att studera lokala variationer i socialbidragets omfattning motiveras alltså dels av socialbidragets sociala betydelse, dels av att det här är frågan om decentraliserat beslutsfattande inom den offentliga sektorn. I denna artikel skall vi redogöra för en studie av kommunernas socialbidragsnormer, andelen socialbidragstagare samt kostnaderna för socialbidraget.

Socialbidraget regleras av socialtjänstlagen från 1982 som är allmänt hållen vad gäller rätten till ekonomiskt bistånd. Socialstyrelsen är den centrala instans som lämnar råd om verk-

samhetens inriktning. Vid handläggningen av en persons ansökan om socialbidrag används socialbidragsnormer. En förenklad bild av normernas roll är följande: Socialarbetarna undersöker den sökandes inkomster (före socialbidrag) och om försörjningen inte kan ordnas på annat sätt. Om försörjningen inte kan ordnas på annat sätt, och dessutom inkomsterna är lägre än normerna blir beslutet att bistånd beviljas med ett belopp stort som skillnaden mellan norm och inkomst (före socialbidrag). Bilden är förenklad eftersom individuella hänsyn skall tas. Normerna ses som ett arbetsverktyg och socialbidrag kan beviljas även om inkomsterna (före socialbidrag) överstiger normerna.

Våra forskningsfrågor är:

1. Vad påverkar kommunpolitikernas beslut om normernas nivå? Varför har vissa kommuner höga normer, medan andra har låga?

2. Påverkar normernas nivåer socialbidragets omfattning? Om normerna har effekt innebär det att kommunpolitikerna genom beslut om normernas nivåer kan påverka de totala utgifterna för socialbidraget. Resultat om socialbidragets känslighet för socialbidragsnormernas nivå kan utnyttjas för att konstruera räkneexempel som anger konsekvenser av olika ändringar i normerna, t ex av att införa för riket enhetliga normer. I Socialstyrelsen (1985) finns förslag om lämpliga normer. Vi söker besvara frågan: Antag att alla kommuner med normer under den föreslagna nivån hade höjt sina normer upp till denna, vilka blir konsekvenserna för socialbidragets omfattning för hela riket?

3. Vad annat än normer påverkar socialbidragets omfattning? För att belysa denna fråga måste andra faktorer än normernas nivåer be-

aktas. Det är intressant att känna till faktorer som ligger bakom att socialbidraget har så olika omfattning i landets kommuner. Exempel på denna variation är att socialbidragstagarnas andel av kommunbefolkningen år 1984 var allt från en till tolv procent. Uttryckt som kostnader per kommuninvånare och år var det frågan om skillnader från 17 kronor till 990 kronor.

4. Hur känsligt är socialbidragets omfattning på riksnivå för olika förändringar i demografiska och ekonomiska förhållanden? Frågan kan belysas med hjälp av de samband som framkom då fråga 3 belystes. Genom att genomföra hypotetiska förändringar kan vi simulera socialbidragets omfattning på riksnivå.

Metod

Hur kan frågorna besvaras? Det finns utländska försök att analysera den typ av skillnader som vi är intresserade av. Låt oss se på ett.

I Förbundsrepubliken Tyskland (dvs före återföreningen) fanns det fler mottagare av Sozialhilfe i de nordliga än i de södra landsdelarna. Medan 4,5 procent av invånarna i ett område omfattande de nio nordligaste förbundsländerna mottog Sozialhilfe under ett år var motsvarande andel 2,6 procent samma år för ett område omfattande förbundsländerna Rheinland-Pfalz, Baden-Württemberg och Bayern. En annan uppmärksam skillnad är den emellan stad och landsbygd. Betydligt större andel av stadsbefolkningen än av landsbygdsbefolkningen mottar Sozialhilfe. De två skillnaderna verkar inte vara tillfälliga utan är varaktiga.

Ett ambitiöst försök att förklara skillnaderna med hjälp av statistisk metod gjordes av Krug & Rehm (1986). De arbetade med statistiska upplysningar om 327 "Kreise" som är motsvarigheten till de svenska kommunerna och vilka finansierar Sozialhilfe. Forskningsarbetet inleddes med att en sakkunnig panel utifrån hypoteser och förmodanden om vad som kan påverka benägenheten att lämna och motta Sozialhilfe gjorde upp en katalog med 65 olika

tänkbara indikatorer. Därefter startades ett omfattande statistiskt analysarbete bestående av flera steg. Med hjälp av explorativ dataanalys bantades antalet indikatorer ner till 16 stycken. Faktoranalys av dessa ledde till att endast fem faktorer erhöles. Dessa utnyttjades i sin tur för att med hjälp av regressionsanalys söka fånga vad som påverkar Sozialhilfes mellan primärområdena varierande omfattning. Analysen dokumenterades mycket fylligt.

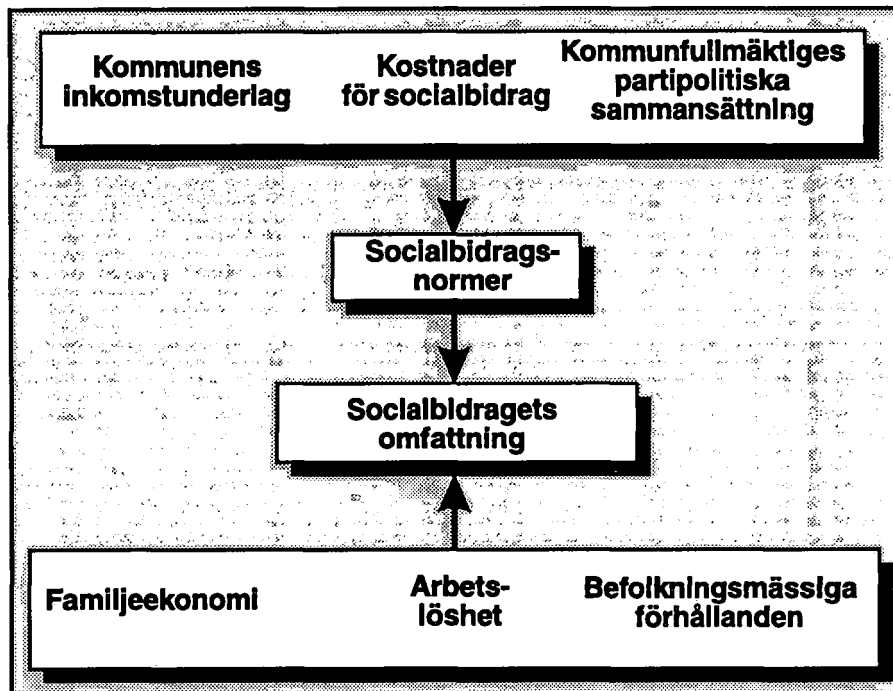
Vad förklarar enligt analysen de två ovan nämnda skillnaderna i benägenhet att motta Sozialhilfe? Enligt resultaten är den viktigaste orsaken till skillnader mellan nordliga och sydliga delar faktorn "beteendedisposition". Faktorn mäts med dels andelen personer som är protestanter, dels med andelen som röstar på partierna CDU/CSU. Viktigast för skillnaden stad-landsbygd var faktorn "agglomeration" följt av faktorn "näringskraft".

Resultaten och analysen ur vilka de härstammar ger upphov till reflektioner. Resultatet att individuella attityder är den viktigaste orsaken till skillnader mellan landsdelarna ter sig som mindre övertygande. Man kan undra över vilka mekanismer som sammanbinder å ena sidan sättet att rösta vid allmänna val respektive konfession och å andra sidan villighet att söka eller bevilja ekonomiskt bistånd.

Den refererade studien tydliggör något som gäller alla försök att med statistisk metod förklara skillnader mellan kommuner. Resultaten skall ses mot bakgrund av både vilka statistiska uppgifter som utnyttjas och av hur de har analyserats. En avancerad statistisk analysmetod kan inte uppväga avsaknaden av en välutvecklad teoretisk ram som skall vara vägledande för variabelval.

I vår forskningsstrategi har vi mer än i den som refererats ovan tänkt igenom möjliga förklaringsfaktorer innan vi sammanställt statistiska uppgifter. Härvid har vi haft nytta av tidigare svenska studier (Gustafsson 1983, Sparen 1985 och Halleröd 1988). I stället för att som de tyska forskarna arbeta med latenta variabler, vars innebörd kan vara svår att tolka, använder vi observerade variabler direkt. Men vi har också beaktat metodproblem vid de statistiska sambandsanalyserna genom att utnytt-

Figur 1. Analysmodell.

ja avancerade ekonometriska skattningssmetoder. En tekniskt mer detaljerad beskrivning av analysen återfinns i Aguilar & Gustafsson (1992).

Figur 1 sammanfattar vår analysmodell. I den politiska delen undersöks huruvida kommunernas inkomstunderlag, kostnader för socialbidrag samt kommunfullmäktiges partipolitiska sammansättning och några andra förhållanden påverkar den socialbidragsnorm kommunpolitikerna beslutat skall gälla för nästa kalenderår. I den andra delen undersöks samband mellan bidragsnormernas nivå innevarande år och socialbidragets omfattning. Det senare mäts dels som socialbidragstagarnas andel av kommunens befolkning, dels som kostnader per bidragstagare och utifrån dessa två mått fås socialbidragets kostnader per kommuninvånare. Socialbidragets omfattning relateras i samma ekvation även till variabler som anger familjeekonomi, arbetslöshet och befolkningsmässiga förhållanden i kommunen. Data hänför sig till mitten av 1980-talet.

Normernas bestämning och effekter

Vad bestämmer normernas nivå? Är det så att stora socialbidragskostnader i kommunen leder till att man bestämmer att normerna skall vara låga? Skattingarna ger inget belägg för sådana hänsynstaganden. Detta är rimligt eftersom kostnaderna för socialbidrag är en liten del av kommunens alla utgifter. Däremot fann vi att ju högre skattekraft, desto högre bidragsnorm. Sett över hela riket finns det alltså en tendens att normerna är höga i rika kommuner och låga i fattiga kommuner. Också detta resultat ter sig som rimligt. Ju rikare kommun, desto mer verkar kommuninvånarna vilja avstå till dem med akuta ekonomiska problem. (Orr 1976) Effekten kan dock inte kallas för särskilt stark, något som följande exempel vill visa: Antag att medelskattekraften är 10 procent högre i kommun A än i kommun B och att kommunerna är lika i övriga hänseenden. Då anger våra skattingar att vi skall vänta oss normer i kommun A som är 2,9 procent högre än dem i kommun B.

Vi fann också att kommunfullmäktiges partipolitiska sammansättning har betydelse för normernas nivå. Ju fler socialistiska ledamöter¹, desto högre normer. Effekten är dock svag, som följande exempel visar: Antag att det drog fram en stark valvind över alla kommuner. Den leder till att andelen socialistiska ledamöter sjunker i proportion till vad som minst har funnits i riksdagen någonsin efter det att den allmänna rösträtten infördes. Enligt skattningarna skulle under sådana förutsättningar riksgenomsnittet för normerna bara sjunka med två procent.

I vår studie kunde inte mycket av effekt från normernas nivå på socialbidragets omfattning beläggas. Visserligen talar koefficientestimatet för att högre normer leder till fler socialbidragstagare och högre kostnader per bidragstagare. Men det är frågan om estimat för vilka den statistiska signifikansnivån är låg.

Bristen på samband mellan normernas nivå och socialbidragets omfattning kan jämföras med resultat från en norsk studie (Terum 1986). I denna genomfördes ett intressant experiment i vilket en hypotetisk biståndssökande presenterades för socialarbetare vid 22 socialkontor. Dessa ombads fatta beslut huruvida bidrag skulle beviljas, och i så fall om bidragets storlek. Resultaten anger betydande variation mellan kontoren och att det var svårt finna samband mellan de beslutade socialbidragen och normernas nivå. En förklaring till brist på samband mellan normernas nivå och socialbidragets omfattning är att betalningar över norm kan vara vanligare i kommuner med låga normer. Som visats i en undersökning (Socialdepartementet 1987) betalas socialbidrag anmärkningsvärt ofta utöver vad normbeloppen anger.

Omfattningens bestämning

Om normernas nivå inte har någon tydlig betydelse för socialbidragets omfattning, vad är då viktigt? Vi fann ganska många förhållanden av betydelse. Kommunens tätortsgrad visade sig, som i tidigare analyser, ha effekter så att ju högre tätortsgrad desto fler socialbi-

dragstagare och kostnader för socialbidrag. Det är dock långtifrån klart vad som ligger bakom det konstaterade sambandet. En tolkning är att det är frågan om högre bostadskostnader i tätbebyggda kommuner. En alternativ tolkning, som inte behöver utesluta den förra, är att effekten uppkommit på grund av skillnader i benägenhet att söka sig till socialbyrån. Anonymiteten är större i tätbebyggda kommuner än i de rena landsbygdskommunerna. När personer på landet är utan pengar lånar de av släkt och grannar, medan de som bor i staden går till socialbyrån. En tredje tolkning är att den informella ekonomin, som vi inte mätt direkt, är viktigare i landsbygdskommuner än i tätortskommuner. Effekten kan också uppstå då socialtjänsten kan fungera annorlunda i tätbebyggda kommuner än i glesbygdskommuner.

Vi fann att flera ekonomiska förhållanden har betydelse för socialbidragets omfattning. Effekten av kommunernas genomsnittliga familjeinkomst är enkel att förstå och den är förhållandevis kraftig, som framgår av följande exempel: Kommunerna C och D är helt lika, förutom att kommuninvånarnas medelinkomst är tio procent högre i D. Enligt skattningarna kan vi då vänta oss att socialbidragstagarnas andel i kommun D är 87 procent av den i kommun C.

Vi fann effekter på socialbidragets omfattning av den arbetslöshet som inte ersätts med arbetslöshetsunderstöd. Däremot kunde vi inte belägga någon motsvarande effekt av omfattningen av arbetslöshet vid vilken det betalas arbetslöshetsunderstöd (från A-kassa eller i form av KAS).

Flera befolkningsmässiga förhållanden visade sig ha effekt på socialbidragets omfattning. I enlighet med vad man kan vänta från andra källor leder en stor andel unga kommuninvånare till fler bidragstagare. Det visade sig att ju fler av de vuxna som var ensamstående, desto större är andelen bidragstagare.

Vi kunde belägga en kraftig effekt från kommunens skilsmäsofrekvens till andelen socialbidragstagare och kostnaderna för socialbidrag. Vi menar att effekten främst står för att äktenskapsupplösning ofta följs av familje-

ekonomisk kris som ofta leder till att en eller båda makar söker sig till socialbyrån. Två kommunstudier för 1960-talet visar på ett socialbidragssuppbärande bland skilda som är betydligt större än för andra grupper (Korpi 1973, Lundequist 1976). I en studie för Norge (Otnes 1987) rapporteras höga andelar socialbidragstagare bland skilda kvinnor med barn. I en mikrostudie av den svenska bostadsmarknaden fann Aguilar & Sandelin (1988) att skilsmässa förmodligen var den viktigaste orsaken till att fatta beslutet att sälja sitt småhus.

Vi fann inte mycket till effekt från andelen utländska medborgare i kommunen respektive andelen inflyttade utländska medborgare på socialbidragets omfattning. Skälen härtill kan vara olika. Det är inget orimligt resultat att nationalitet saknar en självständig effekt på socialbidragets omfattning när hänsyn väl tagits till kommunegenskaperna familjeinkomst, arbetslöshet, tätortsgrad och ålder. Den utländska befolkningen skiljer sig ju från den svenska vad gäller alla dessa egenskaper på sätt som enligt ovan var och en för sig leder till fler socialbidragstagare. När det gäller avsaknad av samband mellan andelen under året inflyttade utlänningar och socialbidragets omfattning förmodar vi att mycket av förklaringen kan sökas i databrister. Vi har hämtat uppgifter om inflyttningar från befolkningsstatistiken, som grundas på kyrkobokföringen. Utomnordiska medborgare utan erforderligt tillstånd och som enligt gällande regler vid mätillfället var berättigade till socialbidrag bokförs i regel inte.²

Systemets drivkrafter

Vi utnyttjade de funna sambanden för att göra några simuleringar i syfte att se hur olika tänkbara förändringar påverkar socialbidragets omfattning. Resultaten uttryckta som socialbidragets omfattning i hela landet sammanfattas i tabell 1. Den översta raden (simulering A) visar konsekvenser av att kommuner med normer lägre än vad Socialstyrelsen räknat fram anpassar sig till dessa. Vi ser att effekten av detta inte skulle bli stor. Det handlar om att

andelen socialbidragstagare skulle bli fyra procent högre än annars, och att kostnaderna skulle stiga med sju procent.

Tabell 1. Resultat från simuleringar av socialbidragets omfattning år 1984 under olika förutsättningar

Simulering	Andel socialbidragstagare per invånare	Kostnader för socialbidrag per invånare
Verkligt värde. Index	100	100
A. Alla kommuner med normer under vad Socialstyrelsen räknat fram anpassar sig till denna.	104	107
B. Alla kommuner antar normer som överensstämmer med vad allmänheten önskar	107	113
C. Såväl befolkningsmässiga som ekonomiska förhållanden som år 1980	71	76
D. Enbart befolkningsmässiga förhållanden som år 1980	94	97
Därav		
D1. Andel personer yngre än 25 år som år 1980	105	108
D2. Andel icke gifta som år 1980	90	91
D3. Skilsmässofrekvens som år 1980.	101	101
(D4. Fördubblad skilsmässofrekvens)	155	228)
E. Enbart ekonomiska förhållanden som år 1980.	75	76

Not: Alla värden anges som procent med avseende på predicerade värden för 1984.

I en enkätundersökning vars fältarbete genomfördes av Statistiska Centralbyrån ombads den svenska befolkningen att uttrycka lämpliga nivåer för socialbidragsnormerna. Enligt resultaten angav medianrespondenten något högre normer än vad Socialstyrelsen räknat fram.³ Tillämpning av sådana normer skulle enligt simulering B leda till en ökning av socialbidragstagandet med sju procent och av kostnaderna för socialbidrag med tretton procent.

Vi kommer nu att diskutera simulerade effekter av förändringar i familjeekonomi, arbetslöshet och befolkningsmässiga förhållanden. Det är särskilt intressant att se på faktorer bakom expansionen under 1980-talets första hälft genom att simulera 1984 års omfattning utifrån värden som gällde år 1980 för de exogena variablerna. I verkligheten var socialbidragstagarnas andel år 1980 65 procent av den fem år senare och kostnaderna (i fast penningvärde) var 49 procent. Enligt simuleringar med vår modell skulle 1980 års befolkningsmässiga, familjeekonomiska och arbetslöshetsmässiga förhållanden (simulering C) betyda en andel socialbidragstagare som är 71 procent av den fem år senare och kostnader som är 76 procent. Talen tyder på att modellen ganska väl klarar av att beskriva den antalsmässiga expansionen men att den är sämre på att illustrera kostnadsökningen.

I simulering D visas effekter av de befolkningsmässiga förändringarna. Talen pekar på att även om sådana effekter bidragit till expansionen, har tillskottet inte varit betydande. Bakom detta ligger att olika befolkningsförändringar verkar åt motsatt håll. Befolkningens åldrande (simulering D1) har verkat mot en mindre omfattning för socialbidraget. Men att fler är ogifta har haft motsatt effekt (simulering D2). Eftersom skilsmässofrekvensen inte förändrades nämnvärt under den studerade perioden kan denna inte bidra till att förklara den historiska expansionen av socialbidraget (simulering D3). Men som simulering D4 visar skulle en fördubbling av skilsmässofrekvensen leda till en kraftigt ökande omfattning för socialbidraget.

Resultaten av simulering E visar att med 1980 års ekonomiska förhållanden skulle socialbidragstagarnas andel år 1984 ha varit 75 procent av den faktiska andelen. Detta leder till slutsatsen att ekonomiska förändringar har spelat en dominerande roll för expansionen. Samma slutsats har också dragits utifrån annat empiriskt material av expansionen (Gustafsson 1986, Schwarz 1986, Socialdepartementet 1986, 1987).

Slutsatser

Med hjälp av statistiska uppgifter för Sveriges kommuner från mitten av 1980-talet har vi undersökt sambandet mellan bakgrundsfaktorer, socialbidragsnormer och socialbidragets omfattning. Vi har funnit att några systematiska faktorer påverkar hur höga socialbidragsnormerna är i en kommun. Kommunens inkomstunderlag är av betydelse, liksom den partimässiga sammansättningen av kommunfullmäktige. Däremot verkar det inte som om storleken på utgifterna för socialbidraget har någon effekt på kommunpolitikernas beslut om normernas nivå.

Vi hade svårt hitta tecken på samband mellan socialbidragsnormernas nivå och socialbidragets omfattning. Men därmed har vi inte sagt att det skulle saknas samband mellan hur socialtjänsten är utformad i en kommun och den omfattning socialbidraget har. Studien visar att man kan säga ganska mycket om faktorer utanför socialtjänsten som leder till att vissa kommuner har få socialbidragstagare medan andra har många. Socialbidragstagande är i betydande utsträckning ett urbant fenomen, men varför så är fallet är långtifrån klart. Flera befolkningsmässiga faktorer påverkar socialbidragets omfattning i kommunen: ålderssammansättningen, andelen ensamstående och skilsmässofrekvensen. Ekonomiska faktorer spelar stor roll för socialbidragets omfattning. Det handlar om kommuninvånarnas medelinkomster och om hur många som är arbetslösa utan att uppbära kontantunderstöd.

Resultat av simuleringar från funna samband kastar ljus över systemets drivkrafter. Vi drog slutsatsen att sänkta realinkomster och höjd arbetslöshet är viktiga förklaringar till att socialbidraget expanderade under början av 1980-talet. Vi fann att om kommuner med normer lägre än vad Socialstyrelsen räknat fram i stället hade tillämpat dessa skulle socialbidragets omfattning inte ha ökat särskilt kraftigt.

*Renato Aguilar – Björn Gustafsson
Januari 1993*

I uppsatsen rapporteras resultat från forskning som bedrivits med ekonomiskt stöd från Socialvetenskapliga Forskningsrådet

Noter

1. Ledamöter med partibeteckningen socialdemokrat eller vpk.
2. För vår tolkning talar att de statistiska sambanden enligt vår analys sämst stämmer in för kommunerna Ystad och Trelleborg där färjorna med många flyktingar angör. I verkligheten fanns där betydligt fler bidragstagare än vad som kan förväntas från analysen.
3. Medianrespondenten är den för vars svar gäller att lika många angav lägre eller högre svar. För utförligare beskrivning av enkäten och dess resultat se Aguilar & Gustafsson (1988).

Referenser

- Aguilar, R. & Gustafsson, B. (1988) "Public Opinion about Social Assistance in Sweden", *European Journal of Political Research*, 16, 251-276.
- Aguilar, R. & Gustafsson, B. (1992) "Social Assistance and Public Expenditures", Göteborg: Nationalekonomiska institutionen vid Göteborgs universitet, Memorandum no 168.
- Aguilar, R. & Sandelin, B. (1988) "Qualitative Response Estimates of the Selling Behaviour in the Swedish Market for Owner-Occupied Houses", *Urban Studies*, 25, 77-84.
- Gustafsson, B. (1983) *Socialhjälpens bestämningsfaktorer*, Stockholm: DSF PROJEKT 1983:1.
- Gustafsson, B. (1986) "Bidragstagarna: antal och inkomster", i *Socialbidrag*, Rapport till expertgruppen för studier i offentlig ekonomi, Stockholm: Liber (Ds Fi 1986:16).
- Halleröd, B. (1988) *Socialbidragstagande i kommunerna 1980 och 1985*, Umeå: Umeå Studies in Sociology, Universitetet i Umeå, no 95.
- Korpi, W. (1973) *Fattigdom i välfärden*, 2 uppl, Stockholm: Tiden.
- Krug, W. & Rehm, N. (1986) *Disparitäten der Sozialhilferdichte*, Stuttgart e t c: W Kohlhammer (Schriftenreihe des Bundesminister für Jugend, Familie, Frauen und Gesundheit, Band 190).
- Lundequist, K. (1976) *Socialhjälpstagande*, Uppsala: Uppsala Studies in Economic History 13.
- Orr, L. (1976) "Income Transfers as a Public Good: An Application to AFDC", *American Economic Review*, 66, 359-371.
- Otnes, B. (1987) "Enslige forsorgere som sosialhjelpmottakere", Oslo: Statistisk Sentralbyrå, Uppsats presenterad vid det 5:e Nordiska socialpolitiska forskarseminariet.
- Schwarz, B. (1986) "Socialbidragen i bidragssystemet", i *Socialbidrag*, Rapport till expertgruppen för studier i offentlig ekonomi, Stockholm: Liber (Ds Fi 1986:16).
- Socialdepartementet (1986) *Socialbidrag*. Stockholm: Liber (Ds S 1986:7).
- Socialdepartementet (1987) *Om socialbidrag*, Stockholm: Allmänna förlaget (Ds S 1987:2).
- Socialstyrelsen (1985) *Socialbidrag*, Stockholm.
- Sparen, P. (1985) "Socialbidragstagande i landets kommuner", Stockholm: Stockholms universitet, Sociologiska institutionen (Stencil).
- Terum, L.- I. (1986) *Geografisk ulikskap og nasjonale normer*, Oslo: Institut for anvendt sosialvitenskaplig forskning.

Amerikanska presidentvalet 1992: Mot en ny liberal era?

The supreme irony of the 1992 election is that in a year when Americans vented their anger at politics and their rage at government, they elected a man with a passionate love for politics and a reverence for government and its possibilities.

Så inleddes en artikel av E.J. Dionne, en av USA:s främsta politiska journalister, dagen efter 1992 års presidentval.¹ Citatet inrymmer tre sanningar om valet. Den första är att väljarna överlag uppvisade ett större missnöje med de etablerade politikerna och partierna än kanske någonsin tillförne. Den andra är att guvernör Bill Clinton avgick med segern trots, och inte främst tack vare, sin bakgrund som långvarig etablissemangspolitiker på delstatlig och nationell nivå. Sanning nummer tre är att valet innebar slutet på en era i amerikansk politik och början på en ny. Resultatet markerade en svängning i väljarkåren bort från Reagan-Bushårens betoning av individuella lösningar till en mera positiv syn på statsmaktens roll och uppgifter.

George Bush blev den blott fjärde sittande president, som förlorade sitt ämbete under 1900-talet. Segraren nådde inte upp till hälften av de avgivna rösterna. Och ytterligare en utmanare fick ett stöd, vars like inte hade skådats på 80 år.

Vi återkommer senare till valkampanjen och dess resultat. Dessförinnan kan det vara lämpligt att något granska arvet från den tidigare regimen.

Arvet från Reagan – Bush

Ronald Reagan stod i spetsen för den mest ideologiska USA-administrationen sedan 1920-talet. Under hela sin presidenttid – från det första installationstalet 1981 till det sista radioanförandet kort före avgången 1989 – predikade han ett och samma budskap: att regeringen och den federala statsmakten var

”problemet” och att lösningen måste sökas i en minskning av samma statsmakt, avreglering av ekonomin och större utrymme åt de fria marknadskrafterna. Knappast någon president sedan Franklin Roosevelt har så präglat en hel epok som Reagan.

Man behöver bara erinra om några områden inom vilka det genomfördes större förändringar än vad som setts på flera decennier: den generella omläggningen av den ekonomiska politiken (den s.k. utbudsekonomin eller ”trickle-down economics”); den stora skattesänkningen 1981 och skattereformen 1986, som förutom att förenkla skatteskalorna i stort sett avskaffade progressiviteten i systemet (inkomstskattetaket sänktes från 70 % till 28 %); samt den kraftiga upprustningen av försvaret (inklusive det kostsamma rymdförsvarsprogrammet SDI). I dessa avseenden innebar 80-talets ”Reaganrevolution” ett brott med tidigare administrationer.²

Reaganepoken innebar därtill – och det var på sitt sätt lika viktigt – en idémässig förändring genom sättet att formulera frågor och resonera om politiken: Framgångsrikt lyckades administrationen – delvis genom en svag opposition, delvis med hjälp av en servil press³ – sätta ramarna för den dagspolitiska debatten och därigenom i långa stycken bestämma debattens dagordning. Problemformuleringsprivilegiet övergick till republikanerna.⁴

Ändå är det befogat att ställa frågan hur pass bestående Reagan-Bushårens politiska förändringar kommer att bli. Det normala vid tidigare stora omvälvningar av USA-politiken har varit att de åtföljts av lika omfattande förändringar av väljarnas åsikter och partiernas sociala bas. Så var emellertid inte fallet under Reagan. Under 80-talet bildades aldrig någon republikansk majoritetskoalition, kapabel att kontrollera såväl den exekutiva som legislativa makten.⁵ Trots att republikanerna hade en knapp majoritet i senaten 1981–86, hotades på intet sätt demokraternas majoritetsställning i representanthuset. I stället utvecklades under Reagan – och än tydligare under George Bush – ett tudelat system, där den verkställande och lagstiftande makten drog åt två skilda håll. Det var en ordning som i längden inte fungerade;

ett dödläge uppstod som förlamade beslutsparaten och underblåste människors negativa uppfattning om politiker.

Tillgängliga opinionsundersökningar visade heller ingen högervändning av väljarnas åsikter i olika frågor. Snarare kunde man under Reagans första mandatperiod, då han fick igenom en stor del av sin agenda, se en trend i motsatt riktning (med försvarsfrågan som enda undantag).⁶ Utan att underskatta förändringarna under Reaganeran kan man med Walter Dean Burnham säga, att de i första rummet handlade om "a *policy realignment without electoral realignment*".⁷

På två centrala områden efterlämnade emellertid de tolv åren av republikanskt styre ett bestående arv. Det gäller dels omstöpningsen av det federala domstolsväsendet i deciderat konservativ riktning, dels den explosionsartade ökningen av det federala budgetunderskottet.

Såväl Reagan som Bush utnyttjade tillfället att sätta en konservativ prägel på de federala domstolarna. När Reagan avgick hade han utnämnt över hälften av alla federala domare, och Bush fortsatte på samma linje. Dessutom kunde de båda presidenterna utse hela sex domare till Högsta Domstolen. I samtliga fall rörde det sig om livstidsutnämningar, vilka kommer att påverka amerikansk rättsskipning i decennier.⁸

Från att ha varit världens ledande långivare gick USA under 80-talet till att bli den största låntagaren. Kombinationen av sänkta skatter och höjda försvarsutgifter ledde till att budgetunderskottet 1981–88 mer än fördubblades. Den samlade nationella skuldbördan beräknades vid George Bushs avgång ha uppgått till ofattbara fyra biljoner dollar.⁹ Det var i mycket kring detta ekonomiska testamente, som fjolårets valkampanj kom att kretsa.

Presidentvalskampanjen

Inför 1992 års presidentvalskampanj framstod det republikanska partiets möjligheter som utomordentliga.¹⁰ Det hade vunnit fem av de sex senaste presidentvalen och befolkat Vita huset

20 av de 24 åren sedan 1968. I mars 1991, då Irakkriget framgångsrikt hade avslutats, noterades president Bush för de högsta uppskattningssiffror som någonsin har uppmätts i en gallup: cirka 90 procent tyckte att han skötte sin uppgift bra eller mycket bra. Femtio procent av väljarna identifierade sig med republikanerna, endast 38 procent med demokraterna. De senare hade inte haft så låga partiidentifikationsvärden på årtionden.¹¹ Det förestående valet artade sig till en promenadseger för Bush.

Ännu på hösten 1991, ett år före valet, hade Bush mycket höga positiva opinions-siffror (ca. 70 %). Men bland mera sensibla medarbetare i Vita huset började det sprida sig en oro över att något inte stämde. Undersökningar visade nämligen att amerikanerna var misstrogna mot makteliten i Washington och allmer bekymrade över hur det skulle gå med ekonomin. Bastanta majoriteter – mellan 75–90 procent – tyckte att landet var på väg i alldeles fel riktning. En av presidentens opinionsundersökare hade mardrömmar om vad han kallade "the Churchill parallel". Det var väl inte möjligt att amerikanerna, efter en så lysande viktoria för landet som Gulfkriget innebar, skulle belöna segraren med att förpassa honom från makten?

Under sommaren och hösten 1991 var republikanernas opinionsläge tillräckligt fördelaktigt för att avskräcka de mest namnkunniga demokraterna från att kandidera. Mario Cuomo, Lloyd Bentsen, Richard Gephardt och Albert Gore förklarade alla att de inte ville ställa upp. Jesse Jackson, som 1988 hade lyckats göra aktningssvärda inbrytningar bland vita medelklassgrupper, övertalades av partiledningen att inte ge sig in i leken denna gång. Kvar fanns en samling kandidater, som inte precis gav presidentens stab några sömlösa nätter: senatorerna Tom Harkin, Bob Kerrey och Paul Tsongas, förre Kaliforniengovernören Jerry Brown samt sydstatsguvernörerna Bill Clinton och Doug Wilder.

När den långa raden av primärval startade i februari 1992, som vanligt i kalla New Hampshire, var situationen inte längre lika förutsägbar. George Bush befann sig på defensiven

och försökte värja sig mot attacker från en opponent inom sitt eget parti, journalisten och högeraktivisten Pat Buchanan. Denne angrep presidenten för att vara ansvarig för de försämrade ekonomiska tiderna och för att ha svikit vallöftet att inte under några omständigheter höja skatterna. Bland demokraterna hade Paul Tsongas, tidigare senator från angränsande Massachusetts, seglat upp som en ledande aspirant. Också Tsongas satte de ekonomiska problemen i fokus och talade mycket om vikten av att få bukt med det skenande budgetunderskottet.

En annan av de förhoppningsfulla demokraterna, Bill Clinton, verkade vara på väg ut ur striden redan innan New Hampshire-kampanjen hade avslutats. Rapporter om guvernörens kvinnoaffärer och försök att undkomma militärtjänstgöring under Vietnamkriget fick stort genomslag i medierna och syntes ett tag ominstetgöra hans kandidatur. Clintons budskap – att han var en annorlunda politiker med en konkret plan för att få ekonomin på fötter – kom nästan helt bort i alla sensationsskriverier: Från en klar ledarposition föll han på bara några dagar 13 procentenheter i opinionsundersökningarna, och i partihögkvarteret fruktade man att ett nytt fiasko à la Gary Hart 1988 var under uppsegling.

När resultaten från primärvalen inkom, visade det sig att Tsongas hade vunnit bland demokraterna med 33 procent. Clinton var emellertid god tvåa med 25 procent, vilket räddade hans kandidatur och lade grunden för vad som komma skulle.¹² På den republikanska sidan vann Bush programenligt med föga imponerande 53 procent. Men de stora rubrikerna förärades Pat Buchanan, vars 37 procent visade att det fanns ett stort missnöje med presidenten även inom dennes eget parti. Resultatet förstärkte mediabilden av Bush som en avskild patricier utan insikt i vanliga människors problem. Plötsligt var det som om Irakkriget hade ägt rum i en annan tidsålder; mediareporteringen dominerades av inslag om den "arge väljaren" och ekonomins allt sämre tillstånd.

Det fanns all anledning för Bushlägret att känna oro. Under flera år hade alla indikatorer pekat på ett växande svalg mellan väljarna och

maktapparaten i huvudstaden. 1960 instämde t.ex. 25 procent av amerikanerna i påståendet att "The government is run for the benefit of a few big interests". 1990 var siffran uppe i hela 77 procent. Nära hälften av befolkningen tyckte 1991 att "quite a few politicians were crooked". I en motsvarande undersökning från 1958 var det bara en av fyra utfrågade som delade den uppfattningen.¹³

Ett viktigt skäl till väljarnas missnöje var statsmakternas oförmåga att göra något åt de växande ekonomiska problemen. 1980-talet var i USA – i än högre grad än här hemma – en era då champagnekorkarna yrde på börsen och de rika blev allt rikare. Men det var också en tid då fattigdomen ökade, inkomstklyftorna vidgades och en ordinär familj fick allt svårare att hjälpligt klara sig ens om båda makarna arbetade.

Under 1950- och 60-talen ökade den reala inkomsten för genomsnittsfamiljen i USA med ungefär tre procent årligen. Efter 1973 har ökningen varit marginell eller försumbar, vilket innebär att familjer på den nedre delen av inkomstskalan fått det stadigt sämre. Många sparbanker gick dessutom omkull i finanskrisens spår, efterlämnande rader av skandaler och besvikna småsparare. Fastighetsvärdena sjönk snabbt, och företag sökte hålla uppe vinstnivåerna genom avskedanden. Var fjärde familj hade känning av arbetslösheten.¹⁴

I detta läge framträdde en excentrisk affärsman med anspråk på att sitta inne med lösningen på snart sagt alla problem. Texasmiljardären H. Ross Perot antydde i ett pratprogram i TV att han under vissa förhållanden kunde tänka sig att ställa upp som oberoende presidentkandidat. (Viktigast var att tillräckligt många människor visade intresse och aktivt hjälpte honom att komma på valsedeln i alla 50 delstater, något som sedermera lyckades.) Beskedet utlöste en chockvåg genom USA:s politiska system.

Perot var något så egendomligt som en etablissemangets egen revoltör, en antipolitiker med mycket goda försänkningar i landets politiskt-ekonomiska toppskikt som i småfolkets namn gick till storms mot den korrupta makt-

eliten i Washington. I mängder av TV-intervjuer förklarade han att om man bara gav sig på roten till det onda, budgetunderskottet, och fick slut på lobbyisternas kontroll över kongressen skulle det mesta ordna sig till det bästa. I det opinionsläge som rådde vann budskapet omedelbar anklang. Att Perot aldrig hade innehåft ett politiskt ämbete snarast ökade hans attraktionskraft.

Perots inverkan på valkampanjen blev större än de flesta kunde ana. I maj 1992, då Bush och Clinton i praktiken hade säkrat sina partiers nomineringar, inträffade något som aldrig tidigare skådats: en opinionsmätning visade uppstickaren Perot i ledningen med 33 procent mot bara 28 respektive 24 procent för Bush och Clinton. Presidentens uppskattningssiffror var nere i rekordlåga 37 procent, ett opinionsras utan motstycke. I juni, ett knappt halvår före valet, förklarade en majoritet av de utfrågade (53 %) att de hade en positiv syn på Perot medan bara 19 procent var negativa (27 % visste inte). Motsvarande siffror för Bush och Clinton var klart sämre.¹⁵ Kampen om presidentposten såg ut att bli en affär mellan den sittande presidenten och en i huvudsak okänd datamiljardär från Texas. Demokraterna syntes förvisade till en neslig tredjeplats.

Så inträffade en rad händelser, vilka sammantagna ändrade valdynamiken till Bill Clintons förmån. Valet av Al Gore till vicepresidentkandidat möttes med lovord från många håll. Senatorn från Tennessee hade under närmare ett decennium gjort sig bemärkt som en skicklig och seriös lagstiftare med försvars-, säkerhets- och miljöfrågor som specialitet. Tillsammans kompletterade de två sydstatarerna varandra och gav intryck av att representera en ny generation av politiker, mera intresserad av praktiska lösningar än av ideologier. Det var en image som strax gav utdelning i opinionen.¹⁶

Två andra för demokraterna viktiga händelser var deras lyckade partikonvent i juli och Ross Perots samtidiga avhopp från kampanjen. Normalt bjuder det demokratiska partiets konvent på en kakafoni av olika röster och åsikter, inte sällan i öppen strid med varandra. Så ej denna gång. Viljan att äntligen vinna ena-

de de skiljaktiga falangerna bakom partiets kandidat. Den ende som i någon mån grumlade samförståndet var Jerry Brown, vars konventtal glimtvis gav en påminnelse om de stora tillställningarna från förr.¹⁷

Clinton fick den största skjutsen från ett konvent som någonsin har noterats; i vissa mätningar låg han hela 30 procentenheter före Bush. Det var under denna tid, som demokraterna skaffade sig ett nästan ointagligt försprång och lade grunden till den kommande segern. Att Perot i samma veva hoppade av, till stor förgrämsel för anhängarna, förstärkte Clintons opinionsframgång ytterligare. Undersökningar gav vid handen att Clinton lockade över dubbelt så många Perotsympatisörer som presidenten.¹⁸ Perots oväntade återkomst som formell kandidat i oktober förmådde inte rubba ett redan etablerat opinionsläge.¹⁹

Amerikanska presidentvalkampanjer brukar av hävd präglas av ettdera av två överordnade teman. Det ena, oftast använt av kandidater från det maktägande partiet, kan summeras i uttrycket "You have never had it so good". Det brukades med framgång av George Bush 1988, under en period av fred och relativt ekonomiskt välstånd. Det andra temat, som vanligen är populärt bland utmanare, lyder "It is time for a change". Inte sedan 1980 har förutläggningarna för ett "förändringsval" varit så förhanden som 1992. Det utnyttjades maximalt av utmanarna Clinton och Perot, medan Bush redan från början kämpade i motvind. Särskilt Bill Clinton försökte på sina valmöten inpränta, att han var "the candidate for change".

Republikanernas strategiska misstag var att tro, att det skulle gå att upprepa 1988 års valkampanj. Även då hade demokraternas kandidat, guvernör Michael Dukakis, en komfortabel ledning i kampanjens början, men den minskade och försvann snabbt i takt med att motståndarna svartmålad honom i en kaskad av negativ TV-reklam.²⁰ Liksom i fallet Dukakis utgick republikanernas strategier från att det skulle räcka med att gå till hårt angrepp mot Clinton, öka dennes negativa förtroendesiffror och sedan få stöd av osäkra mittenväl-

jare vilka, hoppades man, till sist skulle föredra erfarenhet framför förnyelse.

Det var en grundlig felkalkyl. Bill Clinton var ingen Dukakis, och 1992 var inte 1988. Demokraterna visade att de hade lärt sig läxa från valet fyra år tidigare: att aldrig låta ett angrepp förbli obesvarat utan aggressivt gå till motoffensiv. Ett särskilt upprättat "war room" i Little Rock, Arkansas svarade för den dagliga planeringen av valkampanjen. Så fort det kom ett angrepp från Bushlägret hade "krigs-kabinettet" en kontraattack klar att förmedla till de väntande medierna, ibland innan angreppet ens hade hunnit offentliggöras. Demokraternas kampanj var i det avseendet – liksom i flera andra – betydligt mera professionell än den man genomförde 1988.²¹

Skicklig marknadsföring i medierna är emellertid inte tillräckligt för att vinna presidentval. Clintonlägret valde tidigt att fokusera hela intresset på inrikespolitiken, framför allt ekonomin. Strategin gick ut på att presentera kandidaten som "en ny typ av demokrat", en som inte bara betonade traditionella rättvisefrågor utan också individuellt ansvar, inte blott fördelningspolitik utan också vikten av privata initiativ. Clinton-Gores valprogram, formulerat i devisen "Putting people first", var ett oblygt frieri till den "glömda medelklass", som under 80-talet i stora skaror hade gått över till republikanerna. Med en plattform som betonade nödvändigheten av att få ordning på ekonomin, öka skattebördan för de rikaste och införa en nationell sjukvårdsförsäkring för alla amerikaner hoppades man kunna locka tillbaka hårt trängda medelklassvaljare och få Bush att framstå som de välmåendes försvarare.²²

Clintons uppgift underlättades av att republikanerna aldrig förmådde samla sig kring ett program för att komma till rätta med den ekonomiska krisen. Detta tillhör kampanjens allra märkligaste inslag. Trots att opinionsundersökningarna entydigt gav besked om, att väljarna satte ekonomin först bland alla valfrågor (och budgetunderskottet som nummer två), kom det aldrig något utarbetat förslag från den sittande administrationen.

Det saknades inte tillfällen att presentera ett sådant förslag. Såväl opponenter som an-

hängare väntade på att det skulle offentliggöras först vid det traditionsenliga State of the Union-talet i januari, därefter vid partiets konvent i augusti. Båda tillfällena försattes. Den enda konkreta idé man hade – att kraftigt sänka skatten på kapitalinkomster – var en kvarleva från Reaganåren och bidrog knappast till att ändra bilden av Bush som främmande för vanliga människors levnadsvillkor.²³

Utan ett positivt ekonomiskt program ägnade Bushs stab stor möda åt att leta fram och sprida negativa uppgifter om Bill Clinton. Allmänt försökte man utså tvivel om dennes karaktär och utmåla honom som en traditionell liberal med enda önskan att höja folks skatter. Särskilt i valrörelsens slutskede, när desperationen spred sig i Bushlägret, haglade epiteterna och presidenten gjorde en affär av att ordet "Gud" saknades i demokraternas valplattform.²⁴

Men det som hade fungerat 1988 fallerade fyra år senare. Väljarna var uppenbarligen trötta på tillmälen och negativ TV-reklam.²⁵ Intresset för sakfrågorna var däremot större än någonsin; åtminstone om man ska döma av de rekordhöga siffror som de tre TV-debatterna mellan kandidaterna noterade.²⁶ Det hindrar inte att även 1992 års valrörelse säkerligen kommer att ihågkommas som en i den långa raden av negativa kampanjer, där väljarna bombarderas med "visceral appeals that bypass substance... but tell us nothing about what [the candidates will] do if elected".²⁷

Valresultatet

Utgången av presidentvalet innebar ett maktskifte inte bara mellan partier utan också mellan generationer och idéer. För första gången sedan 1976 gick en demokrat segrande ur striden. För första gången på dryga tolv år kontrollerar samma parti både den exekutiva och legislativa makten. Segraren var 46 år, den yngste presidenten sedan John Kennedy, och vicepresidenten blott 44 (en aspekt av utgången som för övrigt vållade visst uppseende i Japan).²⁸

Tabell 1. Hur amerikanerna röstade i presidentvalen 1984–1992 (procentandelar).

	1984		1988		1992		
	Reagan	Mondale	Bush	Dukakis	Clinton	Bush	Perot
Alla röstande	59	40	53	45	43	38	19
Män	62	37	57	41	41	38	21
Kvinnor	56	44	50	49	46	37	17
Vita	64	35	59	40	39	41	20
Svarta	9	90	12	86	82	11	7
Spansktalande	37	62	30	69	62	25	14
Asiater	–	–	–	–	29	55	16
18–29 år	59	40	52	47	44	34	22
30–44 år	57	42	54	45	42	38	20
45–59 år	60	40	57	42	41	40	19
60 och äldre	60	40	50	49	50	38	12
Republikaner	92	7	91	8	10	73	17
Oberoende	63	36	55	43	38	32	30
Demokrater	25	74	17	82	77	10	13
Liberaler	28	70	18	81	68	14	18
Moderata	53	47	49	50	48	31	21
Konservativa	82	17	80	19	18	65	17
Boende i öster	53	47	50	49	47	35	18
Mellanvästem	58	41	52	47	42	37	21
Södem	64	36	58	41	42	43	16
Västern	61	38	52	46	44	34	22
Vita protestanter	72	27	66	33	33	46	21
Katoliker	54	45	52	47	44	36	20
Judar	31	67	35	64	78	12	10
Vita "born-again Christians"	78	22	81	18	23	61	15
Familjeinkomst under \$15.000	45	55	37	62	59	23	18
\$15.000–29.999	57	42	49	50	45	35	20
\$30.000–49.999	59	40	56	44	41	38	21
\$50.000–74.999	66	33	56	42	40	42	18
\$75.000 och mer	69	30	62	37	36	48	16
Fackföreningsanslutna	48	53	42	57	55	24	21
Förstagångsväljare	61	38	51	47	48	30	22

Källa: *The New York Times* 5 november 1992. Data för valet 1992 baseras på frågeformulär ifyllda av 15.490 väljare vid 300 vallokaler landet runt på valdagen den 3 november 1992. År 1984 uppgick antalet intervjuade till 9.174 och 1988 till 11.645. De som inte besvarade enkäterna är ej medtagna.

Bill Clinton vann klart med 43 procent, i absoluta tal cirka 44 miljoner röster. Bush erhöll 38 procent (38 miljoner) och Ross Perot 19 procent (dryga 19 miljoner röster). Inte mindre än 62 procent röstade alltså emot den gamla regimen och för något nytt (må vara att det kan diskuteras vad detta nya egentligen står för). En stor väljarmajoritet trodde uppenbarligen

inte längre på republikanernas lösningar. Såväl Clinton-Gore som Perot hade under hela kampanjen skarpt kritiserat "trickle-down economics" och förespråkade program, vilka förutsatte en betydligt större statlig roll i samhällsekonomin. I den meningen är det korrekt att tala om början på "en ny era" i amerikansk politik.²⁹

Det har redan diskuterats mycket hurvida Clinton ska sägas ha fått ett "mandat" av folket eller ej. De som hävdar att så ej är fallet pekar på att guvernören inte fick en absolut majoritet av rösterna. Men det är inte någon alldeles ovanlig situation. I de 43 presidentvalen mellan 1824 och 1992 har det hänt 15 gånger, att vinnaren inte nått upp till 50-procentsstrecket. Fem gånger har segraren fått mindre än 44 procent, däribland så stora namn som Abraham Lincoln och Woodrow Wilson. Senast det inträffade var 1968, då Richard Nixon – i ett val som såg en annan outsider ha framgång, George Wallace – erhöll 43,4 procent.

Valets viktigaste resultat var att Clinton lyckades bryta republikanernas s.k. "lock on the presidency" och få tillräckligt många förutvarande demokrater – de som under 80-talet kallades "Reagan Democrats" – att återvända till fadershuset. I de sex valen mellan 1968 och 1988 vann republikanerna varje gång i inte mindre än 21 delstater med idag sammanlagt 191 elektorsröster (270 behövs för seger i elektorsförsamlingen). Det var det startkapital, som partiet kunde luta sig mot vid inledningen av varje presidentvalskampanj. Geografiskt inkluderade dessa områden merparten av delstaterna i söder och väster, präriestaterna kring Rocky Mountain samt ett bälte som sträcker sig från Indiana i mellanvästern ända ut till New Hampshire i öster. Demokraterna har som jämförelse bara vunnit 13 elektorsröster sex gånger i rad (Minnesota och District of Columbia).

1988 vann Bush 40 delstater och 426 elektorsröster; i 28 av dessa stater segrade han med 10 procentenheter eller mer över Dukakis. 1992 förlorade republikanerna 11 av de sistnämnda delstaterna och lyckades bara vinna totalt 18 stycken eller 168 elektorsröster. Demokraterna å andra sidan tog hem 32 delstater

och 370 röster i elektorsförsamlingen. Clinton gjorde stora inbrytningar i södern, hans egna hemtrakter, men också i väster och i mellanvästerns industristater. Han vann de två folkrikaste delstaterna överlägset (Kalifornien och New York) och var mycket nära att slå Bush i starka republikanska fästen som Texas, Florida och North Carolina.

Ross Perot vann ingen delstat, men gjorde ändå betydligt bättre ifrån sig än vad förstasig-påarna hade trott. Ingen oberoende kandidat har i själva verket haft större framgång sedan Theodore Roosevelt kandiderade för det progressiva partiet 1912. Stödet för Perot var relativt jämnt fördelat över landet, och uppgick till 20 procent eller mer i inte mindre än 30 delstater. Och detta uppnådde han efter en minst sagt okonventionell kampanj, som inrymde flera bisarra inslag.

Det normala för oberoende kandidater brukar annars vara att de tappar mark ju närmare valdagen kommer. Väljare som i början av en valkampanj sympatiserat med en sådan kandidat, har till slut ofta stött någon mera etablerad för att inte riskera att kasta bort sin röst.³⁰ Det mönstret bröts denna gång. Det ligger nära till hands att tolka stödet för Perot som ett missnöje inte bara med Bushadministrationen utan också med den av demokraterna sedan länge kontrollerade kongressen.³¹

En närmare granskning av resultatet, baserad på s.k. exit polls, bekräftar bilden av 1992 som ett förändringsval (se tabell 1). Bill Clinton gick segrande fram i de flesta befolkningsgrupper: män och kvinnor, svarta och spansktalande (Hispanics), varje åldersgrupp från 18 till 60 och däröver (inklusive förstagångsväljarna) samt alla väljargrupper med en årsinkomst under 50.000 dollar. Praktiskt taget lika många vita röstade på Clinton som på Bush, en signifikant förbättring för demokraterna jämfört med vad som hade varit fallet det närmast föregående decenniet.

Bush hade sitt starkaste stöd bland vita manliga protestanter. De var den enda grupp – tillsammans med de välsituerade – där han slog Arkansasguvernören med över 10 procentenheter. Väljare med en årsinkomst över 75.000 dollar gick klart till Bush. Stödet för honom

minskade emellertid ju längre ned man kom på inkomststegen, medan motsatsen gällde för Clinton. Här finns ett tydligt klassbaserat röstningsmönster som för tankarna till förhållandena under Roosevelt och Truman.³²

Man kan vidare notera att Bush bara attraherade 73 procent av de republikanska väljarna, en nedgång på hela 18 procentenheter sedan 1988. Clinton lyckades trots utmaningen från Perot hålla kvar det stora flertalet demokrater och dessutom få 38 procent av de oberoendes röster. Bushs andel av de demokratiska väljarna blev bara 10 procent denna gång, en nedgång med sju procentenheter, och bland nyckelgruppen de oberoende var tillbakagången ännu större (23 procentenheter). Man kan här jämföra med valen 1980 och 1984, då Reagan två gånger i rad vann en fjärdedel av demokraternas röster och betydligt över hälften av de oberoendes.

I dessa siffror kan man skymta slutet på något gammalt och början på något nytt. Den ganska sköra koalition av traditionella republikaner, religiösa fundamentalister och socialt konservativa demokrater, som tog form under Nixon och förstärktes under Reagan, förefaller nu att ha splittrats eller i alla händelser kraftigt försvagats. De sakfrågor som höll koalitionen samman – framför allt sociala problem som bussning, droger, brottslighet men även konventionell antikommunism – har kraftigt förlorat i betydelse sedan 90-talets början. Kommunismens kollaps och det kalla krigets slut berövade paradoxalt nog republikanerna ett av deras mest effektiva argument: att det är de som garanterar ett starkt försvar mot den sinistra fienden, medan oppositionen inte är att lita på i nationella säkerhetsfrågor.

1992 års väljare var intresserade av helt andra spörsmål, i första hand ekonomin, budgetunderskottet samt problemen inom sjuk- och hälsovården.³³ Detta är frågor som normalt gynnar demokraterna. 42 procent av väljarna förklarade vid exit polls-intervjuer att de hade influerats av frågor om ekonomin och jobben, och av dessa röstade 52 procent på Clinton. Väljare som tyckte att skatter eller "familjevärden" var centrala valfrågor röstade däremot i övervägande grad på Bush. Men det var

bara en av sju väljare, som ansåg att dessa frågor var viktiga.³⁴ Prioriteringen antyder en klar förskjutning bort från republikanernas agenda till en som mera gynnar demokraterna.

Samtliga de nu nämnda faktorerna – den ekonomiska recessionen, väljarnas djupa missnöje med det politiska etablissemanget samt deras prioritering av valfrågorna – verkade till Bill Clintons förmån och bidrar till att förklara valets utgång. De möjliggjorde för honom att återerövra många vita medelklassväljare, vilka i stora skaror har flyttat ut till städernas förorter.³⁵ Men samma faktorer underlättade också för Ross Perot att vinna gehör för sitt budskap. Perot hämtade en stor del av sina väljare från tidigare oberoende, och han lockade flera republikaner än demokrater. Den typiske Perotväljaren var en vit man, men i övrigt var affärsmannens stöd förhållandevis jämnt fördelat över inkomst-, tros- och åldersgränser. Minst attraherade av honom var de svarta.

Inget tyder på att Perots kandidatur hade någon inverkan på valresultatet. En survey indikerar att bara en delstat (Ohio) möjligen skulle ha övergått från Clinton till Bush om Perot inte hade funnits med på valsedeln.³⁶ Det skulle knappast alls ha påverkat fördelningen av elektorsrösterna. Men Perots närvaro betydde ändå mycket, både vad gäller kampanjstil och debattens sakfrågor. Han bidrog verksamt till att frågan om budgetunderskottet blev en av kampanjens hetaste. Det sätt varpå han skötte sin kampanj – få valmöten och desto flera TV-framträdanden – kommer förmodligen att bilda skola för framtida kandidater.

Framför allt hade Perot en positiv inverkan på valdeltagandet. Detta har i USA stadigt minskat sedan 1960, då 65 procent av de röstberättigade deltog. 1988 gick det ner till 50,2 procent, den lägsta nivån sedan 1924. Spekulationerna om att deltagandet skulle öka 1992 visade sig stämma; preliminära resultat anger siffran till 54 procent, vilket skulle betyda att för första gången över 100 miljoner amerikaner uppsökte vallokalerna. Utan Perots inhop på arenan skulle en sådan kraftig ökning knappast ha varit möjlig.

Kongress- och guvernörsvalet

År 1988 inträffade något som inte hade hänt på 28 år: det parti som vann Vita huset förlorade samtidigt platser i kongressen. George Bushs "rockskört" visade sig inte bara svag, den var obefintlig.³⁷ Samma visa upprepades 1992. Trots Clintons seger tappade demokraterna platser i representanthuset, må vara inte fler än nio. De lyckades heller inte öka sin representation i senaten, där deras mål var att få minst 60 ledamöter.³⁸ Partiets majoritetsställning i kongressen är dock fortfarande solid: 57–43 i senaten och 259–175 i huset (en ledamot är oberoende).

Kongressvalet hade annars förutspåtts leda till ett sällsynt skadat manfall bland de sittande ledamöterna (incumbents). Så skedde nu inte; bara två "gamla" senatorer och 15 ledamöter i huset fick respass.³⁹ Hela 90 procent av kongressledamöterna blev återvalda. Att vara kongressman tillhör fortfarande de säkraste jobben i USA.

I ett annat avseende är det befogat att tala om förnyelse och förändring. Hela 110 nya ledamöter inväldes i representanthuset, det största antalet nykomlingar sedan 1948. Bland de nya fanns ovanligt många kvinnor och representanter för minoriteter, särskilt svarta. Mycket talar för att i synnerhet de kvinnliga kandidaterna – de var 11 stycken bara i senatsvalet – drog fördel av de anti-etablissemangskänslor, som var så utbredda i stora delar av väljarkåren.

Senaten fick sin första svarta kvinnliga ledamot någonsin i Carol Moseley Braun från Illinois. Dessutom invaldes ytterligare fyra kvinnor, däribland två från Kalifornien (Barbara Boxer och Dianne Feinstein). Antalet kvinnliga senatorer ökade därmed från två till sex, medan deras representation i huset steg från 28 till 47. Andra minoritetsgrupper kunde också notera påtagliga framgångar. Så gick antalet svarta i huset upp från 25 till 39, och de spansktalande från 10 till 17. Stor uppmärksamhet väckte det att Ben Nighthorse Campbell från Colorado blev senatens förste medlem med indianskt påbrå.

Om kongressvalet präglades av både kontinuitet och förnyelse, var stabilitet det utmärkande för guvernörsvalet. Demokraterna ökade sin andel av guvernörsposterna och har nu 30 stycken mot republikanernas 18 (två guvernörer saknar partibeteckning). På delstatsnivå blåste den kvinnliga framgångsvågen betydligt mattare än vad den gjorde nationellt. Alla de tre kvinnor, som kandiderade i guvernörsvalet, förlorade.

Slutligen bör det kanske tydligaste tecknet på väljarmissnöjet nämnas, nämligen de förslag till förkortning av kongressledamöternas mandatperioder som fanns på valsedeln i 14 delstater. Förslagen varierade men gick i allmänhet ut på att minimera mandattiden till 12 år i senaten och till mellan 6–12 år för representanthusledamöter. Förslagen röstades igenom i samtliga 14 delstater, och med överväldigande majoriteter.⁴⁰ Det är tveksamt om förslagen av juridiska skäl kan implementeras på delstatsnivå. Initiativens enorma genomslag garanterar emellertid att frågan om "term limits" kommer att leva kvar i debatten under åtskillig tid.*

Det har blivit vanligt att beskriva USA:s politiska utveckling i termer av cykler. Tanken är att den ideologiska pendeln svänger ungefär vartannat decennium mellan perioder av liberalism och konservatism. Under detta sekel brukar man räkna med sex cykliska perioder: den progressiva eran cirka 1900–1919, konservativt republikanskt styre 1920–1932, New Deal-epoken 1933–1947, reaktionen mot liberalism under 50-talet, reformeran under Kennedy och Johnson samt därefter – kring 1977–78 – en ny konservativ period, som nådde sin topp under Reagan.

Om cykelteorin håller streck, skulle pendeln under Bill Clinton ånyo vara på väg att svänga i liberal, reformvänlig riktning. Helt avgörande blir – vid sidan av den allmänna ekonomiska utvecklingen – hur den nye presidenten lyckas i sitt samarbete med kongressen. Mäniskors förväntningar är stora, och hans många vallöften kan bli svåra att i praktiken uppfylla. Förmår han inte etablera ett gott förhållande till kongressens lagstiftare, kan resul-

tatet bli ett kort demokratiskt mellanspel och en stagnation à la 1977–81. Clinton måste kunna visa, att demokraternas gemensamma styre i Vita huset och på Capitolium betyder något konkret och positivt, att dödläget är försvunnet och ersatt av ett konstruktivt samarbete till det stora flertalets fromma. Då har han förutsättningar att konsolidera sitt väljarunderlag och nå en ny framgång om fyra år.

En första pejling om vad amerikanerna tycker om det nya styret får vi dessförinnan i mellanårsvalet 1994.

Erik Åsard

Noter

1. E.J. Dionne Jr., "Amid Political Anger, Passion Won Out", *International Herald Tribune* 5/11 1992, 1.
2. Walter Dean Burnham, "The Reagan Heritage", i Gerald M. Pomper (red.), *The Election of 1988: Reports and Interpretations* (Chatham, N.J.: Chatham House Publishers, 1989), 8 ff.
3. Se Mark Hertsgaard, *On Bended Knee: The Press and the Reagan Presidency* (New York: Schocken Books, 1989).
4. De frågor, som administrationens motståndare ansåg viktiga (miljöhoten, drogproblemet, brottsligheten, de hemlösas situation), försvann under dessa år mer eller mindre från den offentliga debatten.
5. Det var den dröm, som länge hade närts framför allt på partiets högerflygel. Se Lex. "Conservative Cry: 'Our Time Has Come'", *U.S. News & World Report* 26/2 1979, 52.
6. Närmare om opinionsutvecklingen under 80-talet, se Thomas Ferguson & Joel Rogers, *Right Turn: The Decline of the Democrats and the Future of American Politics* (New York: Hill & Wang, 1986), 11–24.
7. Walter Dean Burnham, "The 1984 Election and the Future of American Politics", i Ellis Sandoz & Cecil V. Crabb, *Election 84: Landslide Without a Mandate?* (New York: A Mentor Book, 1985), 250.
8. Ruth Marcus, "Bush Follows Reagan's Lead on Judges", *International Herald Tribune* 19/2 1991, 2; Burnham, "The Reagan Heritage", 12 f. Den senaste demokratiska president, som utnämnde en domare till Högsta Domstolen, var Lyndon Johnson (1967).
9. Benjamin M. Friedman, *Day of Reckoning: The Consequences of American Economic Policy Under Reagan and After* (New York: Harvard University Press, 1988), 18 ff., 272 ff.
10. Redogörelsen för valkampanjen baseras, när inget annat sägs, på summeringarna i *Time* 2/11 och 16/11 samt *Newsweek* 16/11 1992.
11. I en opinionsmätning från mars 1991 ställdes George Bush mot den som då antogs vara den starkaste demokratiska kandidaten, Mario Cuomo. Siffrorna visade på ett gap mellan de båda på inte mindre än 61 procentenheter till den sittande presidentens förmån (77–16). Erik Åsard, *Den konservativa eran: Amerikansk politik från Reagan till Bush* (Uppsala: Svenska Institutet för Nordamerikastudier, rapport nr. 7, 1991), 95.
12. Samlare av trivialitetsfakta fick härigenom ett tillskott till databanken. Sedan 1952 har ingen kandidat vunnit ett presidentval utan att först ha segrat i New Hampshires primärval. Clinton skulle bryta den trenden.
13. W. Lance Bennett, *The Governing Crisis: Media, Money, and Marketing in American Elections* (New York: St. Martin's Press, 1992), 9; Dan Balz & Richard Morin, "Americans Are Losing Confidence in the System", *International Herald Tribune* 4/11 1991.
14. Sylvia Nasar, "Where Did All That 1980s' Wealth Go? Mainly to the Richest 1% of Americans", *International Herald Tribune* 6/3 1992, 4; Robert M. Solow, "Dr. Rivlin's Diagnosis & Mr. Clinton's Remedy", *The New York Review of Books* 25/3 1993, 12 f.; Kevin P. Phillips, *The Politics of Rich and Poor: Wealth and the American Electorate in the Reagan Aftermath* (New York: Random House, 1990).
15. Walter Shapiro, "He's ready, but is America ready for President Perot?", *Time* 25/5 1992, 22 ff.; Ed Goas & Brian C. Tringali, "Candidate Images in the 1992 Campaign", *The Public Perspective* jan-feb 1993, 27 ff.
16. Michael Kramer, "Clinton's Second Chance", *Time* 20/7 1992, 20 ff.; Dan Balz & Richard Morin, "Are the Baby Boomers Ready to Pick Up the Torch?", *The Washington Post National Weekly Edition* 2–8/11 1992, 37.

17. Michael Kramer, "Front and Center", *Time* 27/7 1992, 26 ff.; Margaret Carlson, "Bill's Big Bash", *ibid.*, 34 ff.
18. Laurence I. Barrett, "Perot Takes a Walk", *Time* 27/7 1992, 30 f.
19. Clintons försprång skulle minska betydligt i takt med att valdagen närmade sig. Men inte en enda av de otaliga opinionsundersökningar, som genomfördes efter demokraternas konvent, hade president Bush i ledningen. Seymour Martin Lipset, "The Significance of the 1992 Election", *PS: Political Science & Politics* 1993:1, 8.
20. För en redogörelse av kampanjen 1988, med särskild fokusering på mediabevakningen, se Marjorie Randon Hershey, "The Campaign and the Media", i Pomper (red.), *The Election of 1988*, 73–102.
21. Opinionsundersökningar tyder på att Clintons och Perots TV-reklam mottogs betydligt mera positivt av väljarna än Bushs. Se *USA Today* 6/11 1992, 1.
22. Bill Clinton & Al Gore, *Putting People First: How We Can All Change America* (New York: Times Books, 1992).
23. Ett skäl till republikanernas underlåtenhet att utarbeta ett ekonomiskt program hängde samman med interna motsättningar inom president Bushs medarbetarstab. Se Bob Woodward, "Bickering While Rome Burns", *The Washington Post National Weekly Edition* 19–25/10 1992, 8 f.
24. Republikanerna drog sig heller inte för att återuppväcka allehanda rykten om Clintons kvinnohistorier. Kvällen före valet höll kongressmannen Guy Vander Jagt, chef för partiets kampanjkommitté i representanthuset, en presskonferens om saken i Omaha, vilken dock försvann i det allmänna mediabruset. Se Paul F. Horvitz, "Snapshots of a Rugged Campaign: From Marijuana Fiasco to the 'Ozone Man'", *International Herald Tribune* 4/11 1992, 3 och Ann Devroy, "The Low Road That Went Nowhere", *The Washington Post National Weekly Edition* 9–15/11 1992, 7 f.
25. "Denouncing negative advertising was as American this time around as the Pledge of Allegiance in 1988", skriver David Von Drehle i "Election '92: The Year of the Truly Weird", *The Washington Post National Weekly Edition* 9–15/11 1992, 11.
26. Även Ross Perots ibland halvtimmeslånga föreläsningar i TV, framförda i gammaldags folkbildarstil på köpt reklamtid, lockade förvånande många tittare.
27. Kathleen Hall Jamieson, *Dirty Politics: Deception, Distraction, and Democracy* (New York och Oxford: Oxford University Press, 1992), cit. från bokomslaget.
28. T.R. Reid, "Only 46! Japanese Can't Quite Believe It", *International Herald Tribune* 5/11 1992, 3.
29. Jfr. E.J. Dionne Jr., "An End to Hard-Core Conservatism, and a Chance to Shape a New Era", *International Herald Tribune* 5/11 1992, 2.
30. Steven Rosenstone et al., *Third Parties in America: Citizen Response to Major Party Failure* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984), 4, 41.
31. Ett par opinionsundersökare hävdade efter valet att Perots stöd i väljarkåren systematiskt hade underskattats. Se Gordon S. Black & Benjamin D. Black, "'Perot Wins!' The Election That Could Have Been", *The Public Perspective* jan-feb 1993, 15 f.
32. Lipset, "The Significance of the 1992 Election", 9 ff.
33. En mätning utförd på valdagen den 3/11 1992 visade följande prioritering av sakfrågorna bland väljarna: Ekonomin (42 %), budgetunderskottet (21 %), sjuk- och hälsovård (20 %), "family values" (15 %), skatter (14 %), utbildning (13 %), aborter (12%), utrikespolitik (8 %) och miljön (5 %). *The American Enterprise* jan-feb 1993, 93.
34. *Time* 16/11 1992, 18, 20; Thomas B. Edsall & E.J. Dionne Jr., "Goodbye, GOP; Hello, Clinton Coalition", *The Washington Post National Weekly Edition* 9–15/11 1992, 15. Moralfrågorna fick trots detta en framträdande plats både på republikanernas partikonvent och i deras valplattform.
35. 1992 års presidentval är det första någonsin under vilket en majoritet av väljarna var bosatta i förortererna.
36. E.J. Dionne Jr., "Perot Didn't Alter Electoral Outcome, Poll Shows", *International Herald Tribune* 9/11 1992, 3.
37. Ross K. Baker, "The Congressional Elections", i Pomper (red.), *The Election of 1988*, 157.
38. Det parti, som har 60 platser eller mer i senaten, kan avbryta en filibuster från oppositionens sida och framtinga en omröstning i en aktuell fråga.

39. Siffrorna förtäljer dock bara en del av historien. Dels skedde det stora förändringar redan före kongressvalen genom att ledamöter antingen förlorade primärval eller frivilligt drog sig tillbaka, dels blev flera av veteranerna återvalda med kraftigt beskurna majoriteter.

40. "Not since citizen initiatives first appeared on state ballots in 1898 has an issue so galvanized Americans", heter det i *Time* 16/11 1992, 22.

Litteraturgranskningar

STIG-BJÖRN LJUNGGREN: *Folkhemskapitalismen – Högers programutveckling under efterkrigstiden*. Stockholm: Tidens förlag 1992.

Det finns två sätt att förhålla sig till Stig-Björn Ljunggrens doktorsavhandling i statsvetenskap, *Folkhemskapitalismen – Högers programutveckling under efterkrigstiden*. Det ena förhållningssättet, vi kan kalla det för det välvilliga, är att betrakta boken som en politisk essä. Läst som en sådan kan man uppskatta det långa historiska perspektivet, roas av drastiska formuleringar, stimuleras av uppslagsrikedom, botanisera i frikostiga citat, och något irriteras över en och annan jargongartad "analys". Kort sagt: genom att insupa de drygt 400 sidorna lär man sig en hel del om svensk politik och, framför allt, om hur moderater resonerar ideologiskt.

Det andra förhållningssättet, det mindre välvilliga, är att betrakta boken som en vetenskaplig produkt. Läst med fakultetsopponentens onda ögon noterar man att resonemangen brister i systematik, att begreppen ofta är oprecisa, och att framställningen sviktar i kritisk distans. Omdömet blir, försiktigt uttryckt, mindre positivt. Det är den senare läsarten som skall praktiseras över de följande sidorna.¹

"Folkhemskapitalismen" hör hemma i den uppsaliensiska traditionen av idéanalyser. För att precisera de inledande anklagelserna är det nödvändigt att identifiera strategiska ställningstaganden vid utövandet av traditionen. Någon större hjälp på vägen i form av metodiskt orienterad litteratur finns inte att få. Idéanalytikerna tycks huvudsakligen arbeta med informell traditionsförmedling. En valforskare utan yrkesmässig erfarenhet av metoden får söka sig fram på egen hand. Hur gör man egentligen en idéanalys? Och i vilka skeden

kan Ljunggren beskyllas för att ha trampat snett?

Valet av metod

Idéanalytiska studier inleds allt som oftast med en särskild positionsbestämning. Undersökningen sägs vara ett exempel på antingen en "innehållslig" eller en "funktionell" idéanalys. Innehållsliga analyser sägs ha som syfte att pröva giltigheten i de aktuella idéerna, medan funktionella analyser (genetiska, intentionala eller kausala) är inriktade på att förklara olika aktörers omfattande av idéerna.

Detta förefaller vara en av senare decenniernas mest överutnyttjade distinktioner. Låt gå för att skilja ut idékritiken som en särskild metod, men varför använda beteckningen *innehållslig*? Skulle inte också andra typer av analyser syssla med idéernas innehåll? Inte handlar väl exempelvis genetiska studier (Tänkare A är influerad av Tänkare B) om idéernas *funktioner* i samhället? Vilka insikter vinner man för övrigt på att under en och samma hatt förena genetiska, kausala och intentionala idéanalyser?² En invändning som går utöver valet av terminologi är att distinktionen inte tar hänsyn till att många idéanalyser, fullt legitimt, stannar vid en beskrivande fixering av den aktuella idémängden.

Även Ljunggren bekänner sig till den "innehållsliga-funktionella" distinktionen. Analysen karakteriseras som huvudsakligen innehållslig då "idéernas funktioner, deras 'egentliga' syfte, inte berörs" (s. 27). Närmare bestämt tänker Ljunggren använda sig av den idékritiska metoden, vilken preciseras till att forskaren uttalar sig om idéernas sammanhang med varandra, utsagornas rimlighet och i vissa fall deras giltighet. Hans idéanalys uppges vidare försöka "kasta ljus över politiska idéer och bygga upp en helhetsbild av partiets

idémässiga ställningstaganden". Ljunggrens varudeklaration stämmer bara till en del med hans empiriska analyser, och den är, som vi kommer att se, en följd av terminologiska och begreppsliga oklarheter.

Med viss tvekan – på de inledande sidorna serveras ett femtontal delvis, men bara delvis, överlappande syftesformuleringar – är studiens huvudsakliga uppgift att undersöka hur högern har förhållit sig till välfärdsstaten under efterkrigstiden. I uppgiften ingår att reda ut vilket inflytande som tre tankeskolor (liberal-konservatismen, kulturkonservatismen och socialkonservatismen) har haft under olika epoker, och att bestämma den etikett som bör sättas på dagens moderata samlingsparti (liberal eller konservativ). I slutänden ämnar Ljunggren driva hem tesen att högerns idéutveckling kännetecknas mer av stabilitet än av förändring; de förskjutningar som kan registreras är konsekvensen av anpassningar till nya samhällsförhållanden snarare än av förändrade ideologiska positioner.

Omsatt i metodtermer betyder det att Ljunggren gör två typer av idéanalyser. För det första rekonstruerar, beskriver, han högerns syn på välfärdsstaten. För det andra artbestämmer han högerns idéer i relation till tre på förhand definierade tankeskolor, vilket torde kunna kallas en typ av genetisk analys. Vi får här en illustration till den rådande terminologiska oklarheten. Uppgiften att beskriva högerns syn på välfärdsstaten har ingen självklar plats i distinktionen mellan innehållslig och funktionell idéanalys. Och den genetiska (etiketterande) uppgiften att bestämma inflytandet för olika tankeskolor har inte mycket med idéernas funktioner att göra. I stället handlar analysen om aspekter av de politiska idéernas innehåll som inte är ett spår giltighetsprövande.

För att avsluta resonemanget. Frågan är om inte idéanalytikerna gör mänskligheten en tjänst genom att sluta ta omvägen över åtskillnaden mellan "innehållslig" och "funktionell". För en utomstående förefaller det mer klagörande att gå direkt på metodmässiga grundtyper som beskrivande idéanalys, idékritik och genetisk idéanalys. Under alla om-

ständigheter hade Ljunggren varit betjänt av en mindre slentrianmässig metoddeklaration.

Hur förhåller det sig då med den utlovade idékritiska ansatsen? Jo, på några ställen resonerar Ljunggren kritiskt om idéernas sammanhang, men han lägger faktiskt mer energi på att uttala positiva omdömen om högerns ideologiska kraft. Ambitionen att tolka välvilligt är i och för sig lovvärd – det är en av bokens förtjänster att moderaterna får komma till tals på sina egna villkor – men med en långt driven positivitet riskerar uttolkaren att degraderas till ideologisk festtalare:

(D)en liberalkonservativa idéströmningen är värd att ta på allvar. Liberalkonservatismen utvecklas således från en marknadsliberal profil till en lödig amalgering, där individualism kombineras med kollektivitet, frihet med ansvar och ekonomism med värn om traditioner.

I avsnitt som dessa framstår Ljunggren som en inverterad Tingsten; det är inte idékritik utan idépanegyrik som han ägnar sig åt.

Att precisera idémängder

Ett första steg på väg mot en empirisk idéanalys är att precisera den idémängd som skall undersökas. (Verksamheten torde motsvara det som på variabelspråk kallas att definiera den beroende variabeln.) Här finns två huvudalternativ. Idéanalytikern kan på förhand precisera aktuella begrepp och kategorier och sedan pröva dessa mot materialet, eller så kan denne välja en öppen definition som fylls med innehåll av empirin.³

Ljunggrens beroende variabel är "högerns syn på välfärdsstaten". En sådan idémängd skulle kunna motivera ett omfattande diskursivt arbete, men Ljunggren väljer att förbigå litteraturens alla distinktioner. Rent principiellt finns inget att invända mot ett sådant förfaringssätt, även om man kan tycka det vara intellektuellt lättjefullt att inte ens antyda en problematisering (konsten att rätt lyfta en hatt är som bekant fundamental för statsvetare såväl som för religionsstiftare).

Åtskilligt allvarligare är att synen på välfärdsstaten visar sig stå för en mängd företeelser utan märkbar avgränsning (allt från värderingar av generella bidrag till uppfattningar om utgångsförbud för tonåringar och skvalmusik i radion). Det går heller inte att följa samtliga teman kontinuerligt då innehållet i "statssynen" skiftar över tid (beroende på hur högerns interna debatt gestaltat sig får man förmoda). Visst kan man tänka sig situationer när ett sådant öppet förhållningssätt är acceptabelt, men om det inte skall urarta till lösligt historieberättande vill man ha en försäkran om att författaren är medveten om sina beslut.

Vid en genetisk idéanalys av här aktuell karaktär är det utöver den beroende variabeln nödvändigt att precisera även jämförelsepunkterna. Har den aktuella idémängden störst släktskap med ideologi A, B eller C? Enligt metodlärans elementa bör sådana jämförelsepunkter uppfylla tre villkor: indelningarna skall vara *ömsesidigt uteslutande* (det skall åtminstone finnas någon skillnad mellan dem), *täckande* (de skall behandla relevanta aspekter av det aktuella fenomenet) och *parallella* (samma aspekter skall tas upp i samtliga alternativ).⁴

Ljunggrens version av genetisk analys utgår som nämnts från tre tankeskolor som antas konkurrera om utrymmet i högerns partidoktrin (liberalkonservatism, socialkonservatism och kulturkonservatism). Utgångspunkten är intressant då den polemiserar mot uppfattningen att högern har en antingen konservativ eller liberal ideologi. Likaså utgör presentationen av tankeskolorna informativ läsning. Vem vill inte stifta bekantskap med exempelvis den kulturkonservative tänkaren Alfred Bindslev, eller med furst Bernhard von Bunslov, som hävdar att konservatismen "framalstrar de skönaste frukter om den ympas med liberalismens idéer"?

I det ögonblick man försöker tränga bakom ordmassorna och nagla fast byggstenarna i respektive tankeskola uppstår emellertid problem. Det är en inte helt enkel uppgift att reda ut vilka de konstituerande elementen egentligen är. Nedanstående sammanställning är min bästa kondensering av de kritiska sidorna 29

till 36. (Ljunggrens resonemang är av sådan art att det inbjuder till exegetik. Alternativa närläsningar emotses med förtjusning.)

Socialkonservatism: utvecklingsoptimism; accepterar välfärdssystemets grundidé (staten har ett avgörande ansvar för medborgarnas välfärd); staten spelar över huvud taget en viktig roll i samhällsutvecklingen, dock är den etatistiska bekännelsen begränsad; strävar efter att motverka polarisering och bevara sociala miljöer från moderniserings krafter; paternalism; samt, (kanske), individualism.

Kulturkonservatism: utvecklingspessimism; positiv till traditionalism; avvisar assimileringstendenser och inslag av tidsanda; liknar i övrigt socialkonservatismen men med mindre individualism och etatism i dess moderna skepnad; paternalism.

Liberalkonservatism: utvecklingsoptimism; betonar individualism; tilltro till marknadsekonomin; skeptisk till staten; tveksamhet inför det traditionella samhället men respekt för västerländska värderingar och institutioner som gjort kapitalismen framgångsrik.

Utän att tröska detaljer vågar jag hävda att indelningarna trampar över när det gäller åtminstone kraven på att vara parallella och ömsesidigt uteslutande.⁵ Det ställer sig t ex svårt att upptäcka en distinkt kulturkonservativ syn på välfärdsstaten. Efter vad jag förstår utmärks kulturkonservatismen främst av sitt försvar av traditionella värden; ifråga om välfärdsstaten rör det sig möjligen om en nyansskillnad gentemot socialkonservatismen.⁶ Och ett annat exempel: hur ser socialkonservatism och liberalkonservatism på marknaden? Är det bara liberalkonservatism som har en positiv syn på marknadsekonomin?

Riktigt komplicerat blir det när nyliberalismen tar plats på scen i slutet av 1970-talet. Trots att förhållandet mellan liberalism och konservatism är centralt för Ljunggren ägnar han märkligt lite uppmärksamhet åt skillnaden mellan de båda ideologierna. Först nyliberalismen ges något som liknar en definition. I en tidig passage heter det att nyliberalismen är "några traditionella högerståndpunkter, vässade med nya argument, men så anbragta att de liberala inslagen dominerar" (s 323). Längre

fram ökar precisionen utan att för den skull bli öronbedövande (minimera välfärdsstaten; krisen är politikens kris, inte kapitalismens). Hur dessa ståndpunkter skall jämföras med de tre tankeskolorna förblir oklart. Vad mera är, när framställningen når fram till det slutande åttiotalet försvinner nyliberalismen som självständig idéinriktning för att i stället uppgå i liberal-konservatismen.⁷

På det hela taget förefaller det som om just "liberalkonservatismen" spökar till det särskilt mycket för Ljunggren. Genom framställningen används uttrycket i tre olika sammanhang:

I. Som beteckning på en tankeskola inom högern med ovan nämnda innehåll.

II. Som beteckning för renodlad liberalism, alternativt nyliberalism, när den dyker upp inom högern.

III. Som en samlande beteckning för ideologin hos dagens moderata samlingsparti.

Till den sistnämnda användningen, som dyker upp oannonserad i avslutningskapitlet, skall vi strax återkomma.

Sammanfattningsvis är det möjligt att det finns en röd tråd i Ljunggrens sätt att precisera sina tankeskolor, men i så fall överstiger det undertecknads förmåga att spåra den. Ett uttalande av den socialkonservative Ture Hulthén gör sig påmint. Verkligheten beskrivs bäst som "töckenhöjld, outstakad och full av irrationella moment".⁸

Att precisera idébärare

Ett andra analytiskt steg, vid sidan av att ringa in idékretsarna, är att precisera *bärarna* av de aktuella idéerna. Här finns återigen två huvudalternativ. Alternativ ett är att knyta idéerna till en preciserad aktör, i extremfallet en enskild person vid ett specifikt tillfälle. (Hur såg Ross Perot på demokratins framtid under presidentvalskampanjen 1992?) Alternativ två är att fokusera på idéerna och låta dessa styra urvalet av idébärare, kanske för att kartlägga argumenten i de senaste decenniernas EG-debatt. Även om det i en studie organiserad enligt den senare principen är viktigare *vad* som sägs än *vem* som yttrar sig, kommer man dock inte

undan ett ställningstagande till vilka partier, tidningar, experter, riksdagsdebatter etc som skall nagelfaras. (Hur vet man t ex att någon annan aktör inte kunnat tillfoga ytterligare relevanta argument?)

Ljunggrens diskussion av denna bärarproblematik skiljer mellan *particentralitet* och *idécentralitet*. "Particentrala" studier fokuseras på officiella ställningstaganden; det är uttalanden av representativa personer och innehållet i officiella partidokument som är analytiskt intressanta. Idécentrala studier är i stället fokuserade på det idéhistoriskt intressanta; uttalanden av i förhållande till partiet perifera personer kan säga något viktigt om det förflutna eller om det som komma skall, medan ledande partiföreträdare kan vara relativt oviktiga (s 28-29).

Ljunggren framför goda argument för att följa vart och ett av spåren. Tveksamt blir det först när man inser att han i sin studie valt *båda* framkomstvägarna. Tillsammans med övriga lösliga avgränsningar innebär det att Ljunggren skaffar sig en metodologisk generalklausul. Ledande partirepresentanters göranden är självklart intressanta, och uttalanden av perifera personer kan tas upp som varande idéhistoriskt givande (första gången embryot till en välfärdspositiv tanke dyker upp, sista gången någon förespråkar risbastu åt uppstudsiga tonåringar etc). I praktiken kan Ljunggren rita och berätta ungefär vad han vill om högerns idédebatt.⁹

En granskning av boken ger vid handen att balansen mellan de båda infallsvinklarna förskjuts efterhand. Allt eftersom vi närmar oss nutiden får partiets ledande representanter större utrymme. En skeptiker skulle förklara skillnaden som ett resultat av ändrade urvalsprinciper. Men det finns också en substantiell tolkning att göra. Vad vi ser är i så fall en konsekvens av politikens professionalisering. Numa sköts partiernas ideologiska utveckling av heltidspolitiker i centrala positioner inom partiet. Halvprofessionella, som vid sidan av politiken sköter företag, lantbruk eller professorstjänster, (för att ta tre exempel ur partiledarhistorien), lämnar inte längre några bidrag till den interna programdiskussionen.

Ljunggren gör en ytterligare precisering av studiens centrala idébärare, "den svenska högern". Förutom partiets riksorganisation så anges också ungdomsförbundet, kvinnoförbundet och det fristående studentförbundet som viktiga aktörer (s 28).¹⁰ Av "andrahandsorganisationerna" får ungdomsförbundet komma till tals med största regelbundenhet, och även studentförbundet är ofta om än osystematiskt citerat, allt med den uttalade – och intresseväckande – önskan att "se vad som är på gång". Kvinnoförbundet förekommer däremot endast sporadiskt. Huruvida förhållandet skall förändras några slutsatser lämnas vi att själva reflektera över.

Att välja och utnyttja material

Preciseringen av idébärare hänger nära samman med valet av material. Även på detta område kan två olika förhållningssätt urskiljas. Idéanalytikern kan antingen bearbeta en väl avgränsad materialkategori – valmanifest och offentliga anföranden är två av ett otal tänkbara exempel – eller så kan denne genomsöka ett brett spektrum av materialtyper. Liksom ifråga om idébärarna ger den skarpare avgränsningen fördelar när det gäller representativitetsdiskussioner och reliabilitetskontroller (man vet exakt vad man har gjort), men samtidigt ökar förstås risken att något väsentligt förblir oupptäckt.

Ljunggren har, kongenialt med hans övriga forskningsstrategiska ställningstaganden, valt att tråla i en lång rad materialtyper. Förutom officiellt antagna program analyseras bl a stämdebatter, förarbeten från programkommittéer, artiklar, broschyrer, böcker, styrelseprotokoll, enstaka riksdagsmotioner, och han har även gjort personliga intervjuer med några huvudrollsinnehavare.

Den påtagliga fliten ifråga om materialinsamlandet motiveras av vad som kan kallas ett idéanalytiskt credo: Det politiskt intressanta i ett partis idédebatt sägs *före* antagandet av de officiella dokumenten. Enbart okunniga och formalister inriktar sig på de urvattnade kompromissprodukter som kallas partiprogram, handlingsprogram och principprogram.¹¹

Övertygad om värdet av Ljunggrens credo känns det nästan småskuret att peka på de representativitetsproblem som gör sig påminda. Vilken status skall tillskrivas olika materialtyper? Vad krävs för att partiet skall sägas ha ändrat ståndpunkt? Hur skall t ex ändringar mellan programförslag och slutdokument tolkas? Rör det sig om en skrivning som har starkt stöd i partiet men som stryks i sista stund för att blika en oppositionsgrupp? Eller har förslagsställarna vandrat i väg på egen hand utan mandat? Ljunggren ger inget principiellt besked om sin syn på dessa och liknande frågor. Av praxis framgår dock att slutdokumenten *har* stor betydelse, men att det inte är ett nödvändigt villkor att en förändring kodifieras officiellt (se t ex de traditionella program som antogs mitt under den nyliberala eran i början av 1980-talet).

Stramare än den nu valda fingertoppsmodellen hade varit att skilja mellan olika typer av förändring: sådana som kodifierats i officiella dokument, sådana som enbart förespråkats av ledande personer osv. Rekommendationen kan låta kameral i överkant, men har fördelen att minska risken för osystematiskt prat (likom för ogenerat tesdrivande).

Det finns ytterligare frestelser med ett rikhaltigt materialurval som Ljunggrens. En överträdelsesynd som bör undvikas är att utan perspektivmarkörer blanda materialkategorier av olika typ, t ex genom att i ett och samma stycke citera både offentliga uttalanden och privata brevkomentarer.

Till god materialhantering hör vidare att påpeka obalanser i materialtillgången. I Ljunggrens fall gäller det närmast att han har haft tillgång till diskussionsprotokoll från bara några av de aktuella programkommittéerna. Han citerar utförligt (läs vällustigt) från exempelvis 1960-talets framtidskommitté: "(R)edan 1965 saknade 15 procent av svenska folket 'intellektuella förutsättningar att få arbeta'. Dessa lågintelligenta grupper hade klarat sig i det gamla samhället där 'de kunde sköta höbärgningen och sådant där'..." (s 252).

Detta något kontroversiella uttalande kommenteras inte närmare utan läsaren lämnas att dra sina egna slutsatser. Jag vågar dock ta gift

på att liknande pinsamheter har sagts även vid andra tillfällen, och att de aktuella ledamöterna inte är särdeles cyniskt klarspråkande. Ljunggren kan knappast lastas för att återge kommittéens diskussioner – det fordras en Herodes för att mörda sådana älsklingar – men man kan kräva att läsaren görs uppmärksam på materialproblematiken. Idéanalytikern, liksom andra empiriker, måste helt enkelt göra ett hederligt hantverk.

Till det materialmässiga hantverkskunnandet skall även räknas ett källkritiskt medvetande. Om man som Ljunggren skildrar ofta dramatiska interna uppgörelser vill man som läsare bli övertygad om att tumreglerna samtidigt, oberoende och tendenskritik kommit till användning. Ur denna aspekt innehåller boken flera oroväckande passager. Ta t ex sammanträdet med Högerpressens förening dagen före partistämman 1946. Ungdomsgenerationens företrädare Bengt Lind skall där medelst slagkraftig argumentation ha vunnit en taktisk seger över närvarande (och till social välfärdspolitik skeptiska) riksdagsmän. Lite förvånande är att som enda källa för skildringen finna – just sagde persons minnesanteckningar (s 89). I den händelse det finns speciella skäl att fästa tilltro till dessa anteckningar vill man gärna ha dem presenterade.

Om bröderna Weibull fått komplettera Tingsten på idéanalytikernas klassikerlista skulle oklarheten aldrig ha uppkommit.

Att tolka ett material

Idéanalysen förutsätter en mer eller mindre avancerad tolkning av arbetsmaterialet. Här finns givetvis en omfattande teoretisk litteratur med begrepp som kontextualism, intertextualitet, sändarens intention och textens egen intention. Avgörande i det här sammanhanget är att det även på tolkningens område kan anläggas hantverksmässiga synpunkter på analysens utförande.¹²

En grundläggande (om än långt ifrån glasklar) distinktion i fråga om tolkningen gäller huruvida idéanalytikern är ute efter textens latent eller manifesta innehåll. I en latent idéanalys är målsättningen att kartlägga underlig-

gande innehåll som människosyn, samhälls-syn, kosmologi, kognitiva kartor etc etc. Manifest idéanalys, däremot, sysslar med det innehåll som i någon mening står att utläsa på raderna, t ex inställning till proletarietets diktatur eller expansionistisk ekonomisk politik.

Latent idéanalys har sina särskilda validitets- och reliabilitetsproblem. (För att bli överblickbar torde den t ex närmast förutsätta en styrd analys med på förhand definierade kategorier.) Följande resonemang skall i stället koncentreras på kartläggningar av det manifesta innehållet.

Brutalt uttryckt är uppgiften för den manifeste idéanalytikern att läsa igenom och sammanfatta det aktuella materialet. Det rör sig förstås inte enbart om referat utan också om framtagande av det väsentligaste, själva kärnan, i idébärarnas resonemang. Ljunggren får illustrera arbetssättet: "Framförallt var det *husägandet* som stod i centrum för högerns programförkunnelse." Och: "Det egna hemmet var det bästa medlet för att uppnå *ägardemokratins yttersta mål*: den sociala harmonin" (båda citaten är från s 146, kursiv i original).

Problemet för idéanalytikern är att belägga den egna tolkningen; att som i det här aktuella fallet övertyga om att den yttersta målsättningen med ägardemokratins verkligen var att uppnå "social harmoni". En möjlighet är att ta fasta på idébärarnas egna uttalanden. Eftersom politiker sällan uttrycker sig i önskvärda kategorier torde det dominerande tillvägagångssättet ändå vara att idéanalytikern själv på ett eller annat sätt kommer fram till sin slutsats.¹³

De defensiva lösningarna på "beläggningsproblematiken" är att lägga bevisbördan på läsaren ("så länge du inte kan visa att jag har fel så får du acceptera min tolkning"), eller att hänvisa till forskarsamhällets avgöranden ("det här är min tolkning och nu får ni tillsammans avgöra dess bärighet"). Men innan idéanalytikern släpps iväg så långt bör denne avkrävas en ordentlig arbetsinsats. Uttalanden om exempelvis "yttersta målsättning" måste kvalificeras med citat eller hänvisningar. Och ifråga om särskilt tveksamma passager bör alternativa tolkningar redovisas. Den gemensamma nämnaren för dylika krav är att avmys-

tifiera verksamheten genom att tvinga idéanalytikern att redovisa sin bevisföring.¹⁴

Tyvär är inte dessa påpekanden så triviala som vore önskvärt. Åtminstone Ljunggren syndar ofta på nåden. Jag har fortfarande efter ett antal läsningar ingen klar föreställning om i vilket avseende "husägandet" dominerade högerns programförkunnelse (är det utrymmet eller någon intern logik som fällt avgörandet?), eller hur man fastlägger "det yttersta syftet" med ägardemokratien.

Rekommendationen att belägga tolkningar med citat är vidare villkorslös. Aldrig så eleganta karakteriseringar av ett tidskede, uppbyggda kring välfunna uttalanden av nyckelaktörer – något som kan kallas ett signum för uppsaliensisk idéanalys – är mindre värdefulla om inte två anständighetsvillkor uppfylls: citaten får inte plockas från olika sammanhang för att ge intryck av konsistens, och uttalanden från en och samma aktör vid ett tillfälle får inte belägga motstridiga uppgifter.

Vårt studieobjekt Ljunggren vidtar stundom avancerade citatoperationer för att styrka sina tolkningar. Sålunda får ett artikeluttalande av Per Unckel våren 1978 illustrera att moderaterna blivit mer kritiska gentemot politikernas styrningsambitioner, men att partiet fortfarande stod bakom välfärdsstatens princip. Några sidor längre fram får samme Unckel, med ett snarlikt uttalande på partistämman i månads-skiftet oktober-november samma år, representera en flygeluppfattning om individuell frihetssyn. Det är möjligt att Unckel blivit påtagligt mindre välfärdspositiv under sommaren och hösten 1978, vilket i så fall vore värt en mässa eller åtminstone en kommentar. Men mer troligt är att Ljunggren plockat citat utan att närmare bekymra sig om innehållsliga sammanhang.¹⁵

Ett annat och måhända allvarligare tolkningsbekymmer handlar om att hålla den föränderliga verkligheten under kontroll. Idéanalytiker som behandlar långa tidsperioder och som väljer att ligga nära originaltexten måste ta hänsyn till att nya samhällsfenomen dyker upp, och att ord ändrar mening. Noga räknat finns två potentiella fällor att trampa i: att använda nya beteckningar på gamla företeel-

ser, och att använda gamla beteckningar på nya företeelser. Den förra fällan riskerar leda till att idéanalytikern finner överdrivet stora förändringar, medan den senare fällan får motsatta konsekvenser.

Trots sitt halvseklångs tidsperspektiv, och trots många textnära analyser, finner Ljunggren ingen anledning att kommentera svårigheterna med den rörliga verkligheten. Frågan är om han inte därigenom råkat hamna i båda de skisserade fällorna.

Ett misstänkt exempel på att nya beteckningar använts för gamla företeelser är uttrycket "det civila samhället", som dyker upp i kapitlet om 1980-talets idéutveckling. Även om begreppet har en egen historia och referens – att ta ställning till dylika idéhistoriska spörsmål ligger bortom denna betraktelses ambition – antyder Ljunggrens framställning att moderaterna först nu började fundera över den socialpolitiska potentialen hos släkt- och vänskapsband. En stunds distanserad eftertanke över civilsamhällets innebörd hade kunnat separera det innehållsligt nya i partiets position från rent språkliga innovationer.

Ett exempel på det motsatta feltrampanget, att behålla gamla beteckningar för nya företeelser, skulle kunna vara själva den klatschiga avhandlingsrubriken, "folkhemskapitalism". Efter vad jag förstår är folkhemskapitalism inte något annat än Ljunggrens beteckning på Jarl Hjalmarsons ideologiska program från 1950-talet, egendomsägande demokrati. (Möjligen rör det sig om Ljunggrens beteckning på den samhällsutopi som kan härledas ur föreställningen om egendomsägande demokrati.) Av lätt insedda skäl är diskussionen om denna högerns vision av en folkhemskapitalism mest utförlig i kapitlet om 1950-talet. När uttrycket återkommer i senare kapitel får det beteckna delvis andra företeelser, helt enkelt därför att 1950-talets visioner inte längre har så stor aktualitet. Folkhemskapitalism förefaller stå för ett löslig bygge där själva ordet utgör det sammanhållande kittet.

Nu skall i ärlighetens namn framhållas att bekymret med den föränderliga verkligheten drabbar även andra forskningsmetoder än idéanalysen. Surveyanvändare, för att ta ett ange-

läget exempel, kan inte ta för givet att en frågeformulering har samma innebörd 1956 som 1991. Under attack tvingas även surveyforskaren att retirera bakom rimlighetsargumentet.

Kriterier för slutsatsdragning

Sedan tolkningen klarats av kan idéanalytikern övergå till att konstruera kriterier för slutsatsdragningen. Typiska sysslor i sammanhanget är att avgöra huruvida en idébärare har förändrat sin uppfattning mellan två tillfällen, och, vid genetiska analyser, att ta ställning till huruvida idémängden B är influerad av ideologin A. I linje med tidigare strategiska ställningstaganden har idéanalytikern två huvudalternativ att välja mellan: att ställa upp formella villkor, eller att föra resonerande resonemang. Att räkna ord respektive att göra intuitiva fingerspetsbedömningar kan representera två extremer ifråga om slutsatskriterier. Oavsett om idéanalytikern prioriterar preussisk precision eller österrikisk charm är det ett minimikrav att slutsatserna ges ordentliga motiveringar.

Ljunggren har valt ett informellt förhållningssätt till slutsatsdragningen. Men det innebär inte att han avhåller sig från finstämda avgöranden ifråga om högerens programutveckling. Det kan t ex heta att en person argumenterar "tillräckligt kritiskt för att karaktäriseras som en välfärdsstatens motståndare" (Gunn Hermelin på 1950-talet, s 65), eller att en förnyelseprocess "inte var tillräcklig för att tala om ett skifte i synsätt" (Studentförbundet på 1970-talet, s 323). Tyvärr lämnas ingen närmare information om detta uppenbarligen känsliga mätinstrument. Som läsare svävar man i okunnighet om kriterierna för att slutsatsen skall väga över i den ena eller den andra riktningen. Det förs heller inte något utförligare allmänt resonemang som hade kunnat hjälpa den oinvidde på traven.

Direkt besvärande blir förhållningssättet när Ljunggren skall driva hem en av sina huvudteser, att höger i allt väsentligt har upprätthållit en och samma ideologiska huvudlinje under efterkrigstiden. Registrerade skiftningar i

ställningstaganden sägs vara en konsekvens av *anpassning* till samhällsutvecklingen snarare än av en grundläggande *förändring* av ideologin. Alldeles uppenbart kräver tesen verktyg som kan skilja ideologisk *anpassning* från ideologisk *förändring*, men några sådana presenteras aldrig. Gång på gång *försäkrar* Ljunggren att det rör sig om *anpassning* och *kontinuitet*, men några argument syns inte till. Det närmaste han kommer är hänvisningar till "tidsandan", ett centralt begrepp som inte heller det ges någon som helst precisering. (Man kan misstänka att det är en sammanfattning av andra partiers ståndpunkter och rådande åsiktsstämningar i valmanskåren och massmedier.) Frågan om *anpassning* eller *förändring* är helt enkelt inte forskningsbar utan en analysapparat av helt annat karaktär än den Ljunggren tillhandahåller. (Ett utkast till en sådan analysapparat presenteras i nästföljande avsnitt.)

Avsaknaden av kriterier för slutsatsdragning eroderar trovärdigheten av också Ljunggrens etiketterande – genetiska – analys. Varje nytt officiellt program karakteriseras med hjälp av tankeskolorna kulturkonservatism, liberalkonservatism och socialkonservatism. Ljunggren spårar vid samtliga tillfällen inslag av samtliga tre skolor, om än med varierande tyngd. På vilka grunder – antal element (byggstenar), intern logik eller helhetsbedömning – etiketterna klistras är dock svårt att säga.

Tillsammans med de oklart definierade tankeskolorna möjliggör de lösliga kriterierna för slutsatsdragning också en djärv sammanfattande analys. Som tidigare påpekats låter Ljunggren den liberalkonservativa tankeskolan anta en ny skepnad i avslutningskapitlet. Resonemanget, som dyker upp utan närmare förvarning, citeras här i sin helhet:

Tiden talar för att den liberalkonservativa partidoktrinen mer och mer uppfattas som en egen idéströmning. Olika social-, kultur- och liberalkonservativa beståndsdelar synes smälta samman till en mer enhetlig idéinriktning. Sammansmältningstanken är inte ny. Den innebär inte heller att renodlade kultur-, socialkonservativa eller liberala in-

riktningar försvinner, tvärtom kan fusionsprocessen leda till, som vi sett, att dessa ytterligheter tenderar att söka sig ut ur partiet eller på annat sätt söker bevara sin profil. Men de för tillfället impopulära inriktningarna tycks också ha haft en fristad inom högern – det har visat sig att även sådana tankelinjer som ansetts 'förlegade' kan komma till heders igen (s 412).

Slutsatserna förtjänar att upprepas: Liberal-konservatismen håller på att utvecklas ("smälta samman") till en egen idéströmning i paritet med liberalism och konservatism. Samtidigt kan högerns partidoktrin komma att också fortsättningsvis innehålla kulturkonservativa, socialkonservativa och även renodlat liberala element. Skollärare John Chronsough lyssnar fascinerat.

Principer för slutsatsdrägnings

Ett återstående strategiskt ställningstagande för den vetenskaplige idéanalytikern gäller undersökningens design; vilken jämförelseprincip som skall väljas. Som alltid finns möjligheter att göra jämförelser i *tiden* (dvs den aktuella idébäraren vid olika tillfällen) och *rummet* (andra idébärare eller "verkligheten"). Ett ytterligare alternativ vid främst genetiska analyser är förstas att jämföra med teoretiska konstruktioner som renodlade ideologier.

Som framgått består Ljunggrens jämförelsepunkter av tiden (högerns idédebatt vid olika tillfällen under efterkrigstiden) och teoretiska konstruktioner (tre tankeskolor). Gott nog så, kan tyckas. Ändå är frågan om han inte här begått ett misstag. Med ett annorlunda undersökningsdesign kunde analysen ha stramats upp betydligt.

"Verkligheten" i form av den praktiskt förda politiken är ett näraliggande jämförelsealternativ. Visst är det fullt acceptabelt att som Ljunggren uteslutande analysera politiska idéer, men man kan fundera på om inte idéanalytikerna i gemen borde göra regelmässiga nedslag i praktisk politik. För surveyforskare, som likaledes sysslar med abstraktioner som åsikter och kognitioner, är det en självklarhet att

försöka validera mätningarna mot beteendedata. För idéanalytikerna skulle det vara en analog försäkran mot att man inte intresserar sig för luftiga ordpastejer – och även ett korrektiv mot överdrivna slutsatser – att jämföra uttalanden med faktiskt beteende i exempelvis parlament och valrörelser. För Ljunggrens del hade det varit aktuellt att pröva t ex iakttagelsen att högern aldrig varit så liberal som i skiftet mellan sjuttio- och åttiotal mot partiets politiska ställningstaganden under samma period.

Än mer väsentligt i en studie av Ljunggrens typ är att göra jämförelser med *andra partier*. Att sätta högern i relation till konkurrenternas ideologiska positioner är ett sätt att komma åt den föränderliga verkligheten. Om förhållandet mellan partierna förblir detsamma över en längre tidsperiod stärks tilltron till tesen om ideologisk kontinuitet och vice versa. En relationistisk ansats gör det vidare möjligt att uttala sig om grad av liberalism inom moderaterna i förhållande till framför allt folkpartiet (eller i förhållande till systerpartier i andra länder).¹⁶

Ovanstående kan låta som en version av den trista synpunkten att författaren borde ha skrivit en annan bok. Men Ljunggren kunde ha kommit långt genom att utnyttja publicerade forskningsresultat. Det väsentligaste i sammanhanget är att visa insikt om den grundläggande principen för valet av undersökningsdesign – intressanta slutsatser kräver intressanta jämförelser.

Mark Twain och idéanalysen

Granskningen av Ljunggren är slut och det är dags att sammanfatta synpunkterna. Figur 1 utgör en sammanställning av den checklista som har kommit till användning.

Det finns ingen anledning att upprepa argumentationen för att Ljunggren på flera punkter må åsättas betyget "icke fullt nöjaktig". Detta mediokra BC skall heller inte ses som ett sammanvägt slutomdöme. Envar som studerar "Folkhemskapitalismen" kan konstatera att jag delvis har våldfört mig på innehållet. Som påpekades i inledningen har boken en rad för-

<p>Val av metod</p> <ul style="list-style-type: none"> * Metodologisk självförståelse (överensstämmelse mellan ord och handling) * Metod med tillämpning <p>Precisering av idémängden</p> <ul style="list-style-type: none"> * Avgränsningar och konsistent tillämpning * Ev jämförelsepunkter (ömsesidigt uteslutande, täckande och parallella) <p>Precisering av idébärare</p> <ul style="list-style-type: none"> * Identifikation * Val mellan aktörscentralitet och idécentralitet <p>Val och utnyttjande av material</p> <ul style="list-style-type: none"> * Urvalets rimlighet * Representativitetsdiskussion * Hantering av materialkategorier * Hantering av materialtillgång * Källkritisk medvetenhet <p>Tolkning</p> <ul style="list-style-type: none"> * Beläggens utförlighet * Citathantering <p>Kriterier för slutsatsdragning</p> <ul style="list-style-type: none"> * Rimlighet och utförlighet * Motiveringar <p>Principer för slutsatsdragning</p> <ul style="list-style-type: none"> * Undersökningsdesignets möjligheter

Figur 1. Checklista för idéanalytiker

tjänster. Det rör sig i själva verket om ett verk som kommer att bli mycket läst och finnas med i debatten (dock ej den metodologiska) under överskådlig tid. Alltför få statsvetenskapliga böcker erbjuder lika högt läsvärde. Att det rör sig om ett betydelsefullt arbete illustreras också av att det förmått väcka avsevärd uppmärksamhet i dagstidningar och tidskrifter.¹⁷

Intressantare än att fortsätta kölhalandet av "Folkhemskapitalismen" är att något fundera över den idéanalytiska traditionen som sådan. Hur hade arbeten som "Statskyrkodebatten", "Harald Hjärne och konservatismen", "Planhushållningsdebatten", "Debatten om forskningen och samhället", "Unionsdebatten 1905", "Koreakriget i svensk debatt" eller "Kommunism på svenska" klarat motsvaran-

de granskning? Kanske är det för övrigt alltför stränga krav som har ställts upp? Skulle måhända en idéanalys enligt valforskningens metodbok bli preciosa snarare än precis?

En tanke som dock smyger sig på är att den idéanalytiska ansatsen har en inneboende tendens att bekräfta uppställda hypoteser. En gemensam nämnare för de strategiska ställningstaganden som idéanalytiker gör skulle vara att data ofta ges små möjligheter att sparka tillbaka. Metoden konvergerar i så fall mot det som i statistiska sammanhang kallas "typ 2-fel", dvs att acceptera hypoteser som egentligen är falska. Idéanalysen har därmed motsatta förtecken som den klassiska källkritiken, vars stränga regelverk gör det till en högst påtaglig risk att förkasta hypoteser som egentligen är sanna ("typ 1-fel").¹⁸

Kanske är det dags att modifiera Mark Twains bekanta lögn-taxonomi. Framledes borde det heta: vanlig lögn, förbannad lögn och – idéanalys.

Peter Esaiasson

Noter

1. För exempel på välvilliga läsningar, se t ex Gösta Bohman i Svenska Dagbladet (92 12 28), Maria Carlshamre i Dagens Nyheter (92 12 04) eller, varför inte, Peter Esaiasson i Tidens aprilnummer 1993.
2. Som alla vet lanseras distinktionen i Vedung (1977:18-22). Jag är här hygglig nog att bortse från att källtexten under funktions-rubriken även inkluderar propagandaanalyser där idéinnehållet fungerar som oberoende variabel.
3. Jörgen Hermansson (1984; 1990) drar parallellerna till slutna respektive öppna frågeformuleringar vid surveyundersökningar.
4. Kravet "täckande" är en mildare version av det vanligen använda "uttömmande". Att finna logiskt eller empiriskt uttömmande kriterier vid konstruktion av analyscheman är en akilleshäla inom samhällsvetenskapen, och det är ohemult att mäta varje enskilt försök mot detta svåruppnådda ideal.
5. Den hugade kan pröva en formaliserad uppställning med idémässiga byggstenar på ena axeln, tankeskolor på den andra och ställningstagande till respektive byggsten som cellvärde. Intrycket blir dispat, jag försäkrar.
6. Ett belegg för att kulturkonservatismen går på skrå gentemot de båda övriga tankeskolorna och inte har så mycket med välfärdsstaten att göra står att finna i kapitelindelningen. Femtiotalets uppgörelse mellan konfessionella och "lagomreligiösa", det som så småningom ledde till bildandet av kds, har placerats i ett eget kapitel, skiljt från skildringen av Jarl Hjalmarsons välfärdsutopi "egendomsägande demokrati" (se det för övrigt mycket läsvärda kapitel 5, "Väktarna på muren").
7. Försök t ex att förena nedanstående analys med föreställningen om tre separata konservativa tankeskolor: "Tiden mellan de två stämmorna 1975 och 1978 kom att i flera avseenden fördjupa moderaternas liberalkonservativa hållning. Tonen skärptes. Den konservativa idékretsen (!?) trängdes tillbaka, samtidigt som det fanns ett öppet motstånd till denna tendens mot renodlad (!?) liberalism" (s 308). Fusionen mellan nyliberalism och liberalkonservatism offentliggörs aldrig av Ljunggren utan den är mitt försök att sammanfatta vad som händer i kapitel 8.
8. Citat s. 31. Ljunggren presenterar ytterligare ett analysredskap – åtskillnaden mellan släpänkarkonservatism och ankarfästeskonservatism. Begreppsparet representerar två alternativa konservativa strategier för att balansera samhällsutvecklingen. Släpänkarkonservatismen är en broms, en regulator av utvecklingen; konservatismen blir en hållning eller en procedur. Ankarfästeskonservatismen är däremot innehållslig; det gäller att försvara grundläggande värden, i värsta fall som den ståndaktige sista soldaten. Det rör sig återigen om en intressant och spännande tankegång. Men tyvärr försvinner begreppsparet någonstans halvvägs i handlingen. Ljunggren avslöjade under disputationen att det fallit offer för slutredigeringen. Med motsvarande krav på putsningsprecision kan finsnickarna börja använda motorsåg.
9. Ur andra aspekter än det "vetenskapliga" är man som läsare tacksam för Ljunggrens vägval. Särskilt kulturkonservativa som femtiotalets Birger Ekstedt har ett högt underhållningsvärde. Gunnar Biörck på fyrtioalet är ett annat säkert kort. Och man kan ana att framtiden kommer att finna lika mycket nöje i de nyliberala fundamentalisternas tråtar om exempelvis det korrekta förhållningssättet till en oren organisation som moderata samlingspartiet (se kapitel 8).
10. Utöver de inledningsvis utpekade aktörerna får även andra mer eller mindre organiserade grupperingar inom högern betydande utrymme, exempelvis det närmast fraktionsartade kulturrådet på 1950-talet.
11. Ljunggren undviker tyvärr att diskutera övriga principiella aspekter av sitt materialval. En sådan diskussion kunde blivit mycket givande då hans breda materialinsamling inte är alldeles vanlig inom genren.
12. Noteras kan att Ljunggren inte ser någon anledning att förhålla sig till senare års tolkningsteoretiska diskussioner. Även en förhärdad empiriker kan finna det aningen kråkvinkel att helt negligera existensen av Skinner och diverse kontinentala filosofer.

13. Se t ex Hadenius' (1984) uppsats om beläggandet av motiv vid intentionala analyser.

14. För en utförligare argumentation, se Hermansson (1984:31-3) och där anförd litteratur.

15. Se s 313-4 och 316.

16. En illustration till hur snett det kan bli om inte andra idébärare förs in i bilden är Yvonne Hirdmans uppmärksammade rapport "Att lägga livet till rätta". Genom att studien ensidigt fokuseras på makarna Myrdal och på socialdemokratin blir vänstern orättfärdigt skuldbelagd. Andra politiska aktörer hade likaså en paternalistiskt fostrande syn på medborgarna. Ljunggren tar upp problematiken i en fotnot, där han konstaterar att Hirdmans kritik mot "veterinärinställning" och synen på folket som ett "material" också bör riktas mot högern (s 111).

17. Blott träbockar kan undvika att charmas av iakttagelser som denna: "I den moderna välfärdsstaten var medelklassen, helst betraktad som en radhusfamilj med bankbok, 1900-talshögerns svar på 1800-talskonservatismens odalbonde. Efterkrigstidens höger skrev emellertid inte poem till radhusfamiljens ära – man anordnade istället möbleringstävlingar och motionerade i riksdagen om subventionerat bostadssparande" (s 409). Det positiva omdömet gäller dock inte korrekturläsningen. Boken vanpryds av över 250 fel av allehanda slag. Smått tragikomiskt blir det när Ljunggren meddelar att en artikel av Birger Ekstedt var felstavad i original (not 28 s 239).

18. I statistiska analyser är det ju forskaren själv som genom att höja eller sänka signifikansnivån får göra avvägningen mellan de båda felsluten.

Referenser

- Hadenius, A. (1984) "Att belägga motiv." i A. Hadenius – R. Henning – B. Holmström *Tre studier i politiskt beslutsfattande*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hermansson, J. (1984) *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hermansson, J. (1992) "Herbert Tingsten som offentlig debattör – en svensk Voltaire." *Teologisk kvartalskrift* 68 s 172–182.
- Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsons.

Vedung, E. (1977) *Det rationella politiska samtalet. Hur politiska budskap tolkas, ordnas och prövas*. Stockholm: Aldus.

LENNART LUNDQUIST: *Ämbetsman eller direktör? Förvaltningschefens roll i demokratin*. Stockholm: Norstedts Juridik 1993.

En av de frågor som diskuteras i Lennart Lundquists *Ämbetsman eller direktör?* är försöken inom den offentliga sektorn att efterlikna ledningen av det privata näringslivet. Skall man kort sammanfatta författarens budskap på denna punkt kan man säga att såväl ämbetsmannas- som direktörsidealet är olämpliga som modeller för svensk förvaltning. Ämbetsmannen har blivit obsolet på grund av samhällsförändringar som kräver en mer dynamisk och flexibel administration. Om, å andra sidan, denna dynamik och flexibilitet införs genom att ett direktörsideal importeras från den privata sektorn blir resultatet också fel, på grund av att modellen stämmer illa med de uppgifter som den offentliga förvaltningen har.

Lundquists arbetsmetod är i hög grad baserad på konfrontationer mellan idealtyper. Hans undersökning utgör, som han säger, "en empirisk analys av en viss typ av förvaltningsnormer som omfattas av de offentliga makthavarna." (s11) Avsikten med boken är att klarlägga den norm som bör gälla mellan de bägge företeelserna demokrati resp förvaltningschefer. Två grundfrågor är: "Hur bör förvaltningschefen förhålla sig till demokrati?" och "Vilken typ av förvaltningschef är mest lämplig i demokrati?" Orden "mest lämplig" är strategiska: det handlar om att studera betingelserna för ett sammanförande av ledarskap och demokrati, detta till skillnad från en alternativ utgångshypotes om att ledarskap och demokrati står i motsatsställning till varandra i ett slags nollsummespel. Hypoteser av det senare slaget är, som Lundquist visar, inte ovanliga i den samhällsvetenskapliga litteraturen.

Lundquist utarbetar idealtyper för tre teoretiska enheter: "demokrati", "chef" och "stat".

Den första preciseras till politisk demokrati (i kontrast till "förvaltningsdemokrati" och "demokratiska förvaltningsdrag") och delas upp i en process- och en substansdimension. Ideal-typen för chef ställs upp med utgångspunkt från chefens beslutssituation (enkel/statisk contra komplicerad/dynamisk) och beslutsprocessens karaktär (problemlösning contra konfliktlösning). På så sätt erhålls fyra betraktelsesätt eller skolor vad gäller synen på styrning: ämbetsmannaskolan, expertskolan, politikerkolan och intressentskolan. Dessa fyra skolor visar sig innehålla fem chefstyper (i och med att "expert" kan tolkas på två sätt): ämbetsmannen, politruken, teknokraten och direktören, medlaren. I ett tredje steg identifierar Lundquist olika statstyper: auktoritetsstaten, myndighetsstaten, expertstaten, förhandlingsstaten och marknadsstaten.

På denna grundval kan så chefstyperna ställas i relation till demokratinormen liksom till den typ av stat där ledningen utövas. I synnerhet blir det fråga om att undersöka om ämbetsmannen och direktören är förenliga med demokratinormen eller inte. (kap 6). Resultatet har antytts i inledningen: ämbetsmannasidealet faller bort närmast av pragmatiska skäl, medan direktörsidealets ekonomism redan på teoriplanet är oförenlig med demokratin. Eller, som Lundquist säger: "För statsvetaren framstår hela argumentationen om en apolitisk förvaltning som minst sagt egendomlig" (s 136)

Ett avslutande kapitel behandlar begreppet "offentligt etos", dvs de föreställningar som bör läggas till grund för styrningen av den offentliga verksamheten. Detta etos omfattar dels ansvar, dels ledarskap: förvaltningschefen skall svara mot krav från politiker, organisationer och medborgare och se till att demokratin idéer präglar verksamheten, vilket bl a innebär att också de anställda agerar i enlighet med demokratiska principer. Chefen kan här komma i en situation av korstryck mellan uppdragsgivarnas/medborgarnas förväntningar och de anställdas.

En huvudslutsats hos Lundquist är att de rationalitets- och effektivitetsvärden som på senare år kännetecknat förvaltningen – direktörsidealet – stämmer illa överens med före-

ställningen om ett offentligt etos. Om inte ämbetsmannasidealet kan återupprättas, så är det ändå viktigt att finna alternativ till de snävt effektivitetsbetonade innebörder av offentligt ledarskap. "Vad som fordras", säger Lundquist i avslutningen av boken, "är en förskjutning från rationalistisk till demokratisk komponent" (s185).

Det är inte lätt att ge ett omdöme om den här boken. Jag tror att detta beror på att författaren slitits mellan sitt vetenskapliga-taxonomiska intresse och intresset att kommentera viktiga politiska utvecklingsdrag i dagens Sverige. Boken ställer i utsikt en diskussion kring förvaltningschefens roll i demokratin, men stannar på tröskeln till det rum där det empiriska problemet finns. Det skall medges att författaren ordentligt garderar sig mot alltför överdrivna förväntningar bl a genom att säga sig främst vilja ge "idéer som sedan kan utvecklas till någon form av realistisk teori" (s 26). Ett beskedligt syfte förvisso, men en väl ljum deklARATION i en bok om principerna för offentlig förvaltning.

Just i frågan "Ämbetsman eller direktör?" har boken nämligen rätt litet att säga. Det är lätt att hålla med Lundquist när han beskriver managementskolans (managerialismens) inflytande på styrningen av den offentliga sektorn, och när han noterar att en negativ inställning till politik följer av denna utveckling. Den faktiska omfattningen av detta problem för Sveriges del är dock oklar. Lundquist citerar flera amerikanska forskare som pekar på riskerna i direktörsmodellen – James Stever hänvisar t ex i *The End of Public Administration* (1988) till att bristen på tydliga rollförebilder hos administratörerna resulterar i allmän anomi – men detta ger inte mycket material till belysning av problemets utbredning i vårt eget land. Visserligen finns här och var citat som antyder att det är långt lidet även för Sveriges del – ÖB ser t ex försvarsgrenscheferna som "produktionsledare" och ledningen av försvarsmakten som en "direktion" (s 120) – men något svar på i vilken grad direktörsidealet tagit överhanden hos oss får man inte.

Detta är i och för sig acceptabelt, med den teoretiska betoning som boken har. Det man

emellertid kan begära är att den föreslagna begreppsapparaten tillhandahåller goda instrument för empirisk forskning på området. Jag har mina dubier på denna punkt. Lundquists typologier verkar inte ha tillräcklig förmåga att skilja olika empiriska företeelser från varandra. Den indelning i chefstyper som görs lämnar ett något blekt resultat. Lundquist tvingas notera att i praktiken "används samtliga chefstyper ... så gott som helt utan diskriminering i snart sagt vilken cell /i tabellen över chefstyper, statstyper och demokratikrav/ som helst" (s 129). Han måste också, i den viktiga avslutande diskussionen om behovet av ett offentligt etos, konstatera att ingen chefskategori kommer undan kravet på ett etiskt fundament för sin verksamhet: "samtliga tjänstemän och i synnerhet förvaltningscheferna – oberoende av om de är ämbetsmän, teknokrater, direktörer, politruker eller medlare – /måste/ ha ett offentligt etos" (s 157). Trots kartograferingen verkar det alltså som om terrängen är motsträvig och inte låter sig beskrivas särskilt väl med de instrument Lundquist konstruerat. Nog borde man kunna ha mer riktade hypoteser om skillnaden mellan t ex ämbetsmän och "politruker" om deras syn på demokratins innehåll, eller om skillnaden mellan ämbetsmän och direktörer vad gäller behovet av produktivitet.

Bokens förtjänster ligger enligt min mening på ett annat område, nämligen i argumentation för att forskningen om demokrati resp om ledarskap hör ihop. Lundquist ställer två frågor: (1) Vad säger demokratiteorin om ledarskap? (2) Vad säger ledarskapsteorin om demokrati? I svaren på dessa bägge frågor borde finnas åtskilligt att hämta till belysning av den offentliga chefsutövningen.

Lundquists undersökning ger emellertid ett anmärkningsvärt magert svar. Det beror inte så mycket på Lundquist som på föremålen för hans forskning. Demokratiteorin har i allt väsentligt lämnat frågan om ledarskap åt sidan. Den radikaldemokratiska skolan (Bachrach, Pateman m fl) ser närmast på ledarskap som en antites till sitt eget budskap, och därmed är den närmast aktivt ointresserad att diskutera innehållet i offentlig chefsutövning. Samma as-

pekter gör också att teorin om demokrati som en konkurrens mellan eliter (Schumpeter m fl) visat måttligt intresse för ledarskapsforskningen. Formen för val av representanter blir här en fråga som är överordnad ledarskapets innehåll.

Ledarskapsforskningen å sin sida har om möjligt ett ännu mera knapphändigt intresse för demokratifrågorna, i varje fall så länge dessa gäller relationen mellan ledarna och deras huvudmän. Ledarskapsforskarna har en del att säga om ledarstilar (t ex om distinktionen auktoritärt contra demokratiskt ledarbete) men håller sig i allt väsentligt inom det som Lundquist kallar "demokratiska förvaltningskrav", dvs relationen mellan chefer och underordnade inom en organisation. Men demokratiproblemets viktigaste del berör de offentliga chefernas förvaltning av det uppdrag de fått från politikerna.

Det ligger, mot denna bakgrund, ett stort värde i Lundquists ambition att relatera ledarroller och demokratityper till varandra. En ämnesmässig bodelning mellan dessa områden har annars varit vanlig. Företagsekonomien har t ex haft en stark benägenhet att ensidigt intressera sig för exekutivnivån, medan statsvetenskapen inom ramen för demokratiteorierna koncentrerat sig på huvudmannafrågor. Det finns, som Lundquist understryker, starka skäl att behandla dessa områden inom en och samma teori.

Ämbetsman eller direktör? är ett teoretiskt vittsyftande arbete, men ger inte så mycket till den som vill veta hur det svenska mönstret för offentlig styrning förändrats. Baksidestextens förhoppning om att boken också kommer att läsas av tjänstemän i förvaltningen är därmed en aning optimistisk. Samhällsvetenskapliga forskare har däremot åtskilligt att hämta hos Lennart Lundquist. Inte minst gäller detta hans diskussion om behovet av att föra samman demokrati- och ledarskapsteorier.

Bengt Abrahamsson

PETER J. COUGHLIN: *Probabilistic Voting Theory*. Cambridge University Press, 1992

Den metodologiska ramen för Coughlins bok utgörs av public-choice-teorins "economic study of nonmarket decisions", dvs ekonomisk teori tillämpad på beslut och valhandlingar utanför marknaden (Muellers formulering, 1976 s 395). Studiet av individuellt valarbete utgör ett betydelsefullt inslag i public choice-skolan. Det perspektiv som anläggs är i allmänhet rational choice; i en eller annan form är nyttoximering involverad.

I boken behandlas ett politiskt system som i kort sammandrag ter sig som följer. Beslut/val träffas av väljare och kandidater efter det att man övervägt konsekvenserna av handlingsalternativen för egen räkning på basis av en nyttokalkyl, eller kanske snarare *som om* ("as if") man gjort detta. Det rationella beteendet över-sätts till spelteoretiska termer. Kandidaterna (partierna), genomgående två till antalet, är aktörer med direkt motstridiga intressen och utfallet, röstetalen för de båda kandidaterna, är beroende av beslut båda fattar. Vid konstant antal röstande (man bortser från röstskolkare och blankröstande) kan man följaktligen betrakta det hela som ett nollsummespel. Primärt är kandidaterna spelare, medvetna om alternativ/strategier och förväntad nytta av dessa, medan däremot väljarna inte antas agera taktiskt (vilket må anses vara rimligt vid tvåkandidatersspel). Kandidaterna är osäkra om väljarnas inställning (= "position i ett policyrum"), vilket uttrycks i sannolikhets termer; därav benämningen *probabilistic voting*. Kandidaternas utdelning (payoff) uttrycks i termer av inflytande/makt i Downs anda och kan, enkelt formulerat, uttryckas som andelen erhållna röster. En kandidat kan välja vilken som helst plattform/policy som instrument för att värva så många väljare som möjligt, dvs maximera förväntat antal röster eller vinstsannolikheten. Kandidaterna är således ej ideologiskt motiverade eller bundna. Även detta är i Downs anda: "Parties formulate policies in order to win elections, rather than win elections in order to formulate policies." (Downs, 1957, s. 28).

Jämviktsanalyser tillhörande spelen genomförs och jämviktslösningarna karakteriseras.

Införande av osäkerhet i en Downsmodell – en rumslig (spatial) modell för beskrivning av väljare och kandidater – kan ske på två punkter:

(1) De röstande är osäkra om partiernas positioner;

(2) Partierna är osäkra om väljarnas preferenser och tillskriver väljarna sannolikheter att rösta på visst parti.

Vid rent deterministiskt röstande uppstår en diskontinuitet i Downsmodellen som ställer till problem. För att få en jämviktslösning, tex det berömda medianväljarteoremet, måste man införa vad som kan förefalla besynnerliga, geometriska restriktioner på de röstandes preferenser: "entoppiga, symmetriska preferenskurvor". Utan restriktioner på preferenserna drabbas man fullt ut av Condorcets paradox: alla utfall är tänkbara vid majoritetsomröstning. Begreppet probabilistic voting infördes för ett 20-tal år sedan av Hinich och Ordeshook (1969) som ett steg mot ökad realism och anpassning till förutsättningarna vid val med massdeltagande ("low information context"). Man brukar sedan dess behandla kommitté-röstande (välinformerade deltagare och "direkt demokrati") och röstande i allmänna val var för sig. Att införa osäkerhet i Downsmodellen skapar kontinuitet och förutsättningar för jämvikt och stabilitet. Man kommer närmare ett svar på Gordon Tullocks undran när det gäller demokratiska politiska system: Why so much stability?

Det är möjligt att i enkla termer beskriva den grundmodell som bearbetas och generaliseras i boken. Låt s_1 och s_2 vara två positioner som intagits av de två kandidaterna i strategirummet (=policyrummet) och beteckna med $u(s)$ den nytta en godtycklig väljare förknippar med en position s . Deterministiskt röstande innebär att sannolikheten för att denne väljare skall rösta på kandidat 1, p_1 säg, är som följer:

$$p_1 = \begin{cases} 1 & \text{om } u(s_1) > u(s_2) \\ 1/2 & \text{om } u(s_1) = u(s_2) \\ 0 & \text{om } u(s_1) < u(s_2) \end{cases}$$

Probabilistiskt röstande å andra sidan innebär att man tänker sig att oddset (sannolikhetskvoten) för röst på parti 1 är

$$\frac{p_1}{1-p_1} = \frac{u(s_1)}{u(s_2)} \text{ dvs } p_1 = \frac{u(s_1)}{u(s_1)+u(s_2)}$$

Om i den deterministiska modellen nyttokvoten är, säg, 1,001, röstar man med parti 1; är den 0.999 röstar man med parti 2. Med sannolikheten =1 lägger man sin röst för det alternativ man föredrar oavsett hur ringa nyttodifferensen än må vara, såvida man inte är indifferent. I den probabilistiska modellen däremot är övergången mindre abrupt och väsentligt mjukare. Vid en nyttokvot (ett odds) nära 1 som vi här antagit, är sannolikheten ju i stort sett 1/2 för vardera partiet! Det är denna uppbromsning av väljarens respons (reaktion) som möjliggör existensen av en jämvikt i spelet. Man åstadkommer att p-funktionen blir konkav (för vettig nyttofunktion u) och konkav blir också den aggregerade funktion som ger förväntat antal röster för kandidaten/partiet. Tillämpning av spelteorimatematik garanterar oss då existensen av jämviktsstrategier för de båda spelarna.

I sin bearbetning av den probabilistiska modellen inkluderar Coughlin i den röstades nyttokalkyl enbart den röstades egen förväntade utdelning. Enkelt uttryckt, $u(s)$ ovan beror endast av en koordinat. De övriga koordinaterna i s , utdelningen för övriga röstande, ingår ej i kalkylen. (Väljaren är en "närsynt egoist"!)

Coughlin åberopar härvid Lucas axiom som ofta utnyttjas i marketing och psykologisk forskning och som är en variant av det från social choice-teorin välkända Arrowska IIA-antagande ("independence of irrelevant alternatives"). Vi noterar att nyttokvoten som bestämmer röstsannolikheten i modellen, $u(s_1)/u(s_2)$, endast kommer att bero av de erbjudanden den röstande själv erhåller från de båda kandidaternas plattformar s_1 och s_2 . I de individuella nyttofunktionerna kan man nu låta ingå individ- och policy-specifika variabler. Med dessa underliggande beteendeantaganden skulle man kunna statistiskt skatta mo-

dellen med hjälp av multinomial logit-fördelning (MNL). Välkänt i litteraturen är att denna statistiska fördelning kan härledas från nytto-maximering (se t ex McFadden 1982). En egenskap som härvid följer med på köpet av MNL är just IIA-egenskapen. Coughlin, som arbetar rent axiomatiskt-deduktivt, nöjer sig med att konstatera detta och är inte primärt intresserad av empirin i sammanhanget.

Coughlin behandlar några varianter av grundmodellen. I ett inledande kapitel gäller det kandidaternas strategier vid omfördelning mellan väljarna av någon nytthet. Strategi-valet innebär, originellt nog, att man skaffar sig ett rykte i väljarkåren ("redistributional reputation"). I ett avslutande kapitel införs en mer generell modell. Villkor för jämvikt under olika antaganden och jämviktslägets karaktär redovisas utförligt. Coughlin arbetar igenom de matematiska detaljerna ytterst ambitiöst, vilket gör boken något tungläst.

Vad som gör den av Coughlin utvecklade teorin särskilt attraktiv är att jämviktslösningar inte bara kan visas existera, utan att dessa jämviktslösningar faktiskt medför maximering av en implicit social välfärdsfunktion. Vi har med andra ord att göra med ett "invisible-hand" fenomen: de agerande beter sig som om ("as if") de eftersträvar att maximera en viss samhällelig välfärdsfunktion. En stor del av social choice-teorin har som bekant lett fram till "omöjlighetsresultat", som demonstrerat vad man *inte* kan göra snarare än vad man kan åstadkomma. Här visas att ett demokratiskt politiskt system, låt vara i enkel modellform, genom social aggregering förmår åstadkomma utfall, som faktiskt uppfyller vissa normativa krav.

Downsmodellen är robust och sparsmakad ("parsimonious"), rent av torftig kanske i någ-ras ögon. I så gott som allt ekonomiskt modellbyggande är aktörernas preferenser exogena, så även här. Som Dunleavy (1991) påpekar, kan det vara rimligt att se väljarnas preferenser som till en del genererade i och av det politiska systemet, dvs endogena. Målfunktionen kan diskuteras: kandidater/partier kan vara intresserade av annat än att maximera röstetalet och spatial rörlighet existerar naturligtvis aldrig

fullt ut ens i amerikansk politik. Ordeshook skriver (1986 s 296): "No doubt, many candidates do not seek simply to win elections – many, in fact, might not be in politics save for ideological or substantive policy commitments." På motsvarande sätt kan väljare vara bundna av ideologi eller partiloyalitet och givetvis också vara intresserade av nästans välfärd: rösta sociotropiskt.

Modellen är emellertid flexibel och medger generaliseringar i olika riktningar. Man har sagt att denna typ av "ekonomiskt" inriktad demokratiforskning utgör en "tillväxtindustri" (Enelow och Hinich 1990 s 1). Coughlin själv har svarat för en betydelsefull insats, men i boken utnyttjar han även åtskilliga andra forskares resultat. Sant är att också europeiska forskare deltar i utvecklingsarbetet: t ex holländare och schweizare inspirerade av respektive Frans van Winden och Bruno Frey. Avslutningsvis kan nämnas att ett arbete av Assar Lindbeck och Jörgen Weibull inom

detta område citeras med uppskattning av Coughlin.

Sven Berg

Referenser

- Downs, A. *An Economic Theory of Democracy* New York: Harper and Row 1957.
- Dunleavy, P. *Democracy, Bureaucracy & Public Choice* New York: Harvester Wheatsheaf 1991.
- Enelow, J. M. and M. J. Hinich (Editors) *Advances in the Spatial Theory of Voting* Cambridge University Press 1990.
- Hinich, M. and P. Ordeshook "Abstentions and Equilibrium in the Electoral process" *Public Choice* vol 7 s 81–106 1969.
- McFadden, D. "Qualitative Response Models" i *Advances in Econometrics* W. Hildenbrand, Ed., Cambridge University Press s 1–37 1982.
- Mueller, D. "Public Choice: a Survey" *Journal of Economic Literature*, vol 14 s 395–433 1976.
- Ordeshook, P. *Game Theory and Political Theory* Cambridge University Press 1986.

Notis

Statsvetenskapliga Förbundets årsmöte

Statsvetenskapliga Förbundets årsmöte äger rum i Göteborg 4–5 oktober 1993. Förutom de enligt traditionen snabbt avklarade årsmötesförhandlingarna domineras verksamheten som vanligt av fem arbetsgrupper:

Politisk teori (Anna G Jónasdóttir, Örebro och Jörgen Hermansson, Uppsala);

Förvaltning (Lars Strömberg, Göteborg);

Svensk politik (inkl politiskt beteende) (Peter Esaiasson och Mikael Gilljam, Göteborg);

Komparativ politik (Anders Sannerstedt, Lund);

Internationell politik (Ulf Bjereld, Göteborg).

Anmälan om deltagande görs till Lennart J Lundqvist, Statsvetenskapliga institutionen,

Sprängkullsgatan 19, 411 23 Göteborg, tfn 031/7731229, fax 031/7734599, senast 5 september. Anmälan om deltagande i arbetsgrupp görs dessutom direkt till arbetsgruppens ledare.

I anslutning till årsmötet ordnas den 6 oktober ett seminarium om case-pedagogik, lett av Yngve Myrman och Rune Premfors, Stockholm. Case-pedagogik beskrivs som en interaktiv undervisning, där de studerande får uppleva och ta ställning till realistiska problem sådana som de upplevs av politiker och tjänstemän. Syftet med seminariet är att stimulera den pedagogiska utvecklingen genom informera om case-pedagogiken och diskutera dess möjligheter i statsvetenskaplig utbildning.

Till redaktionen insända skrifter

- Torbjörn Aronson, *Gösta Bagges politiska tänkande*. Stockholm 1993: Norstedts Juridik
- Mats Bergquist, *Konflikt utan ände? Israel Palestinierna Arabvärlden*. Stockholm 1993: Norstedts Juridik
- Peter Biering & Klaus A Holm, utg, *Maastricht-Traktaten og Edinburgh-Afgørelsen*, København 1993: Jurist- og Økonomforbundets Forlag
- Willem Pieter Blockmans, ed, *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen (1419–1467) Deel I (1419–1438)* Bruxelles 1990: Académie Royale Belgique
- Iain Cameron & Maja Kirilova Eriksson, *An Introduction to the European Convention on Human Rights*, Uppsala 1993: Iustus
- Karin Cedhagen, red, *Västsverige i Europa*. Göteborg 1992: Reväst
- Barbara Czarniawska-Joerges, *The Three-Dimensional Organization. A Constructionist View*, Lund 1993: Studentlitteratur & Chartwell-Bratt
- Fredrik Danelius: FN:s säkerhetsråd. *Världspolitikens Dagsfrågor* 1 1993
- Johan Garde, *Lovbemærkningers sandhedsværdi. Om miljøreformen 1990–91*, København 1993: G E C Gad
- Anders Hanberger, Lokalt samarbejde og global integration. *ERU Rapport 77*.
- Knut Heidar & Einar Berntzen, *Vesteuropeisk politikk. Partier, regjeringsmakt, styreform*, Oslo 1993: Universitetsforlaget
- David Isaksson, El Salvador – fred mot alla odds, *Världspolitikens Dagsfrågor* 2 1993
- Rosman Jahja & Jan Magnusson, *Litet EG-lexikon*, Stockholm 1993: SNS
- Lisbeth Lindeborg, Högerextremism och rasism i 90-talets Europa. *Världspolitikens Dagsfrågor* 3 1993
- Mats Lundström, *Politikens moraliska rum. En studie i F. A. Hayeks politiska filosofi*, Uppsala 1993: Almqvist & Wiksell International
- Sven E Olsson Hort, *Segregation – ett svenskt dilemma? Bilaga 9 till Långtidsutredningen 1992*, Stockholm 1992: Allmänna Förlaget
- Karl-Henrik Pettersson, *Bankkrisen inifrån*, Stockholm 1993: SNS
- Mats Sjölin, *Coalition Politics and Parliamentary Power*, Lund Political Studies 78, Lund 1993: Lund University Press
- Peter Söderbaum, *Ekologisk ekonomi. Miljö och utveckling i ny belysning*. Lund 1993: Studentlitteratur
- Anders Åslund, *Därför behöver Östeuropa chockterapi*, Stockholm 1993: SNS

Medarbetare i Statsvetenskaplig Tidskrift

- Docent *Bengt Jacobsson* är verksam vid Handelshögskolan i Stockholm
- Cecilia Åse* är doktorand vid Statsvetenskapliga institutionen i Stockholm
- Fil dr *Svante Ersson* är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen i Umeå
- Fil dr *Renato Aguilar* och docent *Björn Gustafsson* är verksamma vid Nationalekonomiska institutionen i Göteborg
- Fil dr *Erik Åsard* är verksam vid SINAS, The Swedish Institute for North American Studies i Uppsala
- Docent *Peter Esaiasson* är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg
- Bengt Abrahamsson* är professor vid Arbetslivscentrum
- Sven Berg* är professor i statistik i Lund

Abstracts

Statsvetenskaplig Tidskrift (The Swedish Journal of Political Science) normally contains four sections: *Uppsatser (Main articles)*, *Översikter och meddelanden (Reviews of recent political and scholarly developments)*, *Litteraturgranskningar (Book reviews)*, and *Notiser (Shorter notices)*.

BENGT JACOBSSON: *Europeiseringen av förvaltningen (THE EUROPEANIZATION OF THE NATIONAL ADMINISTRATION)*

In the 1970s, regulation of work environment in Sweden could be seen as an archetype of the Swedish model, with a strong position for interest organizations in both policy formation and policy implementation. In the paper, changes in the regulation during the last decades are used as starting points for analyzing the administrative implications of European integration. Four important transitions in the regulation are outlined: de-nationalization, standardization, privatization and rationalization. More than before, regulation today takes place outside the nation-state. European standardization organizations have reduced the role of national corporatist arrangements. The paper speculates about the consequences of this reorganization. Together with an increase in formal integration of national and international systems, high degrees of de-coupling between action and formal representation could be expected. Despite losses in national sovereignty, the importance of the nation as an actor seems to increase. In the 1990s, conflicts in the work environment sector are defined as conflicts between nations. This is very much in contrast to the seventies, when conflicts were said to exist between interest organizations. On the basis of the arguments presented, the paper finally express some doubts about recent trends in public administrative thinking.

CECILIA ÅSE: *Individ utan innehåll (INDIVIDUAL WITHOUT CONTENTS)*

The notion of the individual, as it is expressed in liberal theorists John Rawls' *A Theory of Justice* and Will Kymlicka's *Contemporary Political Philosophy* is examined from a feminist perspective. It is argued that the notion of the abstract and general individual, that these theorists presuppose, generates a number of dichotomies which make liberal political theory incompatible with a feminist outlook. Feminist theory recognizes womens subordination to men as grounded in womens bodily capacity to bear children. This makes problematic liberal theory's central notion of the individual, which proclaims that differences in bodily constitution, individual experiences etc lack significance. It is examined how the basic dichotomy, that between individuals form and substance, is at the core of the notion of the general individual, and how this dichotomy generates others – reason/body, culture/nature and public/private. These dichotomies make the liberal tradition inconsistent with feminist notion of gender, which sees nature and culture as deeply intertwined, and with the notion of difference, which argues that individuals specific differences must be allowed political and theoretical impact.

SVANTE ERSSON: *Berör ytterligheterna varandra? Om renegater/överlöpare från kommunism/socialism till fascism/kollaboration 1920–1945: en jämförande analys (DO THE EXTREMES MEET? ON TRANSITIONS FROM COMMUNISM/SOCIALISM TO FASCISM/COLLABORATION IN 1920–1945: A COMPARATIVE ANALYSIS)*

One may identify two hypotheses each portraying the relation between extreme ideologies like communism and fascism. The traditional hypothesis says that the ideological distance

between these ideologies is huge (from 0 to 10 on a left-right scale). The totalitarian hypothesis says that ideologies may be mapped in the form of a horse shoe, i.e. extreme ideologies like communism and fascism may come pretty close to each other. These competing hypotheses may be tested in various ways. One way, it is suggested in this paper, is to look at some cases of transitions from the left to fascism/collaboration from the early 1920's to 1945, i.e. cases like Doriot in France, Bombacci in Italy and Flyg in Sweden. The motives behind these transitions may be common ideological orientations (anticapitalism, socialism), other ideological orientations (anticommunism, pacifism), strategic considerations (opportunism) or other more traditional considerations (certain individual characteristics). One may also identify different patterns of transitions within and between the parties with respect to leadership, membership and the electorate.

The totalitarian hypothesis receives some scant support from the fact that the transitions were more frequent within the leadership than at other party levels (this is particularly true of France). In most other respects, however, it is difficult to corroborate the totalitarian hypothesis. Strategic considerations were probably a more important motive for transition than common ideological orientations. The pattern of transitions did also differ between parties and countries which probably was more a consequence of different political cultures than some similarities in ideological outlooks.

RENATO AGUILAR – BJÖRN GUSTAFSSON:
Kommunerna och socialbidraget (THE MUNICIPALITIES AND SOCIAL ASSISTANCE)

We discuss results from a study of social assistance in Sweden using data on municipalities. In the model formulation special attention is given to income thresholds decided upon by municipal assemblies and used by social workers when administering the system.

The results indicate that the level of the income thresholds are affected by the general fi-

ancial situation of the municipalities but we found no strong link between the income thresholds governing the decision making and participation rates and costs of social assistance. However, the volume of social assistance was found to be affected by a number of demographic and economic factors.

Results from simulations throw light on the driving forces of the system of social assistance. We concluded that changes in family income and unemployment have been important causes for the expansion of social assistance which took place during the first half of the 80s. The simulations also indicate that demographic changes can have large impact on participation rates and costs.

ERIK ÅSARD: *Amerikanska presidentvalet 1992: Mot en ny liberal era?* (THE 1992 U.S. PRESIDENTIAL ELECTION: TOWARD A NEW LIBERAL ERA?)

After twelve years of conservative Republican rule, American voters chose a new course and a new president in the 1992 election. For the first time since 1980, the Democrats control both Congress and the White House. Bill Clinton won in an unusual three-way race primarily because a majority of the voters, angry with the Washington establishment and gloomy about the economic recession, was tired of the status quo and ready to try something new. The issues which had worked to the GOP's advantage in the 1980s – anticommunism, lower taxes and higher defense spending – were of little concern to voters in the 1992 election. Instead, many voters tended to embrace the issues which Clinton ran on – the economy, the budget deficit, health care, education. The independent candidacy of Texas billionaire Ross Perot worked to the detriment of the Republicans and contributed to dethroning George Bush. Whether the Clinton administration also means the dawning of a new era in U.S. politics, on opting for social reform and ending governmental gridlock, still remains to be seen.

Anvisningar till författare

Manuskript insändes till Statsvetenskaplig Tidskrift, Box 52, 221 00 Lund i två exemplar. Efter redaktionell granskning och beslut om publicering insändes slutgiltigt manuskript i två exemplar jämte, om ordbehandlare använts, manus på *diskett*, i IBM- eller Mac-miljö. Vid tveksamhet om den tekniska utformningen, kontakta Bengt Lundell, Statsvetenskapliga institutionen, Box 52, 221 00 Lund, tfn 046-108946.

Statsvetenskaplig Tidskrift kommer att liksom hittills publicera uppsatser, översikter och meddelanden, litteraturgranskningar samt notiser, på svenska, danska, norska och engelska. Författare kommer att få granska korrektur.

Manuskript bör utformas enligt följande anvisningar.

- 1 Arbetets titel på separat titelsida, med uppgift om författare, institutionsanknytning, fullständig adress och telefon.
- 2 För *uppsatser* och *översikter* bifogas på separat sida *abstract* på engelska, högst 150 ord.
- 3 Huvudtexten skall innehålla högst två rubriknivåer (förutom arbetets titelrubrik).
- 4 Tabeller och figurer skall vara numrerade och försedda med beskrivande rubrik. Figurer och större tabeller bifogas på separata ark. I huvudtexten anges var tabeller och figurer skall inplaceras.
- 5 För referenser används parentessystemet. Ex: (Olsen 1985: 5, Lipset – Rokkan 1967: 35). Kommenterande fotnoter numreras löpande och bifogas på särskilt blad. De placeras efter texten.
- 6 Refererad litteratur redovisas i särskild litteraturförteckning, placerad efter huvudtexten. Förteckningen utformas i enlighet med följande exempel.

Anckar, D, 1990. Finland: Dualism och konsensus, s 131–175 i Damgaard, E (red) 1990, *Parlamentarisk förändring i Norden*. Oslo: Universitetsforlaget.

Karvonen, L, 1991. "Fragmentation, Instability and Breakdown: Party Systems and the Interwar Crisis in Europe". Paper, Statsvetenskapliga Förbundet, arbetsgrupp Komparativ politik, Linköping.

Lane, J-E – Ersson, S, 1990. Politico-Economic Regimes: An Evaluation, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 93, 61–76.

Strom, K, 1990. *Minority Government and Majority Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

- 7 Vid *litteraturgranskningar* redovisas på titelsidan det granskade arbetet enligt följande exempel.

Torbjörn Aronson: *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Lund Political Studies 64. Stockholm 1990: Norstedts

---

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Box 52, S-221 00 Lund
Sverige